

EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Faculty of Letters

**ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE
EDEBİYATLARI BÖLÜMÜ**

Contemporary Turkish Dialects And
Literatures

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ / ATATÜRK UNIVERSITY

COMPARATIVE TURKISH DIALECTS AND LITERATURES

ISSN/2822-4795

Mayıs/May2022

Cilt/Volume 1

Sayı/Issue 1

Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

**COMPARATIVE TURKISH
DIALECTS AND
LITERATURES (CTDAL)**

**KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ
VE EDEBİYATLARI**

ISSN: 2822-4795

Yıl / Year: Mayıs / May 2022

Cilt/ Volume: 1

Sayı / Issue: 1

<http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/comturdil>

ATATURK UNIVERSITY
COMPARATIVE TURKISH DIALECT AND
LITERATURES
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
COMPARATIVE TURKISH DIALECT AND
LITERATURES

▪Yıl / Year Mayıs / May 2022 ▪Cilt/ Volume 1 ▪Sayı / Issue 1

Yayımlayan / Published

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Sahibi / Owner

Yönetim Kurulu Adına
Edebiyat Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Dilaver Düzgün

Editörler/ Editors

Dr. Öğr. Üyesi Nursan İldırı
Arş. Gör. Reyhan Karkınlı

Yabancı Dil Editörü/ Editor of Foreign Language

Dr. Öğr. Üyesi Rahman Özdemir

Yazı İşleri Müdürü / Editorial Secretary

Prof. Dr. Sedat Adıgüzel

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Arş. Gör. Elif Koç
Arş. Gör. Sümeyye Betül Akbulut Tayhan

Halkla İlişkiler/ Public Relations

Arş. Gör. Dr. Esra Yavuz

Teknik Redaksiyon/ Technical Reduction

Arş. Gör. Fatih Ekici

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Sedat Adıgüzel (Başkan) (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin Baydemir (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Efendioğlu (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Dr. Recai Kızıltunç (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mayramgül Dıykanbay (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sinan Dinç (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nursan İldırı (Atatürk Üniversitesi)
Arş. Gör. Reyhan Karkınlı (Atatürk Üniversitesi)

Yabancı Dil Danışma Kurulu

Foreign Language Advisory Board

Doç. Dr. Kubilay Geçikli (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Deniz Aras (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hadi Bak (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Rahman Özdemir (Atatürk Üniversitesi)

Dizgi / Typesetting

Dr. Öğr. Üyesi Nursan İldırı

Kapak Tasarım / Cover Design

Atatürk Üniversitesi Marka Yönetim Birimi

Yazışma Adresi / Correspondence

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü 25240 ERZURUM
Telephone: 0 442 231 8166
e-posta: turklehceleri@atauni.edu.tr

Atatürk Üniversitesi *Comparative Turkish Dialect and Literatures* dergisi
bilimsel hakemli bir dergidir. Mayıs ve Kasım aylarında yayımlanır.
Yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumlulukları yazarlara aittir.

Atatürk University *Comparative Turkish Dialect and Literatures* journal is a
scientific peer-reviewed journal. It is published in May and November.
Scientific and legal responsibilities of the published articles belong to the
authors.

EDİTÖRLERDEN

Değerli Bilim İnsanları,

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü olarak *Comparative Turkish Dialects and Literatures* adlı dergimizin ilk sayısıyla karşınızdayız. Okuyucusuyla yeni tanışan dergimizin bu sayısında, alanında uzman hakemler tarafından incelenmiş, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatlarının birçok alanına katkı sunabilecek 8 makale yer almaktadır.

Hedefimiz dergimizi, yayın kurulunu ve danışma kurulunu yurt içi ve yurt dışı bilim insanlarıyla zenginleştirerek uluslararası hakemli bir dergi niteliğine kavuşturmaktır. Bu süreçte önemli desteklerini gördüğümüz Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yöneticilerine, yazar ve hakem olarak katkıda bulunan kıymetli bilim insanlarına, dergimizin yayım sürecinde gayret gösteren meslektaşlarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Abikenova Gülnat TÖKENKIZI
(*Aleyhan Bokeyhan Üniversitesi / Kazakistan*)
- Prof. Dr. Aftondil ERKİNOV
(*Özbekistan Milli Üniversitesi / Özbekistan*)
- Prof. Dr. Cepbarmammet GÖKLENOV
(*Dövlətməmmət Azadı Adındaki Türkmən Milli Dünya Dilləri Enstitüsü / Türkmənistan*)
- Prof. Dr. Erdoğan UYGUR
(*Ankara Üniversitesi / Türkiye*)
- Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK
(*Hacıbayram Veli Üniversitesi / Türkiye*)
- Prof. Dr. Gülhan ATNUR
(*Atatürk Üniversitesi / Türkiye*)
- Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
(*Atatürk Üniversitesi / Türkiye*)
- Prof. Dr. Kurmanbek ABAKİROV
(*Yusuf Balasagun Milli Üniversitesi / Kırgızistan*)
- Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
(*Atatürk Üniversitesi / Türkiye*)
- Prof. Dr. Naciye ATA YILDIZ
(*Hacıbayram Veli Üniversitesi / Türkiye*)
- Prof. Dr. Salkınbay Anarkul BEKMİRZAKIZI
(*Kazakistan Farabi Üniversitesi / Kazakistan*)
- Prof. Dr. Saodat MUHAMMADOVA
(*Alişir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi / Özbekistan*)
- Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL
(*Atatürk Üniversitesi / Türkiye*)
- Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
(*Atatürk Üniversitesi / Türkiye*)
- Doç. Dr. Esmira FUAD
(*Azərbaycan M. B. A. Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü / Azərbaycan*)
- Doç. Dr. Xayrillo XOMİDOV
(*Taşkent Devlet Şarkınaslıq Üniversitesi / Özbekistan*)
- Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ
(*Atatürk Üniversitesi / Türkiye*)

BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. M. Abdullah ARSLAN (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayabek BAYNİYAZOV (Ardahan Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KACIROĞLU (Erzurum Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. İlkin GULUSOY (Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Mayrambek OROZOBAYEV (Ardahan Üniversitesi)
Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Shurubu KAYHAN (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Tuna BEŞEN DELİCE (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Savaş YELOK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV (Karabük Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

Sedat ADIGÜZEL

Dede Korkut Hikâyeleri Üzerine Bir Metinlerarasılık Örneği Olarak Kemal Abdulla'nın Casus Adlı Piyesi
As An Example of Intertextuality on Dede Korkut Hikâyeleri, "The Casus" Play of Kemal Abdulla (1-10)

Hüseyin BAYDEMİR

Тағай Мурад'ın Атın Киşнедігі Akşam Adlı Eserinde Eski-Yeni Çatışması

Old-New Conflict in Tağay Murad's The Evening When The Horse is Neighing (11-29)

Salkınbay ANARKUL BEKMİRZAKIZI

Қазақтың Ұлы Ақыны Абай Өлеңдеріндегі Бүтіндік Ұғымы

The Understanding of Integrity in the Poems of the Great Kazakh Poet Abay (31-63)

Наси İbrahim DELİCE

Yunus Emre Divanı'nda [- (y/İp)] Ekinin Kullanımları

The Concept of Prayer in Yunus Emre's Divan (65-90)

Bayan ZHUNUSSOVA-Süleyman EFENDİOĞLU

Sovyet Dönemi Kazak Dil Bilimi / Dil Bilgisi Araştırmaları ve Kazak Dil Bilginleri Hakkında
(1920-1990)

**About Kazakh Linguistics and Grammar Studies and Kazakh Linguists in the Soviet Era
(1920-1990) (91-140)**

Esmira FUAD

Güney Azərbaycan Ədəbiyyatının Əsas Obyekti İnsandır

The Main Object of South Azerbaijani Literature is Human (141-156)

Meerim KOLBAEVA

Ахмед Байтурсунов Жана Кыргыз Агартуучулары

Ahmed Baytursunov and Kirgiz Teachers (157-163)

Исаева САЙРАБУБУ НУРКАСЫМОВНА

Образдуу Ой Жүгүртүүнүн Чебери (С.Эралиевдин, Б. Салгаманинин Мисалында)

Master of Imaginative Thinking (By The Example of S. Eraliev, Bekturush Salgamani) (165-182)

Dergi Yayın İlkeleri (183-188)

Policies and Guidelines (189-195)

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 1-10

Atıf/Citation: Adıgüzel, S. (2022). Dede Korkut Hikâyeleri Üzerine Bir Metinlerarasılık Örneği Olarak Kemal Abdulla'nın Casus Adlı Piyesi. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 1 (1). 1-10.

**DEDE KORKUT HİKÂYESLERİ ÜZERİNE BİR METİNLERARASILIK
ÖRNEĞİ OLARAK KEMAL ABDULLA'NIN CASUS ADLI PİYESİ**

**As An Example of Intertextuality on Dede Korkut Hikayeleri, “The Casus”
Play Of Kemal Abdulla**

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 20.02.2022 / Kabul Tarihi: 11.04.2022)

Sedat ADIGÜZEL*

Öz

Metin incelemelerinde özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında önemli yenilikler olduğu görülür. Bu dönemden itibaren metinlere farklı unsurlar dâhil edilerek hem metnin anlamı derinleştirilmiş hem de yeni inceleme yöntemleri ortaya konulmuştur. Bu metin inceleme yöntemlerinden biri de metinlerarasılıktır. Temeli Mikhail Bakhtin tarafından atılan, kuralları Fransız kuramcı Julia Kristeva tarafından konulan bu yöntem, metinlerin başka metinlerle olan ilişkisini bir sistem içerisinde inceler.

Bu çalışmamızda Azerbaycan edebiyatının son dönem yazarları arasında önemli bir yere sahip olan Kemal Abdulla'nın Casus adlı oyununun, metinlerarasılığın türev ilişkilerinden olan yapısal ve anlamsal dönüştürüm açısından Dede Korkut Hikâyeleri ile olan ilişkisi tahlil edilmiştir.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin, Azerbaycan edebiyatında modern metinler üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Kemal Abdulla da metinlerinde bu etkiyi devam ettiren yazarlar arasındadır ve yazarın Casus adlı eseri bunun güzel bir örneğidir. Casus, Dede Korkut Hikâyeleri'nde yan anlatı olarak yer alan

---

*Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; Prof. Dr. Ataturk University Faculty of Letters, *Contemporary Turkish Dialects and Literatures*, sadiguzel@atauni.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3509-0240>

bir konunun yeni bir metinde temel anlatı olarak ele alınmasıyla oluşturulmuş yeni bir metindir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Casus, Metinlerarasılık, Kemal Abdulla

Abstract

There have been significant improvements in text analysis methods, especially after the Second World War. From this period, different types of objects were included in the text by the authors. Thus, text meanings were deepened, and new methods of text analysis were produced. One of these text analysis methods is intertextuality. It was described by Mikhail Bakhtin primarily, and the French theorist Julia Kristeva has made the rules of the procedure. In this way, we can review the relationships of the different texts in a systematic manner.

In this study, we analyzed the relationship between "The Casus" play of Kemal Abdulla, a noteworthy author of Azerbaijan in the last era, and Dede Korkut Hikayeleri in the aspect of the structural and semantic transformation of the intertextuality method.

Dede Korkut Hikayeleri has a significant effect on Azerbaijan's modern literary texts. Kemal Abdulla maintains this effect, and "The Casus" is an excellent example of this situation. This work of Abdulla has been written as the narration of a secondary issue of Dede Korkut Hikayeleri as the main subject in a new text.

Keywords: Dede Korkut, Casus, Intertextuality, Kemal Abdulla

Giriş

Bir edebî metnin başka metinlerle ilişkilendirilerek çözümlenebilmesi metni anlamlandırmada ve ona yeni anlam alanları kazandırmada araştırmacının önünde yeni kapılar açmaktadır. Bu bağlamda metinlerarasılık ve metinlerarası çözümlenmeler son dönemlerde araştırmacıların sıklıkla başvurduğu eleştiri yöntemlerinden biri haline gelmiştir. “İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra roman kuramcıları, metni artık tek başına bir oluşum olarak incelemeyi bırakmış, metin üzerinde etkili olabilecek çevresel faktörleri de metnin oluşumunda etkin unsurlar olarak kabul etmeye başlamışlardır” (Adıgüzel 2009: 11).

Eseri artık tek başına incelemenin onu tamamıyla kapsayıcı olmadığını düşünen bazı araştırmacılar, eseri kuşatan bütün unsurların yanı sıra hem yazarı hem de eseri anlamak ve yapısal bakımdan etkileyebilecek bütün sözsözsel unsurları değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Genette’in metinlerarasılık tanımı, metni anlamlandırmada eski metinlerle yeni metinler arasındaki ilişkinin önemine değinir. “G. Genette

ise "bir yapıtta ondan daha öncekiler ve sonrakiler arasında kurulan ilişkilerin okur tarafından algılanmasına metinlerarası ilişkiler adını verir" (Kıran Ayşe; Kıran Zeynel 2003: 303). Bu durum bir metin için düz bir bütünlük anlayışının kaybolması anlamına gelmektedir. Metni klasik bir yazı, yazarı da metnin tamamının tek hâkimi olarak kabul eden klasik yazar anlayışının dışına çıkarmaktadır. Bu bağlamda metinlerarasılık incelemeleri metni tek bir bütünlükten ziyade farklı unsurların ve farklı metinlerin alıntı, gönderge, anıştırma, kolaj ve yeniden yazma gibi metinlerarası yöntemleriyle biraraya geldiği bir anlayışla değerlendirir. "Metinlerarasının yaratılmasıyla yazardan bölünmüş, parçalanmış bir özne anlayışına, bir kaynak ya da etki anlayışından söylemde ayrışık unsurların genel ve belirsiz bir oluş içerisinde olduğu anlayışına, gelişimin sürdüğü anlayışından metnin başka metinlere ait parçaların bir değiş tokuş yeri olduğu, başka metinlere ait gösterge dizelerinin yeniden dağıtıldığı, ayrışıklık özelliğiyle belirlenen bir metin anlayışına geçilir" (Aktulum 1999: 9)

Michael Bakhtin'in metin ve metin incelemesi görüşleri temelinde Julia Kristeva tarafından ortaya konulan metinlerarasılık kavramı yukarıda da belirttiğimiz gibi metin anlayışı ile birlikte metne yaklaşma eğilimlerinin de değişmesine sebep olmuştur. "Özellikle Julia Kristeva, postmodern eleştiri alanında metnin başka metinlerle, başka söylemlerle kurduğu ilişkileri ve söylemin sürekli olarak başka söylemlere açık olduğu, her söylemin aynı zamanda başka söylemlere yer vererek bir çokseslilik özelliğiyle belirlediği olgusunu göstermek için 'metinlerarası' kavramını ortaya atar."(Aktulum 1999: 11).

Metinlerarasılık bir metin tahlili yöntemi olarak eleştiri kuramları arasında yerini aldıktan sonra kendi kuramsal alt başlıklarını da ortaya koymuştur. Alıntı, gönderge, gizli alıntı (aşırma), anıştırma, yansılama (parodi), alaycı dönüştürüm, öykünme, ana metinlerin ciddi düzende dönüşümü, biçimsel dönüşümler (çeviri, konuşklaştırma, düzyazılaştırma, özetleme vs.), klişe-basma kalıp sözler, anlatı içinde anlatı, palempsest, kolaj ve yeniden yazma gibi alt başlıklarla bir inceleme yöntemi ortaya koymuştur.

Bir metni onu kuşatan bütün yapıların etkisinde kalarak değerlendirdiğimiz zaman, metnin ve yazarın içinden çıktığı kültürel yapının bütün unsurlarını bu değerlendirme içerisinde etkin olarak kabul etmek durumunda kalırız. Metnin özellikle anlamsal olarak bu etkiyle şekillendiği dikkatten kaçırılmamalıdır. Bu işlem için adeta bir yeniden okuma ve yeniden anlamlandırma tanımlamasını yapmak yanlış olmayacaktır. Bunun metinle eski metinler; metinle kültür; metinle dil arasında diyaletik bir ilişki olduğu unutulmamalıdır. Bunlar metnin anlam kazanmasında ve

algılanabilirlik düzeyinde okur-metin ve yazar arasında diyalektik bir ilişkidir. Özellikle kültürel malzeme bakımından zengin içeriğe sahip olan metinlerde metinlerarasılık ilişkiler düzlemlerinin daha derin olduğu görülmektedir. Çünkü folklor malzemesi halkın dünyasında derin izler taşır ve anlamlandırabilme düzeyleri yüksektir. Bu nedenle modern yazarın halk edebiyatı malzemesine yönelmesinin de gerçek nedenlerinden biri okuru ile aynı kültürel düzeyde bulunan ve ortak sembollerle metnine okurun dünyasında yeni anlamlar kazandırmaktadır.

Azerbaycan Edebiyatında Halk Edebiyatına Metinlerarasılık Bağlamda Yaklaşım

Azerbaycan edebiyatında özellikle halk edebiyatı malzemesinin yazarlar tarafından çok dikkatli ve çok yönlü kullanıldığını görmekteyiz. Bu durumun farklı izahları olmakla birlikte en temel noktadan bu durumu şöyle değerlendirebiliriz. Azerbaycan halk edebiyatında malzemenin çok zengin oluşu ve Azerbaycan Türkünün halk edebiyatına olan ilgisi modern yazarları da bu malzemedan faydalanmaya sevk etmiştir. Bir diğer husus ise özellikle Sovyetler Birliği döneminde halk edebiyatının, halkın millî bilincini muhafazasında Azerbaycan Türklerinin adeta bir sığınağı oluşudur.

“Bağlamsal değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan anlamsal dönüşüm yazınsal bağlamda önceki şu ya da bu folklorik bir unsuru yeniden kullanıma sokan bir yazarın metninde vazgeçilmez bir duraktır, çünkü folklorik bir unsurun anlamsal biçimsel bir dönüşümü bağlamsal dönüşümün göz önünde bulundurulmasıyla kavranabilecektir. Folklorik ürünleri bu türden bir tutumla dönüştürerek yeniden kullanıma sokan yapıt sayısı oldukça fazladır: Örneğin Nasreddin Hoca Hikâyeleri, Leyle ile Mecnun, Dede Korkut Hikâyeleri, Gılgamış Destanı vd. yapıtlar hemen akla gelen ilk bilinenler arasındadır”(Aktulum 2013: 33).

Özellikle Sovyetler Birliği döneminde yazarların folklor malzemesi üzerine yaptıkları bütün metinlerarasılık örneklerinin milli bilinç unsuru olarak halk edebiyatının yeniden dikkatlere sunumu işidir. Folklor malzemesinin Azerbaycanlı yazarlar tarafından çok özenli değerlendirilmesini ve halk edebiyatının, modern metinlerde yeniden gündeme getirilmesini egemen ideoloji olan sosyalist anlayışın kültür üzerindeki olumsuz etkisi ve baskısı dikkate alınarak değerlendirmek gerekmektedir.

Azerbaycan edebiyatını farklı yönleriyle incelediğimiz zaman modern edebiyatla halk edebiyatının bu sağlam ilişkisi birçok eserde dikkatimizi çeker. *“Hem geçmişle özdeşleşme hem de anlamsal ve biçimsel olarak geçmişin modern metne uyarlanması açısından folklor-metin ilişkisi metinlerarasılık açısından önem arz eder.*

Bu durum iki farklı dünyanın iç içe geçmesidir” (Adıgüzel 2009: 24). Modern Azerbaycan edebiyatında Dede Korkut Hikâyeleri ile birçok yazarın eserlerinde istifade etmesi doğrudan veya dolaylı bu hikâyeleri kendi eserinin içine alması yukarıda bahsettiğimiz bilinci koruma ve halkın bu hikâyelere olan ilgisi ile açıklanabilir. “Folklorik bir ürünün müzeleşmesinin, sıradanlaşmasının, unutulmasının önüne geçme yollarından birisi öyleyse onların bir metinlerarasılık/söylemlerarasılık sürecine dâhil edilmesidir. Alan Dundes’in dediği gibi ‘milli kimliğin varlığı’ böyle bir işlemlerle olasıdır (kuşkusuz metinlerarası kullanımın tek işlevi bununla sınırlı değildir)” (Aktulum 2013: 34).

Böylece folklorik metinler yazarla ve yazarın çağdaşı olan okur kitlesi ile zamandaş hale gelir. Bu durum beğenisini daha önce ispatlamış metinlerin tekrar hayat bulması, canlanmasıdır. Ortaya çıktıkları dönemlerde içerdikleri ve taşıdıkları mesaj ve değer içeriklerine ilave olarak yeni bir bakış açısı ve yeni bir anlayışla tekrar edebiyatın gündemine taşınmalarıdır. *“Halk bilgisi (folklor) ürünlerinin metinleşmesi beraberinde metinsel yaklaşımları getirmiş ve bu ürünlerin metne dayalı yaklaşımlarla ele alınmalarının gerekliliği fark edilmiştir. Bu yaklaşımlardan biri olan metinlerarasılık durağanlaşan folklorik değerlerin hareketli bir yapıya bürünmesine olanak tanımıştır. Çünkü metinleşen değerler, alışkanlıklar, yaşam biçimleri, görenekler vb. metinlerarasılık aracılığıyla kurgulaştırılıp yeni bağlamlarda yeniden kullanıma sokulmuştur” (Güvenç 2019: 44).*

Dede Korkut Hikâyeleri ve Azerbaycan Edebiyatı

Dede Korkut Hikâyeleri, Türk dünyasının edebî mirası olarak Türk kültürünün en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Türk kültür tarihinin bütün zenginliklerine sahip olan bu eser Türklük anlayışının başyapıtıdır. Bu özelliği ile ortaya çıkarıldığı ilk andan günümüze kadar ilgi odağı olmuştur. *“Dede Korkut dünyası bugün bile bizi kendine hayran bırakmaktan usanmıyor. O bize, bugün de kendimizi daha yakın tanımamız için yeni yeni anahtarlar veriyor. Sadece bu anahtarlara uygun kilitleri bulmak gerekiyor. Bir de bu kilitler açıldığında o kapalı kapılar arkasında yatan güzel değerleri özenle toplayıp, bir yere yığarak asırların uykusundan uyandırmamız, onları bugünkü gururumuza veya tevazukarlığımıza, bugünkü arzumuza veya gerçekçiliğimize, iddiamıza veya imkânlarımıza düzgün biçimde ekleyebilmemiz gerekiyor” (Abdullah 1997: 22).*

Dede Korkut Hikâyeleri taşıdıkları özellikler ve içerikleri bakımından Türk milleti için milli bilincin önemli kaynaklarından biridir. Kaynakları bakımından kökenleri Türk mitolojisine kadar götürülebilen bu metinler Türk dünyasının kültürel birlikteliğinde en önemli değerlerdir. *“Dünya Türklerinin, bunlar arasında Oğuzların*

manevi servetler hazinesinin en nadir incilerinden olan 'Kitab-ı Dede Korkut' genel Türk tarihinin araştırılması için emsalsiz tarihi kaynaktır. Daha doğrusu 'Kitab-ı Dede Korkut' boylarındaki son derece zengin tarihi materyal en eski Paleo-Asya devrinden başlayarak Altay-Türk halklarının büyük geçmişinin birçok meselelerini aydınlatmak için araştırmacılara büyük fırsatlar verir” (Mahmudov 2004: 18).

Azerbaycan'da 1930 yıllarında başlayan bilimsel çalışmalarla bu hikâyelere olan ilgi her geçen gün artmıştır. Sovyet yöneticileri Dede Korkut Hikâyeleri'nin özellikle Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkisini ve milli bilincin muhafazasındaki gücünü gördükleri için Dede Korkut Hikâyeleri'ni halkın en büyük düşmanı ilan etmiş ve yasaklamışlardır. Bu yasaklar da Dede Korkut Hikâyeleri'ne olan ilginin önüne geçememiştir. Azerbaycan Türklerinin Dede Korkut Hikâyeleri'ni sahiplenmeleri diğer Türk coğrafyalarında olandan daha farklıdır. Bu metinleri Azerbaycan Türklüğünün tarihi metinleri olarak kabul eder ve bu metinlerin Azerbaycan'dan yayıldığı hissiyle metinlere daha duygusal bir yaklaşım sergilerler. Bu nedenle Azerbaycan'da Dede Korkut Hikâyeleri ve bu hikâyeler üzerine yapılan çalışmalar daha fazla milli hislerle yüklüdür. *“Milli destanın dokuzuncu vasfı bir coğrafyaya sahip olmasıdır. Dede Korkut'ta da tarihe dayanma vasfının tabii bir neticesi olarak böyle bir coğrafya vardır. Bu coğrafya görünüşte ve ön planda Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahasıdır. Fakat bunun arkasında ya doğrudan doğruya veya çok defa bu sahaya adapte edilmiş olarak Orta Asya'nın, Türkistan coğrafyasının unsurları yatar. Böylece eser destan olarak, zamansız ve mekânız olan masal ve efsaneden ayrılmış olur” (Ergin 1990: 7).*

Muharrem Ergin'in belirttiği gibi hikâyelerin mekânlarının arasında Azerbaycan'ın oluşu ve Dede Korkut'un dilinin Azerbaycan Türkçesine olan yakınlığı dolayısıyla hem bu metinler üzerine akademik çalışmalar yapan araştırmacıların hem de modern Azerbaycan edebiyatının temsilcileri olan yazar ve şairlerin bu metinlerin kökenini Azerbaycan olarak görmeleri oldukça doğaldır.

Modern edebiyat ve yazarlar da bu ilgiden uzak kalmamıştır. Özellikle bu hikâyelerin millî hisler üzerindeki etkisi modern metinlerin üzerinde de hissedilmiş, Dede Korkut merkezli birçok yeni metin ortaya çıkmıştır. *“Dede Korkut Hikâyeleri'ne yönelen her metin bizlere bu hikâyeleri farklı bir anlamsal ve kurgusal boyut ile sunmaktadır. Asıl metnin üzerinden yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen güncelliğini koruması ve yeni edebi türlere kaynaklık edebilecek kadar zengin bir kurguya sahip olması, bu hikâyelerin ne kadar değerli metinler olduğunun önemli bir göstergesidir” (Adıgüzel 2009: 56).*

Casus ve Dede Korkut Hikâyeleri

Dede Korkut Hikâyeleri üzerine yeni anlamsal ve yapısal dönüşümler içeren modern metinlerden biri Kemal Abdulla'nın *Casus* adlı oyunudur. *Casus*, Dede Korkut hikâyeleri ve kahramanları çerçevesinde oluşturulmuş yeni bir metindir. *Casus*, bir tiyatro eseridir ve Dede Korkut Hikâyeleri'nin yeni bir kurguyla orijinal metinden tamamen farklı bir türe uyarlamasının güzel bir örneğidir. *Casus*'u metinlerarasılık yöntemi içerisinde asıl metne bağlayan iki unsur üzerinde durmak gerekmektedir. Bunlar biçimsel dönüştürüm ve alaycı dönüştürümdür. Kubilay Aktulum, alaycı dönüştürümü şöyle tanımlar: “*Bir yapıtın konusunu ve/veya içeriğini değiştirerek daha çok, ciddi bir yapıtın gülünç, eğlendirici bir yapıtı türetmek... Gerçekten de alaycı dönüştürüm, soylu bir tür olan destanı alaya almak, destan yazısının ciddi havası içerisine komik unsurlar katmak böylelikle tonunu değiştirerek, okuru eğlendirmek amacı güder*” (Aktulum 1999: 126-127).

Ciddi bir metinden eğlence unsurları çıkarmak olarak tanımlarken dikkat edilmesi gereken husus şudur; gaye metinle alay etmek veya onu küçük düşürmek değildir. Metnin kişilerinin ve konusunun korunması esastır. Biçimsel Dönüşüm ise metnin yapısına yani biçime yönelik yapılan bir dönüşüm biçimidir. Metnin diliyle ve şekliyle oynamak olarak da tanımlayabiliriz. “*Düzyazı biçiminde yazılmış bir metni dizeler halinde yeniden yazma yöntemi koşuklaştırma olarak adlandırılır... Koşuklaştırmanın tam tersi bir devinimle, bu kez dizeler halinde yazılmış bir metni düzyazıya dönüştürmek söz konusudur*” (Aktulum 1999: 143).

Kemal Abdulla'nın *Casus* adlı eseri, Dede Korkut Hikâyeleri'ne yönelik hem alaycı hem de biçimsel bir dönüştürüm örneği sunar. Eser yarı mistik yarı real oyun olarak tanıtılır. Özellikle mistik kısım *Casus*'un komedi tarafı olarak dikkati çekmektedir.

Casus, Dede Korkut Hikâyeleri'ne yönelik açık bir gönderge ile başlar. Bu kısım iki metin arasındaki metinlerarasılık bağının ilk ve sağlam işaretidir. Oyunun başlangıcı olan ‘İştirak Edirler’ başlığı altında I. perdede yer alan oyuncuların isimleri verilir.

“İŞTİRAK EDİRLER:

Dede Gorgud

Gazan Han

Burla Hatun

Boğazca Fatma

Beyrek

Aruz Goca

Şirşemseddin

Bekil" (Abbdulla 2004: 290).

Bu karakterlerin hepsi Dede Korkut Hikâyeleri'nin kahramanlarıdır. Bu açık gönderge okurun ve izleyicinin zihnini Dede Korkut Hikâyeleri'ne yönlendirir. Bunun dışında Dede Korkut'a açık göndergelerle bağlantı kurularak okur zihinsel gitgellere zorlanır. Özellikle Dede Korkut metinlerine ait klişe-basmakalıp sözlerle iki metin birbirine bağlanır. "*Ecel aldı yer gizledi... Ağ çadır, gara çadır... Allah Allah demeyince işler önmez... Yağı düşman dost olmaz. Esgî pambığ bez olmaz. Yaga yapa garlar yağsa...*" bu ifadeler Dede Korkut hikâyelerinde kullanıldığı gibi *Casus*'a alınmıştır.

Casus, Dede Korkut Hikâyeleri'nde var olan ama hiçbir hikâyede açıklığa kavuşturulmayan casusluk olayını komedi unsurlarıyla yeniden kurgulanmasıdır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde Kazan Han'ın ava çıktığını; Begil'in attan düşerek ayağını kırdığını; Beyrek'in gerdek çadırının yerini düşmana bildiren bir casus vardır. Hikâyelerde bu casus hakkında hiçbir bilgiye rastlanmaz. *Casus* da ise bu olay metnin komedi unsurları da içine katılarak ana metinlerden farklı bir yeni anlatı içerisinde aktarılır. "*Beyrek, Kazan Han'a Oğuz'da bir casus olduğu haberini getirir. Bu casus boğazca Fatma'nın oğludur. Babası belli olmayan genç tutuklanır. Boğazca Fatma oğlunu kurtarmak için Oğuz beylerini tek tek dolaşır ve oğlunun babasının onlar olduğunu söyler. Gençliklerinde Boğazca Fatma ile ilişkileri olan Oğuz beyleri bu haber üzerine oğlamı öldürmekten vazgeçerler*" (Adıgüzel; 2009: 141).

Beylerin bu haberi aldıktan sonra genci kurtarmak için düşdükleri durum metnin komik unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Casusluk olayı üzerine bu kadar ayrıntılı olarak durulması ve anlatının merkezine alınması metindeki en önemli anlamsal dönüşüm örneğidir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde yan anlatı olarak bile değerlendirilmeyeceğimiz bir olayın, bu metinlerden yola çıkılarak oluşturulmuş ve biçimsel olarak tamamen farklı, yeni bir metinde anlatının yemeline yerleştirilmesi okur için yeni bir zihni alanın açılmasıdır. Bu durum okuru, çok iyi bildiği bir metinde zihnen yeni anlam alanlarına taşımaktadır. Bir yöntem olarak metinlerarasılıkta değerlendirilen hususlardan biri de metnin anlamını zenginleştiren ve ona yeni boyutlar kazandıran bu anlam alanlarıdır.

Casus'ta ise Dede Korkut Hikâyeleri'nde sadece bir tamamlayıcı unsur olarak geçen casusluk, Kemal Abdulla'nın eserinde bambaşka bir yapıya bürünür. Salur

Kazan'ın Evinin Yağmalandığı boyda, Salur Kazan'ın avda olduğunu düşmana haber veren bir casus vardır. “*Kâfirin casusu casusladı, vardı kâfirler azgını Şökli Melik'e haber verdi. Yedi bir kaftanın ardi yırtmaçlı, yarısından kara saçlı, pis dinli, din düşmanı alaca atlı kâfir bindi, dörtnala hücum etti...*” (Ergin 1990: 39). Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek boyunda ise Beyrek'in gerdek çadırının yerini düşmana bildiren bir casustan bahsedilir. “*Kırk yiğit ile yiyp içip oturuyorlardı. Murada maksuda ermesin, kâfirin casusu bunları casusladı. Bayburd hisarının beyine haber verdi*” (Ergin 1990: 69). Begil Oğlu Emre'nin boyunda ise Begil'in attan düşüp ayağını kırdığını düşmana bir casus haber verir. “*Meğer kâfirin casusu var idi. Bu haberi işitip vardı Tekür'e haber verdi...*” (Ergin 1990: 169). Dede Korkut Hikâyeleri'nde olayların arsında bir bağlantı veya geçiş unsuru olarak dikkatimiz çeken casusla ilgili bildüklerimiz bunlarla sınırlıdır. Kemal Abdulla'nın metninde ise kurgunun adı olacak kadar anlatının merkezine yerleştirilmiştir.

Casus'ta, Dede Korkut Hikâyeleri'nin alaycı dönüştürümün konu akışındaki bir diğer yansıması da kahramanların ana metindeki ciddi rollerinin tamamen yok olmasıdır. Ana metinde ciddi kahramanlar *Casus*'ta gençlik yıllarında yaptıkları bir hata karşısında ezilmekte hatta bu hatalarının ortaya çıkacağı endişesiyle küçülmektedirler. Bu durum onları asıl metindeki rollerinden uzaklaştırıp daha sıradan bireyler haline getirir.

“Burla Hatun. Casus Aruzdandı.

Gazan. Yoh. Boğazca Fatmanın oğludu.

Burla Hatun. Aruzun işidi bu.

Gazan. Boğazcanın işidi. Ana-bala birleşibler bu işi görübler.

Burla Hatun. Beri bahgil, gözüm bahtı, gönlüm tahtı, ne çoh Boğazca, Boğazca salmısan?! Dilinle bir Fatma deyirsen, on Fatma da gözünden tökülür... Nedi, cavanlığın yadına düşüb?!

Gazan. Kimin, benim?

Burla Hatun. Ele bilirsen unutmuşam Fatma, Fatma sayıgladığın geceleri” (Abdulla 2004: 301).

Dede Korkut Hikâyeleri on iki ayrı hikâye ve bir mukaddimeden meydana gelmiştir. On iki hikâyenin her biri farklı bir ad taşır. *Casus*, bu hikâyelerin adlarından biri olmamakla birlikte konu olarak da bu hikâyelerin herhangi birine tam olarak bağlanamaz. *Casus*, hem kahraman adları ve özellikleri bakımından hem de olay örgüsünün kuruluşu bakımından on iki hikâyenin bir metinde harmanlanmış biçimidir.

Dede Korkut kahramanları adları ve olay örgüsü içerisindeki rolleri değiştirilmeden yeni metne taşınmışlardır. Bu durum biçimsel dönüşümün bir örneği olarak *Casus*'ta kullanılmıştır. Metnin içerisine Dede Korkut'ta olmayan masal motiflerinin de katılmış olması biçimsel dönüşüm örneği olarak değerlendirilmelidir. Bu durum asıl metinde olmayan biçime yönelik bir uyarlamadır. “*Qorgud. Tük gabına ehtiyac yohdu, Gazan. Sen tük yandıranda başımdan az galır od-alov çıha. Ne deyirsen indi? Men sene söylemedimmi bu casus meselesine çoh da baş goşma. Peşman olacagsan... Gazan. Dede, ele peşman oldum, amma ondan keçdi. İmdi mene bir şeyi agâh ele. Şirşemseddin, sen çekil gırağa*” (Abdulla 2004: 318).

Sonuç

Azerbaycan edebiyatında Dede Korkut merkezli olarak üretilen birçok modern metin vardır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin bu açıdan birçok metne kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz. Bu hikâyelerin halk arasında çok sevilen metinler olması dolayısıyla yazarlar Dede Korkut'la farklı metinlerarasılık unsurları ile bağ kuran modern metinler üretmişlerdir. Kemal Abdulla'nın *Casus* adlı tiyatro eseri de metinlerarasılık unsurlarından anlamsal ve biçimsel dönüşüm örneği sergilemektedir. Folklor ve modern metinler arasındaki metinlerarasılık unsurları baskımından değerlendirildiğinde halk kültürüne ait önemli değerlerin ve birikimlerin modern metinler üzerindeki etkilerinin yanısıra modern metinlerin de folklor malzemesini günümüze taşıdığı görülmektedir. Bu durum metinlerarasılığın temel prensiplerinden biri olan diyalojizmin de önemli bir göstergesidir. Sadece metinleri ve konuların değil aynı zamanda kahramanların da halk edebiyatı metinlerinden modern metinlere geçtiği ve bu metinlerde varlıklarını devam ettirdikleri de görülmektedir.

Kaynakça

- Abdulla, Kemal (2004) “*Casus*”, *Korkut Edebiyatı Bedii Eserler*, Bakü: Önder Neşriyyat.
- Abdullah, Kemal (1997) *Gizli Dede Korkut*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Adıgüzel, Sedat (2009) *Modern Azerbaycan Edebiyatında Dede Korkut*. Ankara: Fenomen Yayınları.
- Aktulum, Kubilay (1999) *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Aktulum, Kubilay (2013) *Folklor ve Metinlerarasılık*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1990) *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Güvenç, Ahmet Özgür (2019) *Halk Anlatılarının Yeniden Yazımı Sürecinde Tepegöz (1923-2018)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

11

Kıran, Ayşe; Kıran, Zeynel (2003) *Yazınsal Okuma Süreçleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Mahmudov, Yakub (2004) “*Dede Korkut Kitabı Halkın Yarattığı ve Yaşattığı Tarih*”, *Dede Korkut Dünyası*, Bakü: Önder Neşriyyat.

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1 Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 11-29

Atıf/Citation: Baydemir, H. (2022). Tağay Murad'ın Atın Kişnediği Akşam Adlı Eserinde Eski-Yeni Çatışması. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 1 (1). 11-29.

**TAĞAY MURAD'IN ATIN KİŞNEDİĞİ AKŞAM ADLI ESERİNDE
ESKİ-YENİ ÇATIŞMASI***

**Old-New Conflict in Tağay Murad's The Evening When The Horse is
Neighing**

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi: 12.03.2022 / Kabul Tarihi: 29.04.2022)

Hüseyin BAYDEMİR**

Öz

Tağay Murad yirminci yüzyıl Özbek edebiyatı temsilcilerindedir. Roman ve uzun hikâyeleriyle meşhur olmuştur. Eserlerinde, genellikle Özbek halkının Sovyetler Birliği döneminde çektiği çileleri dile getirir. Tağay Murad eserlerini uzun gözlemler sonucu yazan realist bir yazardır. Atın Kişnediği Akşam adlı uzun hikâyesi de uzun gözlemler sonucu kaleme alınmış bir eserdir. Fakat yazar gözlemlediği şeyleri okuyucuya bazen açıkça sunmaz. Konuyu ele alırken birbirine zıt reel unsurları birbirinin karşısına getirerek sembolizmden de belli ölçüde yararlanır. Bu açıdan Atın Kişnediği Akşam realist-sembolist bir eser olarak karımıza çıkmaktadır.

Atın Kişnediği Akşam'da Türk dünyasının geleneksel oyunlarından biri olan köpkeri oyunu ele alınmıştır. Eserin başkahramanı, kısa bir zaman içinde aralarında sıkı bir bağ kurulan atıyla köy köy, kasaba kasaba dolaşarak

---

* Bu makale Atatürk Üniversitesi BAP (Başlangıçtan Günümüze Özbek Romancılığı, Proje No: 2013/181) kapsamında hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; *Prof. Dr. Ataturk University Faculty of Letters, Contemporary Turkish Dialects and Literatures*, hbaydemir@atauni.edu.tr ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1784-1792

köpkeri müsabakalarına katılmaktadır. Başkahraman, geleneklerine bağlı bir ailede büyümüştür. Bu bakımdan Sovyet sistemi tarafından dışlanmıştır. Başkahramanın sistem yanlısı kimselerle veya sistemin kurumlarıyla her temasında bir çatışma çıkmakta ve çoğunlukla başkahraman zarar görmektedir. Bu kültürel çatışma eserin tamamına damga vurmuştur. Makalede bu çatışma, “at-otomobil”, “geleneksel insan-sistem insanı”, “geleneksel insan-sistemin kurumları”, “ana dil-sistemin yetiştirdiği insanın dili” olmak üzere dört alt başlık altında ele alınmış ve yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek edebiyatı, Tağay Murad (Tog‘ay Murod), Atın Kişnediği Akşam (Ot kishnagan oqshom), eski-yeni çatışması, Sovyet sistemi.

Abstract

Tağay Murad is a representative of twentieth century Uzbek literature. He became famous for his novels and long stories. In his works, he often expresses the suffering of the Uzbek people during the Soviet Union. Tağay Murad is a realist writer who writes his works as a result of long observations. His long story, The Evening of the Horse's Quixote, is also a work written as a result of long observations. But the author sometimes does not present to the reader what he observes clearly. It also benefits from symbolism to a certain extent by bringing opposite real elements to each other when addressing the issue. In this respect, The Evening of The Horse Quixote comes to us as a realist-symbolist work.

In the Evening of The Horse's Quixote, the kokboru game, one of the traditional games of the Turkish world, was discussed. The protagonist of the work travels from village to village, town to town, participating in grassroots competitions with his horse, which is closely bonded between them in a short time. The protagonist grew up in a family that adhered to tradition. In this respect, it was excluded by the Soviet system. Every time the protagonist comes into contact with pro-system people or the institutions of the system, a conflict arises and the protagonist is often harmed. In the article, this conflict is discussed and interpreted under four sub-headings: "at-car", "traditional human-system person", "institutions of the traditional human-system", "language of the person raised by the mother tongue-system".

Keywords: Uzbek literature, Tağay Murad (Tog‘ay Murod), the evening when the horse is neighing (Ot kishnagan oqshom), old-new conflict, Soviet system.

Giriş

20. yy. Özbek edebiyatının başarılı temsilcilerinden biri de Tağay Murad'dır.¹ Dört uzun hikâye ve iki romanı yayımlanmıştır. Az yazan bir yazar gibi görünse de eserlerinden her biri yayımlandığı günden itibaren büyük ses getirmiştir. Eserleri üzerine Özbekistan başta olmak üzere farklı ülkelerde birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Son zamanlarda Türkiye'de de Murad'ın eserleriyle ilgili tezler yazılmış ve makaleler yayımlanmıştır.² Bu çalışmalarda yazarın bazı eserleri dil incelemesi, roman sanatı ve halk bilimi unsurları bakımından ele alınmış olup ilgili yayınların her biri bu makalenin konusu dışındadır.

Tağay Murad'ın her bir eserini uzun gözlemler sonucu yazdığı bilinmektedir. Bu bakımdan eserlerinde realizm ağır basar. *Atın Kişnediği Akşam* da realizmin hâkim olduğu eserlerinden biridir.

¹ Tağay Murad, 1948 yılında Surhanderya vilayetine bağlı Denav ilçesinin Hocasaat köyünde dünyaya gelir. Temel eğitimini burada tamamlar. 1972 yılında Taşkent Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesinden mezun olur. Bazı dergilerde çalışır, tercümanlık yapar. Moskova'da iki yıl dünya edebiyatı üzerine dersler alır. 1976 yılında yazdığı *Yulduzlar Mangu Yonadi* (Yıldızlar Ebediyen Parlar) adlı uzun hikâyesinde millî sporlardan güreş temasını işler ve edebî çevrelerde adını duyurur. *Ot Kishnagan Oqshom* (Atın Kişnediği Akşam) adlı ikinci uzun hikâyesini 1979 yılında yayımlar. 1980 yılında yazdığı *Oydında Yurgan Odamlar* (Aydınlıkta Yaşayan İnsanlar) adlı uzun hikâyede çocuk sahibi olamayan bir karı kocanın kederini anlatır. 1985 yılında yayımlanan Momo-Yer Qo'shig'i (Ana Toprak Türküsü)'nda Sovyet insanı eleştirilir. Yazarın en başarılı eseri 1994 yılında yayımlanan *Otamdan Qalğan Dalalar* (Babamdan Kalan Tarlalar) romanında Özbek halkının pamuk tarlalarında çektiği çileler anlatılır. 2001 yılında yayımlanan ikinci romanı *Bu Dunyoda O'lib Bo'lmaydi* (Bu Dünyada Ölünmez)'de Sovyetler Birliği dönemindeki Özbek insanının dertleri kaleme alınır. Tercüme eserleri de bulunan yazar çok sayıda ödül sahibidir. 2003 yılında Taşkent'te vefat etmiştir (Mirvaliyev, 1993: 139; Tolkun, 2015: 324-325).

² Bu çalışmalar şunlardır: Yavuz Kartallıoğlu (2000). "*Atamdan Qalğan Dalalar (Atalarımın Kalan Topraklar) Metni Esasında Özbek Türkçesi'nde İsim*". Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi); Selahittin Tolkun (2015). "Tağay Murad'ın Atamdan Qalğan Dälälär Romanında Sovyet Gerçeği ve Sovyet Eleştirisi", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*. C. 1, S. 2, 323-348; Hüseyin Baydemir (2020). "Tağay Murad'ın 'Atın Kişnediği Akşam' Adlı Eserinde Halk Kültürü Unsurları", *Prof. Dr. Avni Gözütok - Armağan Kitap*. (Ed. Süleyman Efendioğlu, Hüsnâ Kotan). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 155-171; Ayişe Hümeýra Efe (2020). "*Tağay Murad'ın Aydınlıkta Yürüyen İnsanlar Romanı Üzerine Bir İnceleme*". Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi); Kübra Ece Atıla (2021). "*Tağay Murad'ın 'At Kişnegen Akşam (Ot Kishnagan Oqshom)' Adlı Eseri Üzerine Bir Dil İncelemesi (Metin – Aktarma – Dil İncelemesi – Sözlük)*". Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi); Farangisbonu Sharipova (2021). "Özbek Yazarı Toğay Murad'ın Eserlerindeki Halk Bilimi Unsurları". Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Yazar, üniversite yıllarından sonra memleketi olan Surhanderya'ya döner, bir at edinir ve köpkeri³ oyunlarına katılmaya başlar. At ve köpkeri üzerine deneyimleri ve bizzat sahadan topladığı bilgileri *Atın Kişnediği Akşam* adlı eserine ustalıkla yansıtır. Eserde değerler çatışması bakımından sembolizmin de önemli derecede yer tuttuğu görülmektedir. Yazar eski-yeni arasındaki çatışmayı, sahadan bizzat topladığı birbirine zıt reel unsurları birbirinin karşısına koyarak, vermeye çalıştığı mesajı okuyucunun sezgisine bırakmıştır. Okuyucu bu sembolleri çözdüğü zaman eserde verilen asıl mesajın kapıları aralanmaktadır.

1979 yılında yazımı tamamlanan *Atın Kişnediği Akşam*, türü itibarıyla uzun hikâyedir. Eserde olayların geçtiği zaman dilimi tam olarak belirtilmez. Satır aralarında göze çarpan bazı olay ve isimlerden yola çıkarak bu zaman dilimini 1960-1970'li yıllar olarak sınırlamak mümkündür. Eserde mekân, yazarın doğup büyüdüğü Hocasaat köyü ve etraftaki köyler, kasabalarıdır. Olaylar büyük ölçüde buralarda geçmektedir. Eserin başkahramanı Ziyadulla'nın Duşanbe üzerinden uçakla Moskova'ya kısa bir seyahati ile mekân genişlemiş olsa da bu seyahat çok kısa sürdüğü için olaylar dar bir çevrede geçmiştir denilebilir. Eserin başkahramanı Ziyadulla bütün yönleriyle bir karakter olarak karşımıza çıkar. Rakip kahraman Rihsiyev klasik Sovyet insanını temsil eder; karakterden öte bir tiptir. Olaylar tamamen Ziyadulla'nın etrafında geliştiği için diğer şahıs kadrosu tamamen silik kişiliklerdir. Eserde, Ziyadulla'nın okuldan sonra bir at alıp köpkeri oyunlarına iştirak etmesi konusu işlenmiştir (Baydemir 2020: 156). Eserde eski-yeni çatışması önemli derecede yer tutar. Bu çatışma, makalede “at-otomobil”, “geleneksel insan-sistem insanı”, “geleneksel insan-sistemin kurumları”, “ana dil-sistemin yetiştirdiği insanın dili” olmak üzere dört alt başlık altında ele alınmış ve yorumlanmıştır.

At-Otomobil

At, Türk kültüründe yeri doldurulamayacak bir öneme sahiptir. Eski bozkır yaşamında ve bozkır kültürünün epik eserlerinde at hayatın merkezindedir. Türk kahramanlık destanlarında alp tipinin en yakın arkadaşı attır. Köroğlu'nun Kırat'ı, Manas'ın Akboz'u, Alpamış'ın Bayçıbar'ı sahiplerinin adıyla özdeşleşmiştir âdeta. Başkahraman Ziyadulla da eserin başından sonuna kadar atı Tarlan'la ayrılmaz bir

³ Köpkeri oyununun asıl adı “bozkurt” manasına gelen “kökbörü”dür. Oyun, Özbekçede ulak (uloq) adıyla da bilinmektedir. “Köpkeri, hakem tarafından ortaya bırakılan oğlağın at üzerinden kapılarak hedefe götürülmesi üzerine kurulu bir oyundur. Oyuncular esasen tek başlarına yarıştıkları gibi takımlar hâlinde de yarışabilmektedirler. Binici, kaptığı oğlağı bacağıyla atın sağrısı arasına sıkıştırarak götürüp hedefe bırakır ve böylece bir tur tamamlanır. Tur sayısında bir sınırlama bulunmaz. Oğlağı hedefe getiren yarışmacı, önceden belirlenen ödülü alır.

ikili oluşturur. Ziyadulla ve Tarlan ikilisi, genel olarak Türk destanlarındaki kahraman ile atını hatırlatır. Hatta eserin bir yerinde doğrudan Köroğlu'nun Kırat'ını çağrıştıran paragrafa yer verilir: “Ziyadulla, atını özel bakıma alır. Ahura bağlar, kırk gün kırk gece sabah, öğlen, akşam arpa ile besler. Gübre çıkarılan deliği paçavralarla kapatır, gündüzleri açar. Kırk gün sonra atı dışarı çıkarır” (Murod 2018: 419). Atın iyi yetiştirilmesi için kapalı bir mekânda beslenmesi gerektiği inancı Türk dünyasında yaygındır. Köroğlu destanının Türkistan ve Anadolu varyantlarında, Kırat dört yıl veya kırk gün boyunca hiç ışık sızmayan kapalı bir mekânda beslenir (bk. Alptekin 1997, 125). Tarlan'ın da Kırat gibi yetiştirilmesi, onu, okuyucunun bilinçaltısında derin geçmişe bağlamakta, âdeta epik geleneğin bir halkasına dönüştürmektedir.

Ziyadulla, bütün yönleriyle geleneği temsil eden bir kahramandır. Aldığı gündün beri atı Tarlan'la aralarında sıkı bir bağ oluşmuştur. Tarlan, görünüşüyle, sesiyle ona geçmişini hatırlatmaktadır. At ve sahibi arasında böylesine güçlü bağların kurulduğu sırada, tepede alınan bir kararla et ihtiyacı için atlar kesilmek üzere zorla toplatılmaya başlanır. Ziyadulla bu haberi duyunca beyninden vurulmuşa döner. Çünkü atının elinden alınması, onun için bizzat köklerinden koparılmak demektir. Tarlan, Ziyadulla'nın gözünde artık sadece bir at değil, Küntüğümiş⁴tır, Alpamış⁵tır, dombıradır, rebaptır aynı zamanda. Atların toplatıldığı günlerde Ziyadulla atını severken ağzından dökülen cümleler, onun ne denli bir kâbus yaşadığını ve atının kendisi için ne demek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

“Sofradaki et gözüme ilişti. İşte böyle ha!? Tarlan bir oldubittiyle böyle olacak öyle mi? Eti bir tarafa, kemikleri bir tarafa ayrılacak ha! Tövbe tövbe! ... Sonra kelle paçası ayrılacak. Toynaklarını köpeklere atacaklar. Köpekler toynakları kemirecek. Yalnız toynaklardaki nallar kalacak. ... Yeleleri ve kuyruğunu gömecekler. Yeleler toprak altında çürüyecek. Böylesine güzel yeleler ha? Bu yele değil, ipek, ipek! Bu yele değil dombıra teli, dombıra teli! ... Tarlan, at değil Cumanbülbul'ün söylediği Küntüğümiş! Fazıl Yoldaş'ın söylediği Alpamış! ... Lüle lüle boynu boyun değil, dombıra, dombıra! ... Küntüğümiş et için kesilir mi? Alpamış et için kesilir mi?” (Murod 2018: 438).

⁴ Küntüğümiş, Özbekler arasında meşhur bir destandır. Burada destanın başkahramanı Küntüğümiş'a atıf vardır.

⁵ Alpamış, Türk dünyasında meşhur bir kahramanlık destanıdır. Destanın en güzel varyantlarından biri de Özbeklere aittir. Burada destanın başkahramanı Alpamış'a atıf vardır.

Ziyadulla, iç dünyasında yaşadığı şok ve kâbusu bu ifadelerle dışa vururken, âdeta karşılıklı konuşuyormuşçasına Tarlan kişner. Ziyadulla konuşmaya devam eder: “*Hey hey! Evet, sesine ölürüm ben! Dedim. Kendim gülüp kendim söyledim! ... Evet, can! Dedim. ... Kişneme değil, güzel bir rebap müziği dinlemiş gibi oldum! Dombıra dinlemiş gibi oldum! ... Biraderler, at rebap müziği, at görkemli manzara(dır)!*” (Murod 2018: 438).

Ziyadulla’nın atıyla kurduğu ünsiyet, eserin sonuna kadar giderek artacak ve son satırlarda Ziyadulla’nın ağzından şu cümleler dökülecektir: “*Bilmiyorum Tarlan, bilmiyorum. ... Ben seni biliyorum Tarlan. Onlar benim için bigâne, Tarlan... He Tarlan, sen benim kardeşimsin, kardeşim. ... He Tarlan, sen benim yeğenimsin, yeğenim. ... He Tarlan, sen benim ağabeyimsin, ağabeyim. ... He Tarlan, sen benim biraderimsin, biraderim. Tamam, ben artık kimseye biraderim demeyeceğim. Benim biraderim sensin, Tarlan. He Tarlan, sen benim ebedi biraderimsin, ebedi biraderim...*” (Murod 2018: 496). Ziyadulla, eserin sonunda atını aile üyelerinin de önüne geçirerek ona ne kadar değer verdiğini ifade etmektedir. At, Türk kültüründe, bu cümleden Özbek’in yaşamında da yeri doldurulamaz bir ehemmiyete sahiptir. Eserde baştan sona atın Özbek kültüründeki önemine vurgu yapılmaktadır. Derbend köyünden gelen köpkeri oyuncusu ise atına “*babam*” diye hitap etmektedir (Murod 2018: 435).

Ziyadulla’nın atının Kırat gibi yetiştirilmesi, meşhur destan kahramanlarıyla anılması, sesinin geleneksel halk çalgılarına benzetilmesi ve ailenin bir üyesi olarak görülmesi, atın geçmişten beri hayatın tam ortasında olduğunu göstermektedir. Geleneksel yaşamın bütünleyici bir parçası olan ata karşılık, son yüzyılda yeni hayatın ayrılmaz bir parçası olan otomobil yaşamlara girmeye başlamıştır. At-otomobil çatışması eserin arka planında okuyucunun dikkatini çekecek düzeyde işlenmiştir. Büyük kentlerden kırsala doğru hızla yayılan yeni yaşama destursuz giren otomobil, Ziyadulla’yı geleneksel kalıplarla yetiştiren annenin bile kalbini çalmıştır. Ziyadulla’nın, atı satın alıp getirdiği gün annesi hiç beklenmedik bir tepki verir:

– *Atı ne yapayım! Araba attan daha iyi... dedi.*

– *Arabayı ne yapayım! Atı varın kanadı var⁶, dedim.*

– *Ata yem hani...*

– *Yem? Allah her canlıyı rızkıyla birlikte yaratır. At peyda oldu, kanat peyda oldu⁷. Yem bulunur.*

⁶ Atasözü: *Oti borning qanoti bor.*

⁷ Atasözü: *Ot biidi, qanot bitdi.*

Kardeşler, araba denilen şey demir! Canı yok! Canı olmayan şey insanın dostu olamaz! Zira demirin yüreği yok! At, insana dost olur. Çünkü atın canı var, yüreği var!" (Murod 2018: 413-414).

Ziyadulla, atını almak için gelen görevlilere tepki gösterince tutuklanır ve bir arabaya bindirilir. Arabaya binmeye alışık olmayan Ziyadulla'yı araba tutar. Çünkü araba, Ziyadulla'nın dünyasına yabancı bir unsurdur: "*Yolda kusa kusa git-tim. ... Biraderler, benzin kokusunu hiç sevmiyorum! Benzin, başımı döndürüyor. Midemi bulandırıyor, kusturuyor. Gökten düşüyormuş gibi oluyorum.*" (Murod 2018: 441).

Ziyadulla, şahit olduğu bir kavgaya tanıklık etmek için birkaç kere karakola çağrılır. Kendisini almak için gelen resmî araçlara da, şehre giden ulaşım araçlarına da binmez. Her zaman atıyla gitmeyi tercih eder. Sonunda mahkeme süreci başlar. Ziyadulla son duruşmada şahit olduğu kavganın zanlılarıyla yüzleştirilir. Duruşma-dan sonra atıyla köyüne dönen Ziyadulla'yı kızıl bir otomobil takip eder. Bir vadide Ziyadulla'ya yetişen araçtan inen kişiler (zanlılar), Ziyadulla'yı da atını da ölesiye döver ve kaçarlar. Kızıl otomobil, yeni olanı yani sistemi; at ise eski olanı, geleneği temsil etmektedir. Ziyadulla'nın zorunlu olarak otomobile bindiğinde rahatsız ol-ması ve eserin sonunda kızıl otomobilden inenler tarafından ölesiye dövülmesi eski-yeni çatışmasının sembolik ifadesidir. Kızıl otomobilin ata yetişmesi ve içinden inenlerin Tarlan'ı da dövmeleri, "eski"nin "yeni" karşısında mağlubiyeti ve dışlan-masının kaçınılmaz olduğuna dair sembolik mesajdır.

Geleneksel İnsan-Sistem İnsanı

Eserin başkahramanı Ziyadulla, bütün yönleriyle geleneksel insanı temsil et-mektedir. Sovyet sisteminin dışlayıcı bir organı olan okulu terk etmek zorunda ka-lınca, dışarıdaki geleneksel yaşamın koynuna atılır. Çocukluk yaşlarında sırasıyla bekçilik, külhancılık⁸ ve çobanlık gibi geleneksel meslekleri icra eder. Çobanlık ya-parken dombıra çalmayı ve destan söylemeyi, yani bahşılık sanatını öğrenir: "*Kır-larda koyun otlatıp ney çaldım. Nefesim yetmedi. O zaman eski bir dombıra buldum. Dombıramı şakıttım, uçsuz bucaksız kırlara, yayılıp otlayan koyunlara, zirvelerin tepesinde durmaksızın ötüşen kuşlara, kat kat apak bulutlara destan söyledim. Bu destanları uzun kış geceleri dedelerimizin biri bırakır biri söylerdi. Dedelerimizin çoğu rahmetli oldu. Rahmetliler gibi destan söylemek mümkün olmadı.*" (Murod 2018: 411).

⁸ Hamamlarda ateş yakma işi, hamamı ısıtma işi.

Özbek destan anlatıcıları ve ozanlarının genel adı bahşı (baxshi)dir. Geleneksel olarak bahşılar çoğunlukla hayvancılıkla geçinen kırsal kesimden, çobanlar arasından çıkarlar. Çobanlar umumiyetle dombıra çalarlar. Çobanlık yapan çocuklar henüz küçük yaşlarda dombıra çalmayı öğrenirler. Ozanlık kabiliyeti olanlar bir ustanın yanında bir süre eğitim alarak profesyonel bahşı olurlar. Böyle bir eğitimden mahrum olanlar ise amatörce çalıp söylemeye devam ederler (Mirzayev 1979: 33-34). Ziyadulla bir ustanın yanında eğitim görmediğinden ömrünün kalan kısmında amatörce bahşılık sanatını icra eder. Özellikle akranlarıyla bir araya geldiklerinde dombırasını alıp termeler⁹ söyler. Köpkeri arkadaşı Semed'in evinde toplandıkları gün Ziyadulla dombırasıyla meclisi şenlendirir:

“Sözü söze kattım, cümleyi cümleye çattım, atları nağmelere saldı. Atlar türkü oldu! Hey yavrum hey!

<i>Bul sag ‘ringga qarayman</i>	Şu sağına bakıyorum
<i>Kuyovli qiz yotguday,</i>	Güveyili kız yatacak kadar,
<i>Burningdan chiqqan damingga</i>	Burnundan çıkan nefesine
<i>Karrak bossa yonguday,</i>	Deve dikenini basılsa yanacak kadar,
<i>Quloqlaring orasidan</i>	Kulakların arasından
<i>Qo ‘shtegirmon suv o ‘tguday!..</i>	Çift değirmen suyu akacak kadar!..

(Murod 2018: 475).

Ziyadulla, geleneksel değerlerin yaşatıldığı bir evde doğup büyümüş; Özbek örf ve âdetlerine, halk inanışlarına sıkıca bağlı bir anne tarafından yetiştirilmiştir. Eserde annesi, hayatına çoğu kez geleneklerin yön verdiği sıradan bir Özbek kadın tipini temsil eder. Bu kadın için geleneklerden ve halk inanışlarından sapmak, her türlü felaket ve uğursuzluğun kapısını aralamak demektir. Ona göre hayatın en sıkıntılı, buhranlı zamanlarında bile gelenek ve inanışların terk edilmemesi gerekir. Ziyadulla, eve gelip atı almak isteyen resmî görevlilerle tartıştığı sırada bile annesi geleneğin yerine getirilmesini ister:

- “O zaman içeriden annemiz çıkıp geldi.*
- *Söyle, ülgü¹⁰ verip gitsin, dedi.*
  - Beylere kapının önünde yetiştim.*
  - *Efendim, evde bebeğimiz var, adı İbrahim.*
  - Bey omzu üzerinden bakarak konuştu.*

⁹ Özbek bahşılık geleneğinde âşık şiirinin genel adı ‘terme’dir (bk. Musakulov 1984; Baydemir 2016: 575-589).

¹⁰ İleride ülgü hakkında bilgi verilmiştir.

- *Ee, ne yapalım?*
- *Bebekli eve geç vakit gelinmez. Eğer gelinmiş ise, giderken ondan ülgü almak gerek.*” (Murod 2018: 440).

Burada, bütün Türk dünyasında yaygın bir âdet ve inanışa yer verilmiştir. Bebekli eve zamansız gelen insanlar evden ayrılırken üzerlerinden -saç teli, elbisesinden iplik parçası, düğme, giysinin bir parçasığı vs.- herhangi bir şey vermelidirler. Bırakılan bu nesneye Özbekler arasında ülgü denir. Misafirler gittikten hemen sonra ülgü ateşte yakılır. Bu ritüel, Türk mitik tasavvurunda dış güçleri kontrol etmek amacıyla icra edilir. Annesinin biraz zamansız olan bu çıkışını Ziyadulla hiç yadırgamaz. Çünkü bu istek Ziyadulla'nın bilinç dünyasına yabancı değildir. Çocukluğundan beri bu ocakta, bu annenin elinde yetişmiştir.

Özbekistan'da olduğu gibi Türk dünyasının her köşesinde yardımlaşma önemli toplumsal değerlerden biri olarak kabul edilir. Aile bireylerinin birbirleri üzerinde, komşunun komşu üstünde hakları vardır. Hatta Türk kültüründe aynı köyden, aynı kasaba ve şehirden olmak da bir yardım vesilesi olarak karşımıza çıkar. Ziyadulla her zaman ve her durumda bu değerlere çok önem veren biridir. Tanıdık olsun veya olmasın, eğer birisi yardıma muhtaçsa, hiç tereddüt etmeden yardıma koşan Ziyadulla yufka bir yüreğe sahiptir. Bir gün bölge pazarına kuru üzüm götürüp satar. Alışverişten sonra bir çayhanede oturur. O sırada çayhanenin önünde bir kavga başlar. Birkaç kişi bir olmuş, bir adamı dövmektedirler. Kavga edenlerin etrafını sarmış büyük bir kalabalık olayı seyretmekte, hiç kimse kavgayı ayırt etmemektedir. Üstelik seyirciler arasında üniformalı askerler de vardır. Askerler kavgayı hiç umursamazlar. Bu manzara Ziyadulla'nın tuhafına gider. Ani bir refleksle yerinden fırlar ve kavga edenleri ayırır; yediği dayak yüzünden kendinden geçen, hiç tanımadığı adamı hastaneye götürür. Kolluk güçleri Ziyadulla'nın ifadesini alırlar. Daha sonra defalarca ifadeye çağırırlar. Ziyadulla her seferinde atıyla uzun ve meşakkatli bir yol kat ederek ifade vermeye gider (Murod 2018: 454-459). Türk kültüründe, insanların yığılarak kavga edenleri izlemesi normal değildir. Çayhane önündeki kavgayı askerlerin ve sivil insanların hiç tepki vermeden seyretmeleri hem sistem bozukluğunun hem de toplumsal bozukluğun bir belirtisidir. Eserde anlatılan döneme kadar Türkistan bölgesi, bir asır boyunca Rus sömürgesinde kalmıştır. Bilhassa yarım asırlık Sovyetler Birliği dönemindeki ağır kültürel ve ahlaki yıkım, toplumun bir kesimini artık kendi değerlerinden koparmaya başlamıştır. Bu yıkımın neticesinde belli bir kitle, köklerinden ve manevi değerlerinden koparılmış; mankurtlaştırılmıştır. Eserde kavgayı seyreden sessiz yığın, sonradan türeyen bu mankurt nesli temsil eder. Askerlerin tepkisizliği ise sistemin bu yıkıma bilerek göz yumduğunu ifade eder. Devlet

sistemleri, düzen (kozmos)ı temsil eder. Üniformalı askerlerin kavgaya seyirci kalmaları, temsil ettikleri devletin düzenden ziyade, yıkımdan, kargaşa (kaos)dan yana olduğunu okuyucunun bilinçaltına yerleştirir.

Yazar, köklerine ve geleneklerine sıkıca bağlı olan Ziyadulla'nın karşısına, Sovyet insanını temsilen Rihsiyev'i çıkarır. Rihsiyev, başkahramandan sonra üzerinde en çok durulan kişi olsa da karakter değil, tiptir. O, sosyalizm realizmine göre kaleme alınmış edebî eserlerdeki ideal Sovyet insanı tipini temsil eder. Ziyadulla'nın olaylara karşı nasıl bir tepki vereceği tahmin edilemezken, sosyalizm realizmini iyi bilen okuyucu Rihsiyev'in vereceği tepkiyi önceden tahmin edebilmektedir. Çünkü o kalıp ve model davranışlar gösteren, idealize edilmiş bir Sovyet insanıdır.

Rihsiyev, Ziyadulla'nın köylüsüdür. İkisinin de çocukluğu aynı köyde, aynı sokakta geçmiştir. Köydeki evleri yan yanadır. Rihsiyev, Sovyet okullarında okumuştur. Radyoda muhabir olarak çalışmaktadır. Sovyetler Birliği'nde örnek gösterilebilecek herhangi bir çobanla ilgili radyo metni yazmak istemektedir. Kolhozdan böyle bir çoban bulunmasını talep eder. Kolhoz yönetimi, Ziyadulla'yı seçer ve gönderir. Ziyadulla ve Rihsiyev radyoevinde karşılaşırlar. Yıllar sonraki bu ilk karşılaşmada iki kahramanın dünya görüşlerinin, hayata bakışlarının yer ile gök kadar birbirine uzak olduğu anlaşılır. Aralarında geçen konuşma, eserdeki kültürel çatışma kısımlarından birini oluşturur. Rihsiyev, Ziyadulla'nın eline kâğıt ve kalem tutuşturur; çobanlığı -Sovyet sisteminin sağladığı imkânları ön plana çıkararak- edebî bir metin hâlinde yazmasını ister. Ziyadulla bunu yapamayacağını, eğitim durumunun bunun için yeterli olmadığını ve üstelik Sovyet sisteminin kendisi için herhangi bir imkân sağlamadığını, yüzyıllardan beri bilinen çobanlık mesleğini sürdürdüğünü, yaptığı işi ancak anlatabileceğini belirtir. Rihsiyev, aradığı "sosyalist çoban"ın bu olmadığını anlar ve kibarca kapıyı gösterir. Ziyadulla yıllar sonra görüştüğü arkadaşına dombırasıyla bir iki parça söyler:

"... Dombıramı alıp destan söylemeye başladım. Destanımda bir avluya gelin geldi. Avluda ateş yakıldı, çenk çalındı. Gelin at üstünde geldi. At, ateşin etrafında bir dolaştı. At, destan oldu.

*Boli boli boling bor,
Ming tumorli nozing bor,
Jasadingga qarayman
Chopadigan holing bor.*

...

*Otlardi boqsang qashib boq,
Olisdan suvini tashib boq,*

*Balı balı balın var,
Bin katmanlı benin var,
Gövdene bakıyorum
Uçar gibi hâlin var.*

...

*Atları bakacaksan kaşıyıp bak,
Uzaktan suyunu taşıyıp bak,*

*Sıra uzmagin yamini,
Yemini yemiga qo 'shib boq.
(Murod 2018: 415-417)*

Asla kesme yemini,
Yemini yemine katıp bak.

Rihsiyev, Ziyadulla'nın destan söylemesine tahammül edemez. O, bütün geleneksel değerlere karşı olduğu gibi halk edebiyatına da karşıdır: "*Halk edebiyatı, halk edebiyatı! İlkel, ilkel! Entelektüellik yok, entelektüellik! Entelektüel meseleler ele alınıp bir sonuca bağlanmıyor! ... Araştırınız, daha çok klasikleri okuyunuz. Belirtelim, Beethoven, Çaykovski, Eşrefi...*" (Murod 2018: 417). Rihsiyev bu tepkiyi verirken toplumun gerçeklerinden ne kadar kopmuş olduğunu göstermektedir. İlkokul mezunu olan, hayatta kalabilmek için çobanlık yapan Ziyadulla'nın Batı klasiklerini okuyamayacağını düşünmemektedir. Üstelik ozanlık geleneği, Türklerin tarih sahnesinde var olduğu en eski dönemlerden beri devam edegelen önemli bir sanat dalıdır. Bunu ilkel olarak nitelemesi, içine düştüğü fikri buhran ve acziyeti göstermesi açısından önemlidir.

Rihsiyev, sistemin eğitim kurumlarında yetişmiş bir kişi olduğu için o bütün yönleriyle sistemi temsil eder. Rihsiyev, çevresindeki insanlara hiç değer vermemektedir. Almış olduğu eğitim yüzünden bütün insani duygularını yitirmiştir. Onun için bireyler tek başlarına hiçbir şey ifade etmezler. Doğarlar, büyürler, sistem için çalışırlar ve ölürlər. Öldükten sonra dört kişinin götürüp bir yerlerde toprağa gömmesi kâfidir. Onun insana bakışı, sistemin vatandaşlara verdiği değeri yansıtır. Ona bu insan algısını aşıl原因 güç, bizzat sistemin kendisidir. Rihsiyev, aşırı derecede politize olmuş bir kişiliktir. Köyde sıradan insanlarla konuşurken bile daima uluslararası politikalarından ve Sovyet siyasetinden bahsetmektedir. Sovyetler Birliği dışındaki bütün ülkeleri kapitalist ülkeler olarak görmekte, bu ülkelerin siyasetini karalamakta, NATO kapsamında yürütülen bütün faaliyetleri eleştirmektedir. Rihsiyev'in gözleri öylesine kararmıştır ki, en yakınındaki insanların acılarına da sevinçlerine de ortak olmamaktadır. Ona göre değer verilmesi gereken tek şey uluslararası siyaset ve Sovyet politikalarıdır. Günün birinde köydeki komşu kadınlardan biri ölür. Rihsiyev cenaze törenine katılmaz. İlkokul mezunu Ziyadulla, Sovyet okullarında yüksek tahsil(!) görmüş Rihsiyev'e insanlık dersi vermek ister fakat Rihsiyev yine bildiğini okur:

"– Rihsiyev ağabey ... siz okumuş adamsınız. Dünyanın gidişatını bilirsiniz. Benim size öğretmem doğru değil. Hiçbir zaman halktan kopmayın ağabey. Bilhassa iki dönemde halkın arasında olunuz. Biri, düğünlerde. ... Bir diğeri de taziyede. Üzü-

lün, ağlayın, halkın derdine ortak olun. Ölüm acısını bir insan kaldıramaz. Ağır gelir. İşte o zaman yanında bulunarak acısını paylaşınız. İnsan, işte şu iki zamanda insanlığını gösterir.

– Herkesin katılması şart mı Yoldaş Kurbanov! ... Yakın akrabalarından dört kişi katılsa yeter. Tabutun dört tarafından tutup götürürler. Dört kişiden fazlası gereksiz. Hadi altı kişi olsun. İkisi de mezarı kazsın. ... Yaşlı bir kadının ölümü sıradan bir şey Yoldaş Kurbanov! ... Dikkate değer bir şey değil. Bak uluslararası arenada ne kadar trajik hadiseler oluyor. İran şahı Pehlevî gizlice emir verip sinema salonunu yaktırması. İçeride beş yüz insan varmış. ...” (Murod 2018: 465-466). Cenazesi kaldırılan yaşlı kadın kolhozlarda çalıştırılan sayısız insandan biridir. Sovyet sistemi, Türkistan’da milyonlarca insana pamuk tarlalarında çalışan birer makine, hayvan sürüleri peşinde koşturan birer robot gözüyle bakmış; yaklaşık yetmiş yıl boyunca Türkistan’daki “insan gücü”nü sömürmüştür. Bu insanlara öldükten sonra âdeta çöplüğe atılacak meta gözüyle bakılması, eserde Rihsiyev’in ağzından dile getirilmiştir.

Bir gün Rihsiyev, ayırt ettiği kavgadan dolayı sürekli ifade vermeye giden Ziyadulla’ya nasihatte bulunur. Rihsiyev’e göre, Ziyadulla’nın kavga edenleri ayırarak, kavgada yaralanan kimsesiz adamı hastaneye yetiştirmesi yanlıştır. Bunu yaparak kendi başına iş açtığını söyler. Yıllar önce kendi başından geçen bir olayı örnek olarak anlatır: “Günün birinde şehirden günübirlik tarlaya, pamuk toplamaya giderler. Tarlanın kenarındaki ırmağın kıyısında üç genç kavgaya tutuşurlar. Gençlerden biri kaçarken suya düşer. Suyun içinde batıp çıkmakta ve boğulma tehlikesi geçirmektedir. Diğer kavgacı gençler kaçarlar. Olayı bulunduğu yerden tek başına gözetleyen Rihsiyev, genci sudan çıkarmak için kılını bile kıpırdatmaz” (Murod 2018: 487-488). Çünkü sonradan açılması muhtemel bir soruşturmada olayın şahidi olarak ifade vermeye çağrılmak istememektedir. İfade vermeye gitmek kendisi için zahmet olacak, gereksiz yere yorulacaktır. Rihsiyev bu hatırasını ve ölümle pençeleşen bir gence yardım etmeme gerekçesini ballandıra ballandıra anlatınca Ziyadulla ve ortamdaki diğer insanlar Rihsiyev’in davranışını yadırgarlar. Çünkü onların dünyasında yardıma muhtaç kişiye yardım eli uzatmamak, hele hele ölümle pençeleşen bir genci görmezden gelmek kabul edilir bir davranış kalıbı değildir.

Sistem tarafından kendi değerlerinden koparılmış bir diğer kişi de Tarım Müdürlüğünden bir yetkilidir. Devlet mercilerince alınan bir kararla atlar toplatılıp kesime gönderilecektir. Tarım Müdürlüğü yetkilisi iki askerle birlikte Ziyadulla’nın evine baskın yaparak atını almak ister. Atının olmadığını, olsa bile sadece köpkeri oyununda bindiklerini söyleyen Ziyadulla, yetkiliden çok sert bir cevap alır:

“Bize dış gıcırdatma, senden korkmuyoruz! Çift çift sığır, koyun, tavuk, at... Bunca hayvanı ne yapacaksın? ... Kapitalist mi olacaksın? Biz sosyalist toplumda yaşıyoruz! Oo, ata binip yoksa ‘basmacı’ mı olacaksın? ... Köpkeri gerici işi! Köpkeri vahşilerin oyunu!” Derdini tam olarak anlatamadığını düşünen Ziyadulla ağzını açar açmaz, yetkili kişi, Ziyadulla’nın annesine söver. Bardağı taşıran bu son damladan sonra Ziyadulla da yetkiliye hak ettiği sertlikte cevap verir ve kavga başlar (Murod 2018: 440-441). Geleneği temsil eden Ziyadulla’nın evine sistem adına baskın yapan ve ona ağza alınmayacak hakaretler eden bu yetkilinin başında, Özbeklerin geleneksel şapkası olan doppı vardır. Yazar, özünden koparılmış bu kişinin de Özbek olduğunu okuyucusuna dolaylı olarak aktarmaktadır. Bu kişi, yukarıda bahsi geçen ülgü bırakma âdetini bilmemekte, kendisine izah edilince alaycı bir cevap vermektedir. Basmacıları kötü göstermesiyle, işgalcilerin tarafında olduğunu açıkça beyan etmektedir. Hâlbuki Basmacılık hareketi, Sovyet sisteminin Türkistan’a yerleştirilmeye çalışıldığı yıllarda işgalci güçlere karşı başlatılmış bağımsızlık mücadelesinin adıdır. Kurtuluş Savaşı’nda Anadolu’daki Kuvayımilliyeye ne ise Basmacılar da odur. On yılı aşkın bir süre devam eden bu mücadelelerde yüzbinlerce insan canını vatan için feda etmiş; nice ocaklar sönmüştür. Basmacılık hareketini fikrî düzeyde destekleyen aydınlar işkencelere maruz kalmış, sürülmüş ve büyük bir kısmı da öldürülmüştür. Basmacılık, Türkistan’da Çarlık Rusya döneminde başlayan Rus hâkimiyetine karşı mücadelenin devamı ve Bolşevik ihtilalinden sonraki adıdır (bk. Hayit, 1997; Ziyayev, 2007). Basmacılık’ın karşısında olmak, işgalcilerin tarafında olmak demektir. Başında doppısı olan bu yetkilinin Basmacılık’tan istihzayla bahsetmesi, Sovyet sisteminin, insanların algılarını nasıl altüst ettiğini göstermektedir.

Geleneksel İnsan - Sistemin Kurumları

Eserde anlatılan olaylar SSCB döneminde geçmektedir. Ziyadulla’nın doğup büyüdüğü muhitte SSCB bütün devlet kurumlarıyla mevcuttur. Bu yıllarda vatandaş-devlet ilişkisi hep tek yönlü olarak işlemiş, devlet daima veren değil alan taraf olmuştur. Ziyadulla ilkokul beşinci sınıftayken bir sabah uyandığında başında yara döküğünü fark eder. Yaralar bir süre sonra yayılınca doktora gider. Doktorların yaptığı tedaviden sonra bütün saçları dökülür. Yerine yeni saçlar çıkmaz, kel kalır. Sözde tedavi olduktan sonraki durumu, öncesine göre daha kötüdür. Eserde, geleneği temsil eden Ziyadulla’nın, sistemin kurumlarıyla ilk teması bu olayla başlar. Sistemi temsil eden kurumların, geleneksel ailelerde büyümüş fertlere hiçbir yardımının dokunamayacağı mesajı bu temsili hadise üzerinden okuyucuya aktarılmış olur. Sovyet sisteminin uzun vadede vazgeçilmez bir amacı vardır. Dili, dini, ırkı, kültürü farklı toplumları kimliklerinden sıyrarak, sosyalizme hizmet eden Rus dilli büyük bir topluluk ortaya çıkarmaktır. Yani sistemin insanlar üzerindeki müdahalesi yapıcı değil

yıkıcıdır. Bireyler, Sovyet kurumlarıyla her temasa geçişlerinde kimliklerinden ödün vermek zorundadırlar. Buna direndikleri takdirde sistemin dışına itilecek; devletin vatandaşlarına sunmak zorunda olduğu en temel haklardan bile yararlanamayacaklardır. Ziyadulla kel kalınca büyük bir börk satın alır, okulda başına geçirir. Börk, yüzyıllardan beri Türkistan’da giyilen millî başlıklardan biridir. Börk takarak okula gitmesi, kimliğinden ödün vermek istemeyen Ziyadulla’nın sisteme başkaldırışıdır. Millî ve yerli bir ögenin, sistemin kurumu olan okula girmesi ister istemez çatışma doğuracaktır. Sistemi temsil eden bir kurumda yine sistemi temsil eden öğretmen bu duruma müsaade etmez; Ziyadulla’nın başındaki börkü alıp pencereden dışarı fırlatır. Börkün pencereden fırlatılması, sistemin farklı kimliklere tahammülünün olmadığını temsil eder. Ziyadulla için artık bir tercih yapma vakti gelmiştir. Ya börkün temsil ettiği bütün millî ve yerel değerlerine sahip çıkacak ya da sisteme teslim olacaktır. Ziyadulla kimliğinden taviz vermez ve okulu terk ederek geleneksel meslekleri öğrenmeye başlar (Murod 2018: 410-411).

Ziyadulla’nın sistemin kurumlarıyla diğer teması radyo evine çağrılmasıyla gerçekleşir. Burada, sistem tarafından yetiştirilmiş Rihsiyev ile görüşür. Ziyadulla yanında getirdiği dombirasıyla destan söylemek ister. Rihsiyev hem destan vb. halk kültürü değerlerini hem de Ziyadulla’yı aşağılayarak kapıyı gösterir. Zira Rihsiyev’in aradığı çoban, Sovyet insanı kalıplarına uymak zorundadır. Ziyadulla bu kalıbın tamamen dışında olduğu için, radyo evinden kovulmakla, sistem tarafından tekrar dışlanmış olur (Murod 2018: 415-418).

Ziyadulla, evine baskın yapan üst düzey görevlinin hakaretleri üzerine onunla tartışır. Bunun üzerine tutuklanıp karakola götürülür. Karakolda daha derdini anlatmadan bir subay tarafından dövülür. Karakol komutanının huzuruna çıkarılır. Subay tarafından dövüldüğünü söylediğinde, döven subayla yüzleştirilir. Subay dövüldüğünü inkâr eder. “Sovyet askeri asla yalan söylemez, Sovyet askeri asla dövmez” denilerek Ziyadulla’ya kimse inanmaz. On gün gözaltında işkence gördükten sonra ancak kurtulabilir. Sistemi temsil eden bu kurumla temasında da Ziyadulla dövülmüş, işkence görmüş, aşağılanmış bir şekilde evine döner (Murod 2018: 441-444).

Bir gün köpkeri oynarken Ziyadulla’nın kolu çıkar. Eve doktor çağrılır. Doktor müdahale edemez, Ziyadulla’yı sovhoz hastanesine götürür. Ziyadulla’nın dirsekten çıkık kolu alçıya alınır ve hastaneye yatırılır. Yirmi gün sonra alçı çıkarılır ve evine gönderilir. Geçmiş olsun ziyaretine gelenler arasında Hasan Baba adında sıra-

dan bir kişi, kolun eğri durduğunu fark eder ve Ziyadulla'ya, Kurbannazar adlı sınıkçıya¹¹ gitmesini tavsiye eder. Ziyadulla, Kurbannazar'ın köyüne giderek çıkık kemiği yerine yerleştirir. Kolunda ne ağrı ne de eğrilik kalır. Kurbannazar, sınıkçılık mesleğini babası Hıdır'dan öğrenmiştir. Bölgede çok meşhur sınıkçı olan Hıdır öldükten sonra bu geleneksel mesleği oğlu devam ettirir (Murod 2018: 479-485). Ziyadulla'nın, sistemin kurumlarıyla her temasında zarar gördüğü gerçeği, eserin bu bölümünde de gözler önüne serilmiştir. Sistem, geleneksel kahramanı -sembolik olarak- dışlamış ve geleneksel meslek icra eden halk tabibine itmiştir.

Ana Dil-Sistemin Yetiştirdiği İnsanın Dili

Sovyetlerin Türkistan'da kararlı bir şekilde yürüttüğü en yıkıcı planlardan biri de özel dil politikasıdır. Baymirza Hayit 1951 yılında Millî Türkistan mecmuasının 70-71. sayılarında yayımladığı "*Bolşeviklerin Dil Sahasındaki Yeni Oyunları*" başlıklı makalesinde, Türkistan bölgesinde yürütülen bu dil siyasetini adım adım anlatır. Hayit'in verdiği bilgilere göre, 1920'li yıllarda başka maksatların arkasında gizlenen bu sinsi plan, Stalin'in, Komünist Parti'nin XVI. Kurultayı (1930)'nda "*Sosyalizmin dünya ölçeğinde galebesi için bütün millî dillerin bir dile dönüşmesi gerekir!*" demesi üzerine artık açıktan uygulanmaya başlanır. Maksat, Sovyet ittifakını oluşturan diğer milletlerin dillerini yok etmek, Rusçayı ortak dil kılmaktır. 1941 yılından sonra bir adım daha ileri gidilir ve Türk cumhuriyetlerinin resmî yazışma dili zorunlu olarak yalnız Rusçaya dönüştürülür. Okullarda Rusçayı iyi öğrenemeyen öğrenciler mezun edilmez (Hayit, 2004: 170-178). Bu politikanın Sovyet sisteminin çöküşüne kadar uygulandığı, bundan da en büyük zararı Türk soylu halkların gördüğü, bölgeye ilgi duyan herkesin bildiği bir gerçektir. Onlarca yıl boyunca bilinçaltına Rusça konuşmanın bir üstünlük olduğu zannı yerleştirilmiş olduğundan, Sovyetler döneminde alışkanlık hâline dönüşen bu illetten, bağımsızlıktan sonra da Türk topluluklarındaki bazı kesimler kolayca kurtulamamışlardır.

Rus hâkimiyeti dönemindeki dil politikaları, Türk dünyasında yıkıcı iki sonuç doğurdu. Birincisi, Rusça, evde, sokakta konuşulan dil hâline getirildi. Çocuklar ana dil olarak Rusça öğrenip, dünyayı ve hayatı Rusça algılamaya, Rusça düşünmeye başladılar. Böylece kendi dillerini bilmeyen kitleler oluşturuldu. İkinci yıkım ise Rusça karşısında mahalli dillerin yapısının bozulması ve söz varlığının Rusça lehine

---

¹¹ Sınıkçı, eski Türkçede kır- anlamıyla kullanılmış olan "sı-" fiilinden (Baran, 2008: 44) türetilmiş olup "kırıkçı" anlamına gelmektedir. Sınıkçılık, Türk dünyasında çok eskiden beri bilinen geleneksel bir meslektir. Kırık ve çıkık kemikleri tedavi eden kişiler, Anadolu'da olduğu gibi Türk dünyasının birçok bölgesinde -fonetik farklılıklarla- bu adla anılır.

değişmesidir (Hayit, 2004: 173). Baymirza Hayit'in de belirttiği üzere, Türk lehçelerinde zamanın şartlarına göre ihtiyaç duyulan sözcükler diğer Türk lehçelerinden karşılanmak yerine doğrudan Rusçadan alındı. Bunun neticesinde karmakarışık diller ortaya çıkıverdi. *Atın Kişnediği Akşam*, bu açıdan incelendiğinde de okuyucuya önemli mesajlar vermektedir.

Ziyadulla ve yakın çevresi, Sovyet kurumlarının propaganda faaliyetlerinden etkilenmedikleri için atadan, dededen kalma geleneksel bir yaşam sürdürmektedirler. Bu ailelerin evlerinde doğal, tertemiz bir Özbekçe konuşulmaktadır. Ziyadulla'nın dili zengin ve duru bir Özbekçedir. Konuşması sırasında atasözlerine sık sık müracaat eder. Atasözleri sayesinde Ziyadulla'nın dili okuyucu tarafından olabildiğince doğal hissedilmektedir. Kahramanın yüzyıllar öncesinden süzülüp gelen bu dil hazinelerini sık sık söylemesi, onu geçmişine bağlar; geçmişin bir devamı konumuna getirir. Eserde konunun akışına göre Ziyadulla'nın ağzından çıkan atasözlerinin sayısı 47'dir (bk. Baydemir 2019: 52-55). *Atın Kişnediği Akşam*, tür olarak uzun hikâye olduğu için, romana göre oldukça kısa bir türde bu kadar atasözü kullanılması, yazarın okuyucuya dil çatışmasını daha iyi hissettirmeye çalışması şeklinde yorumlanabilir.

Ziyadulla'nın konuştuğu bu doğal dile karşılık, sistemin kurumlarında çalışan veya sistem tarafından yetiştirilmiş kahramanlar Özbekçe ve Rusça karışımı (melez) bir dil kullanmaktadırlar. Bu dil, ne sadece Rusça bilen kişinin ne de sadece Özbekçe bilen kişinin anlayabileceği bir dildir. Yukarıda da belirtildiği üzere yaklaşık bir buçuk asırlık Rus hâkimiyeti döneminde ne yazık ki belli bir kesimde böyle kirlili bir dil ortaya çıkmıştır. Eserin kahramanlarından Rihsiyev başta olmak üzere sistemin kurumlarında çalışan diğer Özbekler de Rusçanın baskıladığı böyle karışık bir dille konuşmaktadırlar. Özbekçe cümleler içinde geçen ve çoğu keyfi olarak kullanılan Rusça sözcüklerin bir kısmı şunlardır: “*radioçerk, janr, ruçka, reportyar* (s. 416), *abstrakt, konkret, fakt, orden, malades, çyart, primitiv* (s. 417), *radiouzel, militsiyoner* (s. 436), *bandit, raport, polkovnik, leytenant, serjant* (s. 442), *samolyot, ostanovka* (s. 446-447), *şlyapa* (s. 446-449), *galstuk* (s. 454), *melisa* (s. 456), *uçastka, nokdaun* (s. 457), *zakaz, skoriy pomoşç', sudebniy, militsiya* (s. 458), *uçastkavoy* (s. 459), *kapitan, doklad, minut, sekund* (s. 462), *imperializm, Pol'sa, diversiya-provokatsiya* (s. 463), *stol* (s. 468), *truba* (s. 487), *panorama, za rubejom, ingredient, himiya-bakteriologiya* (s. 488), *tormoz* (s. 491), *ritsar* (s. 493) vs. Bu sözcükler tekrarlarıyla kullanıldığı için oldukça rahatsız edici, kulak tırmalayıcı bir duygu uyandırmakta ve her şeyden önemlisi dili anlaşılabilir kılmaktadır. Yazarın ge-

leneksel kahramanları sürekli olarak doğal, yalın bir dille; sistem yanlısı kahramanları ise melez bir dille konuşurması, eserdeki dil çatışmasını oldukça hissedilir bir düzeye taşımıştır.

Sonuç

Atın Kişnediği Akşam adlı eserde realizm ağır bassa da sembolizmin de önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Eserde eski-yeni çatışması, birbirine zıt reel unsurların karşı karşıya getirilmesi yöntemiyle işlenmiştir. Yazarın uzun gözlemler sonucu topladığı eskiye ve yeniye ait değerlerin çatışması, eserin sembolik yönünü temsil etmektedir. Eskiye ve yeniye ait bu değerler çatışması, “at-otomobil”, “geleneksel insan-sistem insanı”, “geleneksel insan-sistemin kurumları”, “ana dil-sistemin yetiştirdiği insanın dili” olmak üzere dört temsili çatışma alanında karşımıza çıkmaktadır.

Eserde at, toplumu köklerine bağlayan bir değer olarak yansıtılmıştır. Kahramanın atını yetiştirme şekli ve meşhur Türk destan kahramanlarının atlarının adlarının anılması, kahramanı ve atını epik geleneğin bir halkasına dönüştürmüştür. Ziyadulla ve Tarlan adlı atı, Türk kahramanlık destanlarındaki alp ve atı arasındaki güçlü bağı temsil etmektedir. Ziyadulla'nın atının elinden alınmaya çalışılması, epik geleneğe ait zincirin kırılması anlamına gelmektedir.

Kahramanın bütün yolculuklarını at üzerinde yapması ve ısrarla otomobile binmemesi, geleneğe ve köklerine bağlılığı ifade etmektedir. Eserde Tarlan'ın temsil ettiği değerler, Aytmatov'un *Elveda Gülsarı* adlı eserindeki atın temsil ettiği geleneksel değerlerle aynıdır. At, Türk toplumlarında yaşamın tam merkezindedir ve attan zorla vazgeçirilmek, geleneksel yaşamın altüst olması, eskiye ait değerlerin bir çırpıda silinip atılması demektir.

Eserde otomobil, geleneksel yaşama bir anda tepeden giren yıkıcı gücü temsil etmektedir. Ziyadulla ve Tarlan'ı ölesiye döven yabancı insanların kızıl bir otomobilden inmeleri, bu yıkıcı gücün bizzat Sovyet sistemi olduğunu çağrıştırmaktadır.

Ziyadulla geleneksel meslekleri yapan çok yönlü bir karakterdir. Olaylara karşı ne şekilde tepki vereceği önceden hissedilememektedir. Çünkü her insanın farklı bir karakteri vardır ve tepkilerinin farklı olması gayet doğaldır. Başkahramanın karşısına çıkarılan Rihsiyev ise klasik bir Sovyet insanıdır. Onun şahsına özgü özellikleri ve dinî, kültürel değerleri sistem tarafından törpülenmiştir. Sistemin oluşturmaya çalıştığı insan tipini temsil etmektedir. Yazar, köklerine bağlı “karakter” ve bu karakterin temsil ettiği değerlerin karşısına, bir “tip” ve onun temsil ettiği tek tip

değeri çıkarmıştır. Bu da geleneksel değerlerle süslenmiş renkli ve mutlu bir yaşamın, sistem tarafından her aşamasına müdahale edilmiş ve monotonlaştırılmış, kalıplaştırılmış bir yaşam tarzıyla karşılaştırılması anlamına gelir ki, okuyucunun hangisini seçeceği bellidir. Okuyucuyu bilinçaltında adım adım bu doğru seçime yönlendirmesi, yazarın başarısıdır.

Ziyadulla'nın sistemin kurumlarıyla her temasında zarar görmesi ve dışlanması, sistemin farklı kimliklere ve değerlere tahammülsüzlüğünü ifade etmektedir.

Ziyadulla ana dilinden ödün vermeyen biridir. Onun kullandığı dil, zengin ve berrak bir dildir. Sistem yanlıları ise neredeyse her cümlesinde Rusça ifadelerin geçtiği, sadece Özbekçe veya Rusça bilen bir insanın anlayamayacağı yozlaşmış bir dille konuşmaktadırlar. Millî kimliğin en temel ögesi olan dilin yozlaşması, Sovyet sisteminin planlarını adım adım uyguladığını ve ne derecede başarılı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Alptekin, Ali Berat (1997) *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Atila, Kübra Ece (2021) “*Tağay Murad'ın "At Kişnegen Akşam (Ot Kishnagan Oqshom)" Adlı Eseri Üzerine Bir Dil İncelemesi (Metin – Aktarma – Dil İncelemesi – Sözlük)*”, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Baran, Burhan (2008) “Eski Türkçeden Anadolu Ağızlarına Ulaşan Bazı Kelimeler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı 1, s. 41-47.
- Baydemir, Hüseyin (2016) “Özbek Bahşılık Geleneği ve Termeler”, *Türk Dünyası Âşık Edebiyatı*. (ed. Naciye Ata Yıldız, Fatma Ahsen Turan), Ankara: Gazi Kitabevi, s. 541-592.
- Baydemir, Hüseyin (2019) “O‘zbek Eli O‘r Keladi O‘zi O‘jar Zo‘r Keladi” *Yoshlik*, S. 2, s. 52-55.
- Baydemir, Hüseyin (2020) “Tağay Murad'ın ‘Atın Kişnediği Akşam’ Adlı Eserinde Halk Kültürü Unsurları”, *Prof. Dr. Avni Gözütok - Armağan Kitap*. (ed. Süleyman Efendioğlu, Hüsna Kotan), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 155-171.
- Efe, Ayişe Hümeýra (2020) “*Tağay Murad'ın Aydınlıkta Yürüyen İnsanlar Romanı Üzerine Bir İnceleme*”, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Hayit, Baymirza (1997) “*Basmacılar” Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara: TDV Yayınları.

- Hayit, Baymirza (2004) *Millî Türkistan Hürriyet Dâvası*, Ankara: AKM Yayınları.
- Kartallıoğlu, Yavuz (2000) “*Atamdan Qalğan Dalalar (Atalarımın Kalan Topraklar) Metni Esasında Özbek Türkçesi'nde İsim*”, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Mirvaliyev, Sobir (1993) *O'zbek Adiblari*, Toshkent: Fan Nashriyoti.
- Murod, Tog'ay (2018) “*Ot Kishnagan Oqshom*”, *Tanlangan Asarlar (Romanlar, Qissalar)*. (Nashrga tayyorlovchi: Ma'suma Ahmedova), Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, 409-496.
- Musakulov, Abiyr (1984) *Terma v Uzbekskom Folklore (Janrovaya Spetsifika, Klassifikatsiya, Poetika)*, Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR Institut Yazika i Literaturi im A. S. Puşkina, Dissertatsiya (Yayımlanmamış doktora tezi).
- Sharipova, Farangisbonu (2021) “*Özbek Yazarı Toğay Murat'ın Eserlerindeki Halk Bilimi Unsurları*”, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Tolkun, Selahittin (2015) “*Tağay Murad'ın Atamdän Qalgän Dälälär Romanında Sovyet Gerçeği ve Sovyet Eleştirisi*”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*. C. 1, S. 2, s. 323-348.
- Ziyayev, Hamid (2007) *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*. (çev. Ayhan Çelikbay), Ankara: TTK Yayınları.

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 31-63

Atıf/Citation: Salkınbay, A. (2022). Қазақтың Ұлы Ақыны Абай Өлеңдеріндегі Бүтіндік
Ұғымы. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 1 (1). 31-63.

QAZAQTIŇ ULI AQINI ABAY ÖLEŇDERİNDEĞİ BÜTİNDİK UĞIMI

The Understanding of Integrity in the Poems of the Great Kazakh Poet Abay

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 12.03.2022 / Kabul Tarihi: 15.05.2022)

Salkınbay ANARKUL BEKMIRZAKIZI*

Tüyindeme

Sözdiñ mağınası men мәни діskwrsta naqtılanıp, lebiz quramında ajarlanıp, negizgi mağınalıq sipatına say erekşe kontekstik män ielenip, naqtılanıp, aşıla tüsedі. Maqalada sözdiñ lebizde öziniñ bastı qasietin tanıtıp, küşine enetini, öz bolmısın bildirip, qoğamdıq mäнге іe bolatını zertteledi. Lebizde qoldanısqа түsip, söz mağınalıq jağınan damıdı, мәни tereñdeydi, burın tañbalanbağan jaña uğımdarға ataw beredi, söytip til de damıdı. Maqalada Abay öleñderiniñ mazmunına taldaw jasalıp, qoldanıstağı söz мәни anıqtaladı. Türki tilderiniñ jalğamalılıq tabiğatına say, tübir söz özgeriske az uşırardı. Özge tildermen salıstırғanda öziniñ tulğalıq qalpı men mağınalıq qurılımın anağurlım jaqsı jāne anıq saqtaydı. Maqalada key sözderdiñ étimologiyası ğılımı turğıdan qarastırıladı. Abay öleñderi arqılı sözben, söz tirkesterimen beriletin oy jelisi taldanıp, söz mağınası arqılı onıñ tarixı, al söz arqılı aqınnıñ nemese jeke adamnıñ tulğasın, işki jan dñnesi men bolmısın, жүрек seziminiñ körinisin tanwға bolatını naqtı derektermen taldawға түsedі. Osınıñ negizinde aqınnıñ artında turğan ulttıñ, eldiñ, xalıqtıñ beynesin körіp, dñnietanımimen tabısatinımız дәleldenedi. Abay danalıǵı men sol zamandaǵı qazaqı orta, bilim men ǵılımnan qalıñqı keşegi qazaqı qalıp salıstırıladı. Abay danıspannıñ eldi, xalıqtı

---

* Prof. Dr., El Farabi Kazak Millі Üniversitesi; Prof. Dr. Al-Farabi Kazakh National University, asalkbek@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

öltirmeytin, awrwın aytıp, dertin tanıp, onıñ jazılar jolı men amalın naq basıp, däl tawıp, xalıqtıñ, ultıñ nağız därwişine, därigerine aynalğanı jazıladı.

Tüyin söz: Lebiz, qazaq bolması, danalıq, sözdıñ mağınalıq-qızmettik erekseligi.

Öz

Sözün anlamı ve anlamı söylemde netleşir, kelimenin bileşiminde açıklanır, asıl anlamına göre özel bir bağlamsal anlam kazanır, netleşir ve ortaya çıkar. Makalede, kelimenin asıl niteliğini konuşmada gösterdiği, yürürlüğe girdiği, kimliğini ifade ettiği ve toplumsal bir anlam kazandığı incelenmiştir. Deyimlerde kullanıldığı için kelime anlam bakımından gelişir, anlamı derinleşir, daha önce işaretlenmemiş yeni kavramlara isim verir ve böylece dil de gelişir. Makalede Abai'nin şiirlerinin içeriği incelenmiş ve kullanılan kelimenin anlamı tespit edilmiştir. Türk dillerinin eşlenik yapısına göre kök sözcük daha az değişime uğrar. Diğer dillere göre kişiliğini ve anlam yapısını daha iyi ve net bir şekilde korumaktadır. Makale, bazı kelimelerin etimolojisini bilimsel bir bakış açısıyla ele almaktadır. Abay'ın şiirlerinde söz ve tamlamaların aktardığı düşünce çizgisi incelenir, sözcüklerin anlamı üzerinden tarihesi incelenir ve şairin ya da bireyin kişiliğini, iç ruhunu ve özünü, gönül ifadesini sözcükler aracılığıyla tanımanın mümkün olduğu tespit edilir. Duygular gerçek verilerle analiz edilir. Buradan hareketle şairin arkasındaki millet, ülke, insan imajını görebileceğimiz ve onun dünya görüşünü paylaşabileceğimiz kanıtlanmıştır. Abai'nin bilgeliği ve o dönemin Kazak kültürü, eğitim ve bilim açısından zengin olan geçmişin Kazak kültürü ile karşılaştırılır. Bilge bilgenin ülkeyi ve halkı öldürmediği, hastalığı anlattığı, hastalığı tanıdığı, tedavisinin yolunu ve yöntemini bulduğu, halkın ve milletin gerçek şifacısı ve doktoru olduğu yazılır.

Anahtar Kelimeler: Lebiz, Kazak kimliği, hikmet, kelimenin anlam-fonksiyonel özelliği.

Abstract

In the article, it is said that the meaning of the word is specified in the discourse and is defined in part of speech and it acquires a special context color in accordance with the main semantic characteristics. The word in the speech structure expresses the main property, filled with power and according to its nature obtains social significance. In speech the Word gains semantic development, deepens the meaning and gives names to new concepts, thus the language develops. The article analyzes the content of the poetic heritage of Abai and reveals the meaning of used words. It is revealed that in accordance with the agglutinative nature of Turkish language the roots of the words rarely change, and in comparison with other languages, formal and substantive structure is preserved also the scientific etymology of some words is revealed. The semantic connection of the verses of Abai is analyzed, in which words and phrases convey the history of the word by their meanings, the identity of the poet, his inner world and his feelings are cognized through the word. It is

shown that the poet's words allow us to comprehend the worldview of the people, the nation. Compares the wisdom of Abai and Kazakh model at that time in which there was a shortage of knowledge and science. Thinker Abai acts as a healer of the nation, which clearly sees diseases of the people and the ways and methods of cure.

Keywords: Speech, Kazakh worldview, wisdom, semantic-functional feature of the word.

Кіріспе. Тілдің қызметі

Тіл – адам баласының жалпы болмысын, ішкі табиғатын танытушы. Адам сөйлейді, сөзбен өз ойын айтады, ішкі ойын танытады. Сөз арқылы таңбаланатын лебіз шындық болмысты бейнелейді, сөзбен адам өз ойын жүйелейді, негіздейді, уәжін түсіндіреді. Кей кезде өзімен-өзі сөйлесу, өзінен-өзі күбірлеу т.б. жағдайлардың болуы – ойды жүйелеу, негіздеу қажеттілігінен туындайтын түпсаналық деңгейдегі әрекеттердің көрінісі.

Өлемдік тіл білімі тілді адам баласының қызметінің нәтижесі ретінде таниды. Қазіргі прагматикасы бірінші орынға шыққан, «бүгін және қазір» деген ұстаныммен өмір сүріп жатқан ХХІ ғасыр ғылымы үшін, классикалық ілімнен гөрі, тіл экологиясы туралы мәселе кеңірек қозғалуы да ықтимал. Әрине, қазіргі тіл білімі теориясы кеңінен дамыды, әралуан аспектіден жан-жақты зерттеу үрдісі пайда болды. Қазақ тілінің құрылымы мен құрылысы жан-жақты айқындалды. Қалыптасқан дәстүрлі тіл білімімен қатар жаңа когнитивтік, лингвомәдени, коммуникативтік-функционалдық бағыт дамытылуда. Ендігі ғылыми ізденістер атаудың болмысындағы таным мен атаудың мәтіндегі әр алуан қызметін саралаумен, зерделеумен байланысты.

Сөйлеудің мүмкіндігі мол, мағыналық-қызметтік ерекшелігі әлдеқайда бай болғанымен, лебіздегі сөздің мағыналық құрылымы мен қызметтік ерекшелігі туралы ғылыми әңгіме аздау. Тіл тек лебізде ғана өзінің барлық көркімен әрлене көрінеді, сөздің парқы ақ парақта немесе ауызекі сөйлеуде нақтыланып, лебіз құрамында ажарланып, негізгі мағыналық сипатына сай ерекше контекстік мән иеленіп, ажарлана, ашыла түседі. Тек лебізде тіл өзінің басты қасиетін танытып, күшіне енеді, өз болмысын білдіріп, қоғамдық мәнге ие болады. Тіл лебізде ашылады, нұрланады, киесі кіреді, сезімнің жаршысына, жақсылықтың хабаршысына айналады. Лебізде қолданыста жүрген тіл нұрлана түседі, жасымайды - жасарады; солмайды - толады, қамалмайды – бояуы қанығады, дамиды, жанға жылу дарытады. Лебізде қолданысқа түсіп Сөз мағыналық жағынан дамиды, мәні тереңдейді, бұрын таңбаланбаған жаңа ұғымдарға атау береді, сөйтіп тіл де дамиды, байи түседі.

Өлең – сөздің Патшасы

Лебіз бен тілді қарама-қарсы қоюға болмайды, олар: бірі - құралы, бірі – қызметі болып, Патша СӨЗДІҢ мағыналық құрылымын жаңартуға, жасартуға, байытуға, дамытуға, сақтауға қызмет етеді.

Қазақ сөзінің патшасы – Өлең! Қызыл сөзге дес бермеген қазақ баласының басты қаруы да осы – Өлең!

Өлең – сөздің Патшасы, сөз сарасы.

Қиыннан қиыстырар ер данасы, (Құнанбайұлы 2020/1: 8) - деген ұлы Абай данышпанның сөзіне мән беру парыз. Кез келген адам сөзді қиыстырып айта алмайды, ердің данасы ғана сөзді саралайды, қиыннан қиыстырады, «аталы сөз» айтады. Бұны әрбір тілші ғалым ережедей ұстанса болады. Қазақ поэзиясында сөз өзінің нәрлі өңінде, сөлінде, шырайында, нақышында, мәнерінде, иірімінде ақтарыла ағылады. Біз мұнда Абай айтқан Өлеңді, сол Өлеңді өміріне балағандарды меңзейміз. Тілдің байыған, дамыған, жетілген, нұрланған тұсын көреміз.

Өлең мәні – тереңде. Бірден түсіне алмауың мүмкін! Уақыт тауып бірнеше рет қайталап оқу керек. Өлеңнің жалпы мазмұны көзі ашық, көкірегі ояу қазақ баласына түсінікті. Сөздерді жеке алып қарағанда түсініксіз болып тұрғаны немесе таныс емесі жоқ, өз ана тілін білетін, ел дәстүрінен хабардар кісіге анық. Ал сөздердің бір-бірімен байланысып, лебіздегі берген мағынасы мен оның ішкі мәнін түсіну үшін ақыл-парасат айдынына шомылған жөн болады. Терең ойға құрылған өлең жолдарының әрбірінде сом ой, шоң ақыл, мол пайым-парасат жатыр.

*Жүректе қайрат болмаса
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуаниша жүріп күнелтпек.*

«Ұйықтаған ой». Ой ұйықтаса адамның өзге жаратылыстан айырмасы бар ма? Демек, ой ұйықтамау үшін жүректе қайрат болуы қажет екен де, қайратты басқаратын ақылға сәуле қонуы шарт екен! Ол қандай сәуле?

1. Данышпан Абай жүрек пен қайрат сөзін байланыстырып, жүректе қайрат болуын қажеттілікке балайды. Қайрат – күш, жігер. Қазақта «ержүрек» деген сөз бар. Ерлік, батырлық жүректе деп тұр ғой. «Ерлік –білекте емес, жүректе» деп тағы да әпсаналайды дана халық. Жүрек пен қайрат қосылып біріксе, ұлы күшке айналады, жігері шыңдалады. Жүрек – сезім. Кейде бұларды синоним деп қабылдаса да болмаққа керек. Өзін «...адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы

үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын - мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын - мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманишылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбанишылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» - деп бағалайтын (Абай бағалататын) жүректе «дүниеде ешнәрсе онсыз кәмелетке жетпейтін», білімді ерінбей-жалықпай үйрену үшін керек, «Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жигызып алатұғын» (Құнанбайұлы 2020/1: 640) қайрат болғанда ғана ой-сана ұйықтамайды Бұл мінезді жасайды. «Ермінез» сөзінің уәжі осы ұғыммен сабақтас. Жүрек-сезім қайратты болып ойды қозғайды, кісі ойланады. Ойланбаған жанның несі кісі?!

«Ақылға сәуле қонбаса» дегенді талдап көрелік. «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын - мен, сенің сөзіңді ұғатұғын - мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен» дейтін ақылға сәуле қону керек деп ойды толықтыра түседі данышпан Абай.

Сәуле – жарық, сәуле – нұр.

Мағынасы - кең, семантикасы – терең. Жарық – тәрбие, көргендік, оқу, білім, тағылым, күн, дін – бәрі осы бір семантикалық өрісте жатады да, бірін-бірі толықтырады, бүтіндейді, әдіптейді, сөйтіп ортақ салтанатты Сәулеге қызмет етеді.

Ия, адамды Алла тағала бірдей етіп жаратты, бірдей етіп сана берді. Ал Санаға саңлау түсіретін сәуле! Ол сәулені қондыратын адамның өзі. Тәрбиені алу-беру, көру, көргенді түю, оқу, білім алу, оқып білгеннен, көрген-естігеннен тағылым алу, дінді тану, табу, Алланы сүю – адам баласының өзінің істейтін қызметі, таным жолы.

2. Ал Сәуле - нұрдың жолы өзгешелеу! Нұр (араб.: ضوء – жарық сәуле) – 1) күн сәулесі; 2) Құдай ақиқаты мен ілімінің, шапағаты мен сипатының көрінісі деген мағыналарда жұмсалады. Құран Кәрімнің “Нұр” сүресіндегі “Алла көктер мен жердің нұры...” (Алтай 1989: 24) – деген аятта Нұр Алланың шексіз мейір-шапағаты ретінде жұмсалады.

Адамның жан дүниесінің, өмір сүру кеңістігінің, мекені мен мезгілінің нұрлануының басты шарты осы Нұрдың бастау көзі Алланы барынша дәріптеп, көркем есімдерін еске алу делінген. А. Йассауидің “Миратул Қулуб” атты рисаласында үш түрлі Нұр қарастырылып, сопылық дүниетаным категориялары ретінде ашылған: “Біріншісі – зат нұры; екіншісі – сипат нұры; үшіншісі - хақ нұры (топырақ нұры немесе жарық дүние). Бұл жердегі зат нұры – Алла тағаланың нұры, сипат нұры – Хз. Мұхаммед Мұстафа (ғ.с.) пайғамбардың нұры, хақ нұры адамзаттың бұл дүниеде көрген нұры”(Йассауи 2010: 39)

3. Нұр-сәуле ұғымы Шаһкәрім Құдайбердіұлының өлеңдерінде кеңінен қолданылған. “Жазған хаттың сырымен, Жарқыраған нұрымен, Тазарып жүрек кірінен, Қайғыдан басым болды азат”, “Нұрға байсың нұрыңнан зекет парыз, Мен кедеймін нұр сұрап қылдым арыз”, “Мен жомартпын жар нұрына”, “Нұрыңнан жарық жүрегім, Ғайыптан хабар білемін”, т.б. (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1983: 560) көптеген өлең жолдарында жүректі тазартып, нұрландыратын Алла тағаланың мейірім шапағаты ретінде қабылданады, қолданылады.

Ақыл біліммен толығып, танымы кеңімесе, хайуанша жүріп те күнделікті күйбең тіршілікті пенденің текке өткізіп алуы бек мүмкін. Ақыл қайраттан асып, озық тұруы жөн, болмаса терең танымға бойлау мүмкін емес екен. Абай биігі осылай дейді:

*Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан,
Әдеті жеңіп күңгірттер* (Құнанбайұлы 2020/1: 18).

Бойдағы күш, жігер, қайрат ақылға бой ұрса мақұл. Қазақ дүниетанымындағы «60-қа келгеннен ақыл сұрама» деген әфсанаға Абай да қосылады, «ой шар тартқанда», бұрынғы әдет, өткен салттан ары аса алмайтыны, жаңа ойға, жаңа жолға, жаңа идеяға жол беруі қажеттілік болар деп пайымдадық. «Елу жылда ел жаңа» болса, елу жылдан соң жаңа пайым, жаңа түсінік, жаңа дерекке, ерекше ерен көзқарас та қалыптасуы қажеттілік болар. «Жүректе қайрат болмаса» атты өлеңінде:

*Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?* (Құнанбайұлы 2020/1: 23).

Адамның ішкі сезімі мен ақылы оны өзге болмыстағы жаратылыстан ерекшелейді, демек, Алла берген сезім мен ақылды сәуле-жарық-біліммен толықтырып, тереңдемесең, адамдықтың несі сән? Кісілік қайда?

Абай данышпан ақылға сәуле қондырып, білім мен ғылымға бет бұруды үндейді, соған шақырады:

*«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,*

Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.» (Құнанбайұлы 2020/1: 54) - деген өлең жолдары жоғарыда келтірілген Қара сөздегі оймен үндес, қарайлас шығып жатады

*Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!* (Құнанбайұлы 2020/1: 75).

«Адам» мен «надан» ұғымын оппозиция қалпында танытып, білімнің маңызын тағы да асқақтата түседі. «Надан» сөзінің мағынасын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» былай деп ажыратқан: 1. «Топас, пайымсыз». Ол (халық) қараңғы; надан – оны билеген күш қуат, қара албасты, қара түнек күштері (Брекле 1978: 306). *Бұны ойласа Абай бір сәт шұғыл қатал бір ойға ауысады* (Майтанов 2013: 7). *Жоқ, бұл сөз жалғыз ишанның ғана сөзі емес, осы отырғандардың бәрінің сөзі. Тогышар, надан, топтың сөзі* (І. Есенберлин. Қатерлі.). 2. «Топас». Хат танымайтын қараңғы, білімсіз. *Нұрымның залымдығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін, надан, пішіні де жаман, толған боқауыз бен были-были насыбай* (С. Торайғыров). Қас надан. *Нағыз топас. Ғылымды білме, өтірікке сене бер... Көрсөқыр, қас надан болып қала бер, деп тұрған жоқ па?* (М. Дүйсенов, Мейман.) (Брекле 1978: 306).

Абай қолданысындағы «надан» – ақылына сәуле түсірмеген, оқымаған, хайуанша жүріп күнелтетіндер. Оқыған адам мен оқымаған наданның арасы тым бөлек, ерекше алыс. «Адам» – ақылына сәуле түсірген, көргенді, оқыған, білім қуған, ғылым алған, Алланы сүюге ұмтылғандар болса, надан - осыған қарама-қарсы ақылына сәуле түсірмеген, ештеңе көрмеген, көрсе де көкірегіне түйе алмаған, оқымаған, білім алмаған, ғылым қумаған, Алланы сүюге ұмтылмағандар.

Қазақ дүниетанымында «көрмеген», «ештеңе көрмеген», «көргенсіз» дейгін атаулар «көру» ұғымымен байланысты. Дала дүниетанымы «Көре-көре көсем боласың. Сөйлей-сөйлей шешен боласың» деп тәмсілдейді. Өзіне

дейінгіні танып, көріп, сол көргенін істеген, жақсылықты таныған да кісіліктің келбетін танытады. Оқу мен білімге ерекше ден қойып, мән беріп, терең бағалаған Абай надандықтан бойын аулақ салғанымен, ең халықтың надандығын көріп, үлкен қиналысқа, толғанысқа түседі:

*Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?! (Құнанбайұлы 2020/1: 10).*

Бірінші, екінші жолдағы ойға екінші және үшінші жолдағы ой қарама-қарсы тұр. Сол арқылы Абай биігі мен дала шындығы көз алдыңызға қайта оралады. Абай даналығы мен сол замандағы қазақы орта, білім мен ғылымнан қалыңқы кешегі қазақы қалып. «Ауруын жасырған өледі», ал Абай данышпан елді, халықты өлтірмейтін, ауруын айтып, дертін танып, оның жазылар жолы мен амалын нақ басып, дәл тауып, халықтың, ұлттың нағыз дәруішіне, дәрігеріне айналады. Абай айтқан емді халық болып, ел болып қабылдады, айыға алды, айығып жатыр. Замана желі айықтырды, қалай қиналса да, сол жолда жан беріп, жан алып, қан төгіп, аштан өліп, соғыста атылып, асылса да, әйтеуір түбі қайырлы болды, білім мен ғылымға жетті, ақылға сәуле құйылды.

Өлеңнің мазмұнына талдау жасай отырып, сөздің мәнін ашуға ұмтыламыз, тұлғалық сипатын анықтап, кейбірінің шығу тарихына да үңілуге мүмкіндік болады. Түркі тілдерінің табиғаты ерекше ғой! Кез келген сөздің мағынасы анық та, этимологиясы мен мұндалап ар жағынан қол бұлғағандай болады. Жалғамалылық табиғатына сай, түбірі өзгеріске аз ұшырағандықтан, түркі түбірлері өзінің қалпы мен мағыналық құрылымын өзге тілдермен салыстырғанда анағұрлым жақсы және анық сақтаған. Сондықтан да болар, мұра тілде сақталған мұрағат бар. Тек ашудың тәсілі мен амалын таба білуге білім мен білік қажет. Сөз тарихы Сізді мыңдаған жылдар тарихына үнсіз жетелейді, сөз болмысын тану ұлт болмысын танудың тылсымына әкеледі. Тек жетекке еруге білім мен төзім болса жеткілікті. Тілде адамның ішкі сезім дүниесі, іңкәрлігі, жалпы болмысы жатыр. Ал оның ар жағында халықтың дүниетаным жатады. Сонда бір өлең арқылы алдымен сөзбен, сөз тіркестерімен берілетін ой желісімен танысамыз, Сөз мағынасы арқылы оның тарихын барлаймыз, Сөз арқылы ақынның немесе жеке адамның тұлғасын, ішкі жан дүниесі мен болмысын, жүрек сезімінің куәсі боламыз да, осының негізінде ақынның артында тұрған ұлттың, елдің, халықтың бейнесін көріп, дүниетаныммен табысамыз. Сөз құдіретіне бас иген, бір ауыз сөзбен ердің құнын шешкен бабалар неткен көреген еді, десенші!

Тіл тек дыбыстардың жиынтығы немесе адам қызметінің көрінісі ғана емес. Тіл сөйлейді, сөзбен сыр айтады, тарихты шежірелейді, сезімді паш етеді, ел мен ел, ер мен ер арасындағы жанған дұшпандық отты сөндіреді, жаныңа

шуақ төгеді, көзіңнен жас мөлдіретеді, жүрегіңді «жуады» (Шаһкәрім), нұрландырады.

Ал данышпандардың жүрегін жарып шыққан поэзиядағы сөздің құдіреті тіпті ерен. Жаңағы Абай өлеңі «*Жүректе қайрат болмаса*» деп аталады. Жүрек пен қайрат ұғымдарын қатар қою арқылы олардың бағасын таразылап, танытып, пәлсапалық ой түйіп қана қоймайды ақын. Қазақи шындықтың қатып қалған қабаттарын ашып үңілтеді, жүрегіндегі шерін ақтарады. Шындықтың бетіне тура қарайды. Қорықпайды. Өйткені ол шындықтың артында елдің болашағы, келешектің үміті мен үлесі жатыр. Өлең астарында ұйықтаған ойды түрту бар. Ойы ұйықтап жатқан кім еді? Неліктен ұйықтап жатыр ол ой? деген сұрақтар қаумалай алға шығады. Ұйқының басуы білімнің жоқтығынан, сол - надандыққа итеретін. Сол екен. Ұйқыдағы ойды түртетін қайрат пен ақыл, ал ақылға сәуле түсуі қажет.

*Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын*

Қазақтың келістірер қай баласы? (Құнанбайұлы 2020/1: 21) – деп ақынның өзі айтқандай, өлеңдегі мән мен маңызды ой адам санасын жаңғыртады, ой салады. Өлең мазмұнындағы мән сіздің көңіліңізге сән береді, толқытады, тебірентеді, қайта ойлантады. Сөздер сөйлейді. Ақынның құдіреті сонда – сөзді сөйлетеді.

Тіл лебізде жанданады дедік. Демек, лебізді зерделеудің өзі жеткілікті ғой! Бір қарағанда осылай. Бірақ тек осымен қанағаттануға болмас. Тіл - лебіздің қоймасы. Қажетті сөзді ал да, сөйлеуде, лебізде қолдана бер. Лебізде ол өзінің алуан түрлі түсіне (color) еніп, ғажайып бір феномен туғызуға қабілетті. Оны әркім әртүрлі қолданады. Қолданушының бәрі ақын не жазушы емес. Қолданушының бәрі сөздің байыбын танып, пайымдап жатпайтыны тағы түсінікті. Филология ғылымдарының докторы, академик, ҚазҰУ-да талай жыл дәріс оқыған Зейнолла Қабдоловша бәріміз шешен сөйлей алмаймыз ғой. Неге олай емес деп бізді ешкім сөкпейді де. Лебіздегі сөздің көрінісінде субъект қатысады. Ал субъект қатысып, лебізге айналмаған тіл өледі. Алайда, тілдің мәні тек лебізде сөйленуімен аяқталмайды, сонымен басталады. «Тіл-қоймада» бәрі бар. Сөз бен сөз тұлғаларының барлық мағыналары, әр алуан түрлі тұлғалық ерекшеліктері мен байланыстары – сонда. Ал қолданыс және дұрыс қолданыс, қолданыстағы сөз мағынасының қабылдануы – лебізде! Тіл сөйлейді.

Ойыма Абай атаның «*Білімдіден шыққан сөз*» өлеңі оралады.

Ия, Абай данышпаннан айтылмаған сөз қалды ма?! Біз, Қазақ баласы, бақытты халықпыз! Өйткені бізде Абайдай алып тұлға ұлттық дүниетаным

көкжиегін кеңейтіп, әлемдік аренада сөйлейді. «Адамзаттың бәрі сүй, бауырым деп» дегенді де сол Абай айтты ғой. Жаңағы өлеңді қайта тыңдалық:

*Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз. (Құнанбайұлы 2020/1: 24)*

Сөз. Абай өлеңде қасиетті сөзге терең мән береді. Сөз білімдіден шығып, талаптыға кез болса, талапты жас тыңдап, бойына сіңірсе – сол құт. Сөздің нұры, сөздің сыры ... Сөз арқылы нұр мен сыр төгіледі дейді Абай дана. «Жақсы сөз – жарым ырыс» дейді халық білігі. Ырыс, береке – сөзде.

Адам баласының санасындағы сілкіністер мен санадағы сан ойларға келгенде, яки ойды басқаруға, ойды іркітуге, дамытуға, жаңаша ойлау арқылы жаңалықтарға баруға селкембіз. Ұлылық, мүмкін, ойды басқара алған, ойды қозғалтып ойлата алған адамдарға тән болар. Танылған, бәріне белгілі дүниені ойлау бар да, танылмаған, әлі болмыстың белгісіз белгілерін тануды ойлау бар.

Ой сан тарапқа қашып кетпей, тереңдесе, көп нәрсеге жетуге болар еді. Адам жақсыны да, жаманды да ойлайды. Ойға жамандық көп келе ме, әлде жақсылық көп келе ме? ... Ойдың көрінісі, бейнесі болатын Сөзде сол ой таңбаланып шыққанда, ол сіздің жасаған рухани материалдық игілігіңізге айналады. Жақсы ойдан шыққан жақсы сөз де Сіздің ісіңізге, болашағыңызға әсер етпей қоймайды. Сондықтан жақсы ойды ойлауға ұмтылып, жақсы сөз айту - жарым ырыс. Өлең жолындағы *білім, сөз, талап, кез, нұр, сыр, көз* сөздері жеке алғанда бір-біріне байланыссыз атаулар. Атаулар белгілі бір мағына береді. Ол атаулар күнделікті тұрмыста қолданып жүрген ұғымдардың белгісіне, қасиетіне қарай аталған. Ал өзінің ерекше мәніне тек Абай жазған өлең жолдарында ғана ие болады. Сөздің мәні өлең жолдарында ғана өз қуатында естіледі. Енді атауларға сәуле түсті, Лебізге айналды! Сөз құдірет тауып күшейді, арқаланды, көшелі сөзге айналды. Әркім оны тануға, түсінуге, түйсінуге ұмтылғаны мақұл. Сәулеленген Сөз «жүрегі - айна, көңілі – ояу» жандарға ұғынықты.

*Жүрегі - айна, көңілі - ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез? (Құнанбайұлы 2020/1: 24)*

Талапты ер – талантты. Сөз қадірін білуге ұмтылған жан, өзі де өнерге жақын. Сөз ұғар жастарға үндеу – бұл! Білімдіден шыққан сөзді меңгеруге, сөздің нұры мен сырын көруге үндеу! Бұл үндеудің өз тыңдаушысы, өз оқырманы бар. Ол көкірегін ояу, өнерге жақын тұратын, жөн сөзге мойын бұратын, білімдіден шыққан сөзді бағалар өрен. Ал:

*Әблет басқан елерме
Сөзге жуық келер ме?
Түзу сөзге сенер ме
Түзелмесін білген ез?* (Құнанбайұлы 2020/1: 25)

Ал, «ұйқылы-ояу бойкүйез» «ойлағаны - айт пен той, ыржаң-қылжаң ит мінез» сөз тыңдағансып, «айтшы-айтшылап» «ұққыш жансып шабынар», алайда шын көңілімен Сөзді ұға алмас. Бұл жолдар әр замандағы надандықтың келбетін кестелейді. Түзу сөзге сенбесе, сенуге бір көнбесе ез емей кім? Түзу сөзді қабылдамай, жөнге көнгісі келмейтін, сөзді түсініп, сеніп, бағаламайтын жандар аз ба?

Өлеңнің алғашқы жолдарына көңіл бөлейік:

Білімдіден шыққан сөз

Талаптыға болсын кез, - негізгі ой түйіні де, тұжырым да осы. Бұл – Абай бағалауы. Бағаланатын – тыңдаушы, субъект. Бағалау нысанасы (нысаны емес) – СӨЗ. Абай өзінің «*Сөзіне қарай кісіні ал, кісіге қарап сөз алма*» деген концептісінен таймайды, қайталайды, тереңдей түседі. Уақыт белгісіз, кеңістік көрінбейді. Демек, мұндай бағалау уақыт пен кеңістікке бағынбайтын болар. Ия, солай. Даналық уақытқа, кеңістікке бағынбайды. Бұл қазақ қоғамына ғана, немесе Абай заманына ғана тән өз заманына ғана қатысты әрекет емес. Бұл үндеу, білімге, оқуға, көргендікке шақыру үндеуі – ежелден келе жатқан тәмсіл. Қасиетті кітаптардың бәрінде оқы, біл сөздері қайталанатыны аян. Өлеңнің атының осылай аталуы да білімге, оқуға шақыруды танытады, анықтай түседі. Абай үндеуі – сөзді ұғуға, сөз мәнін түсінуге, тереңіне барлауға арналған. Абай данышпанның Қазақ сөзін аспандатып, Сөздің киесін танытты.

Қадыр Мырза Әлінің мына өлеңіне назар аударалық:

*Жыр составын жүйткітіп жүргізе алмай,
Шабыттың да қолтығы тұр қыза алмай.
Сен тугыздың, ұлы Абай, жүз ақынды,
Жүз ақын жүр өзіңді тугыза алмай.
Уақыт болса зымырап өтіп жатыр,
Шыдамды да шетінен кетіп жатыр.
Күні киген кемеңгер өзің гана,
Макинтошты мигұла жетіп жатыр!* (2011: 24).

Жақсы айтылған. ХХ ғасырда кеңес мектебіне бармаған, көзі ашық емес қазақ болмады. Жеті жастан мектепке барып, әріп танып, қандай болса да оқығанымыз рас. Бірақ мәселе «Нені оқытты? Нені оқыдық?» дегенге келгенде күмілжитініміз тағы рас... Қадір ақын бағалағандай, жүз ақынды туғызған Ұлы Абайды жүз ақын тани алмай жүрсе, бұл сөз әлеміндегі қасірет емес пе?

«Макинтошты миғұлалар» тіркесі бүгінгінің түкке тұрғысыз екенін, Сөзге қосылған жаңалық ойдың жоқтығын паш етер болар. Кеменгерлік ақылмен, сөздегі асыл оймен байланысты. Күпі киюі қазақ баласының өзіндік ерекше болмысы, өзіндік дүниетанымын анықтар тұс деп қабылдайық.

Өлеңдегі барлық етістіктер нақ осы шақ («өтіп жатыр», «кетіп жатыр», «жетіп жатыр!») пен ауыспалы осы шақта («жүргізе алмай», «қыза алмай», «туғыза алмай») тұр да, тек «Сен туғыздың, ұлы Абай, жүз ақынды» деген тіркестегі «туғыздың» тұлғасы жедел өткен шақ формасын еншілеген. Кездейсоқтық па? Әрине жоқ! Қадірлі Қадір ақынның мықтылығы! Қазақы ойдан туындаған қасиетті тіл қашанда тұлғаланып, Патша Сөзге айналғанда, осылайша, жаңылмай, жасқанбай шығады. «Туғыздың» тұлғасы өткен шақта тұрғанымен, келмеске кеткен өткенді емес, бүгінді және болашаққа шашу шашқан жарқын келешекті, жүз ақынды туғызған ұлылықты, кеменгерлікті көрсетеді. «Туғыздың» етістігі арқылы берілген сүбелі ой үмітке орын қалдырады. Жүз ақын Абайды туғыза алмай жүргенімен, Абай туғызған жүз ақынның сөзі бар ғой! Демек, қазір «шабыттың да қолтығы тұр қыза алмай» «макинтошты миғұлалар» жетіп жатқанымен үмітсіздікке орын жоқ. Жақсы СӨЗ! Бастысы, сөздің контекстегі мағынасы, Ойдың бүтіндігі.

Мәтінді коммуникативтік бірлік ретінде зерделеудің ең басты өзектілігі оның бүтіндік сипатын көрсету деп ойлаймыз. Сөз басында айта кететін жайт, мектепке арналған қазақ тілі мен қазақ әдебиеті оқулықтары мен хрестоматияларда романның үзінді беріп, өлеңдерді үзіп-жұлып беріп жатамыз. Тегінде, үзінді беріп үздіктірмей-ақ, шығармашылығынан сыр тарту үшін шағын әңгімелерін, өлеңдерін толық беру мақұл ма деймін. Әсіресе қазақ тілі оқулығын жазғыштар тілдік тұлғаға сәйкес келтіру үшін мысал қуып, Абайдың бір өлеңін он бөліп, әр жерінен бір «үзіп» беріп жатады. Мәтінді беру сән үшін немесе бет толтыру үшін емес, мән үшін, сөз арқылы берілетін ойды түсіндіру, ойланту үшін болса керек. Аз үзіндіде ой үзіледі, үзік ой өзінің бүтіндігінен айрылып, жарым болып қалады да, оқушысын ойланта алмайды, қызықтырмайды. Бүгінгі көркем әдебиет оқытындардың санының соншалықты күрт азаюының бір себебі үзінділерде бүтін бітімінен ажырап, толық ойынан үзіліп қалған жарым шығармаларды хрестоматиялардан ғана оқуымыздан болуы да ықтимал. Яки теорияда жасалған тұжырымдарымыз үнемі тәжірибеде қолданылмай, қолданысқа жетпей жататыны кім-кімге де жаңалық емес. Мәтіннің басты қасиеті де, ондағы мәннің танылуы, түсінілуі де – ең алдымен, бүтіндікке келіп тіреледі. Лебіздік бірлік ретіндегі мәтіннің басты ерекшелігі де – бүтіндігі. Демек, оның негізгі ерекшелігінен – бүтіндігінен айырып, логикалық құрылымына нұқсан келтіріп, құрылымдық-семантикалық параметрлерін өзгертіп, жарымжан мәтінді оқырманға ұсыну – қателік.

XX ғасырдың басындағы, ортасындағы тіл білімі ғалымдары мәтіндерді қалай пайдаланғандығына, дағдылану жұмыстарына қандай

мәтіндерді ұсынғанына ерекше назар аударып, сабақ алар уақыт келгендей. Қазақ тіл білімінің негізін салған ғалым А. Байтұрсынұлы мен С. Аманжоловтың қазақ тілі оқулықтарында дағдыландыруға берген жаттығулары мен мәтіндерінің ерекшелігіне көңіл бөлу ғана емес, үйреніп, өзіміздің жарымжан, шала «білгіштігімізден» арылатын уақыт жетті. Шынында да, мәтіннің құрылымдық-мәндік параметрлері бір-бірімен тығыз байланыста болу арқылы негізгі өзекмәнді ашады, сондықтан мәтіннің бүтіндігі оның түсінігінің толықтығының да кепілі.

Мәтіндегі мән мен мағынаны түсіну үшін мынадай прагматикалық жағдаяттар есте болуы керек:

- мәтіннің толықтығы мен бүтіндігінің сақталуы;
- мәтін ішіндегі сөздердің мағыналық құрылымының түсініктілігі;
- контекстік мағынаның анықталуы және тілдік тұлғаның қолданысындағы сөз мағынасының ерекше мәнінің зерделенуі;
- қолданыстағы сөздің оқушы (оқырман) түсінігі арқылы қабылдану деңгейі.

Атаудың жаңа мағынасының жасалуы тек таза прагматиканың ғана емес, сондай-ақ, әрине, когнитивтік, яки танымдық әрекеттердің де жемісі. Жаңа танымдық деректі белгілеу, ең алдымен, кісінің танымдық қызметімен тікелей байланысты. Г. Брекленің атап көрсеткеніндей, жаңа лексикалық бірліктер алдын ала жоспарлауға байланысты емес, жаңа коммуникативтік қажетті талаптарды орындау мақсатында жасалады (Пирс 2000: 68-77).

Абай өлеңдерінде халықтық танымдық уәжге негізделген авторлық жаңа қолданыстағы атаулардың мағыналары түсінікті. Өйткені ежелден қалыптасып, өзіндік семантикалық кодқа ие болған қазақ сөзінің түбірінен туындаған кез келген туынды сөз әуелгі архимағынасына негізделіп, уәжделіп тұратындықтан, оның кейінгі туынды мағыналары да, контекстік семантикалық өзгешеліктен туындаған окказионалды мағыналары да лебіздің түсінікті болуын толығымен қамтамасыз ете алады. Анық ой төл сөзбен өрнектелгенде, контексте сөз қандай мәнге ие болса да, әуелгі тектілігінен ажырамай, генетикалық кодты сақтай дамиды да, сол мағынасы бойынша уәжделген күйінде ерекше семаға негіз болады. Сөйтіп, меканшақта (Б. Майтанов терім сөзі) ойдағы сигнал мәнді іздей отырып, мәнді анықтайтын мағыналы атауды табады, мағыналы атау лебізге сай өзгеріске түсіп, әртүрлі контекстік мағынада дамып, лебізде әр алуан мағыналық құрылымда көрінеді (Барт 1989: 327). Мәселенки, Абай данышпанның *«Буынсыз тілің»* атты өлеңін талдап көрелік:

*Буынсыз тілің,
Буулы сөзің,
Әсерлі адам ұғлына.
Кісінің сөзін
Ұққыш-ақ өзің,
Қисығын түзеп тугрыға.
Сезімпаз көңіл
Жылы жүрек.
Таппадым деп түңілмес.
Бір тәуір дос
Тым-ақ керек,
Ойы мен тілі бөлінбес. (Құнанбайұлы 2020/1: 47)*

Мәтінді үзбей, толық береміз. Бұл біз үшін принципті мәселе деп пайымдаңыз. Мәтіндегі «буулы сөз», «сезімпаз көңіл», «жылы жүрек» тіркестеріндегі буулы, сезімпаз (әсемпазбен салыстыруға болады), жылы сөздерінің мағыналары халықтық жалпы қолданыстағы мағына арқылы уәжделе жұмсалып, жаңа семантикалық мән алады. Авторлық таным мен прагматика сөздердің осы қолданысы арқылы жаңа мағына ұсынып, оның таңбалық сипатын атау сөздердің ауыс мағыналары арқылы бейнелеуді қалайды. «Буынсыз тіл» қолданысы тілімізде бар. Халық қолданысында «тілде буын жоқ» деген мәтел бар. Ал «буулы сөз» Абай тілінде бірінші рет жұмсалып, жеке сема арқалап, сөз мағынасы жаңаша түрленеді. Сөздің әуелгі мағынасына жаңа когнитивтік мән жамалды, яки белгілі бір объективті заттың (жіптің, арқаның) буылуы бар да, «сөздің буылуы» бар болатындай, абстрактілі мән себіліп, сөз мағынасы метафоралық сипатқа ие болып, екіге жіктелді. Тыңдаушы немесе оқушы жадында бұрыннан сақталған канондық код бұл референтті белгілі нысанға қатысты таниды да, сол арқылы екінші мағынасын уәждеп, семантикалық код арқылы «буулы сөз» мағынасын нақты да толық анықтап түсіне алады.

«Сезім» атауы арқылы уәжделген «сезімпаз» сөзінің де мағынасын осылайша әдіптеуге болады. Қазіргі тілдік қолданысқа «сезімтал» ретінде енген тұлғаның бір дублетті қалпы ретінде парадигмалық қатар құрап, авторлық қолданыста тұр.

Абай қолданысындағы сөздердің мағыналық дамуы тілдік тұлғаның ішкі таным дүниесіндегі нақты ойдың көрінісі ретінде анықталады. Сөз мағынасындағы өзгеріс тілдік тұлғаның сол сәттегі эмоциялық көңіл-күйімен де тікелей байланысты болып, прагматикалық параметрлердің жүзеге асуына мүмкіндік туғызады. Осы реттен де, сөз мағынасының өзгеруі мен жаңаруында прагматика когнициямен іштей қабысып жатады. Сөз мағынасының айқын түсінікті болуы контекстке байланысты. Мысалы:

*Буынсыз тілің,
Буулы сөзің,
Әсерлі адам ұғлына.*

Бұл шумақтағы «буулы сөз» тіркесінің мағынасы «түйінді сөз» мағынасында жұмсалған, оны осы тіркестен кейін келетін «әсерлі адам ұғлына» пропозициясын айқындай түсіп, лебіз мәнін аша түседі. Прагматикалық зерттеулерде көп айтылатын контекстің құдіреті де, қасиеті де осында жатыр. Ол әр сөздің қай мағынада қолданып тұрғанын нақтылап, бір сөз екінші сөзді сәулелендіріп, оның мағынасына жарық түсіріп тұрады. Оқырманға әсер ететін «буулы сөзін» яғни түйіндеп, тұжырымдап айтылған «сөзін» мен «буынсыз тілің».

Прагматизм тұжырымдамасының негізін америкалық философ Чарльз Пирс (1839–1914) қалаған-ды. Өзі математик, өзі астроном, өзі химик ретінде есімін тарихқа жазған ұлы ғалымның көзі тірісінде жарияланбаған символикалық логикаға, философияға қатысты зерттеулері кейін белгілі болып, батыстық ғылымда жақсы бағаланды да, прагматизмнің негізін қалаушы ретінде танылды. Ч. Пирс прагматизм бағытының бағдарламасын жасап, осы терімсөзді өзі ұсынып, жүйеге салған. Пирстің тануынша, прагматизм «лаборатория рухы» болуы керек те, кез келген ғалым өзі жасаған ғылыми ізденісін шындық өмірмен байланыстыруы қажет. Өзі жасаған ғылымын өмірмен байланыстырған ғалымдар ретінде Кантты, Берклиді, философ ғалым Спинозаны атайды (Барт 1989: 448).

Чарльз Пирстің логикалық зерттеулерінде семиотика ілімінің де негізі қаланған. Семиотика тарихын зерттеуші ғалымдар Ч.С. Пирс, Ф. де Соссюр және Ч. Морристі осы саланың алғашқы негізін салушылар ретінде санайды. Ч. Пирс иконалардағы символдардың мәнін шындық болмыспен байланыстыра зерттеген де, ұғымның терең мазмұнына үңілген. Ол сөйлем құрылымын талдау барысында қазіргі ғылымда жиі қолданатын «субъект», «предикат», «байланыстырушы тұлғалар» терімсөздерін алғаш қолданған да, байланыстырушы тұлғалар арқылы берілетін қарама-қарсылық мәнді анықтаған (Пирс 2000: 216). Қалай болғанда да жазған-сызған дүниенің қағаз бетінде шимай болып қалмай, елдің бір кәдесіне жарағанына не жетсін. Абайдың ғылыми бағытымен, жолымен алға жылжысақ, ой анық, сөз нақты болғаны жөн. Анықтық пен нақтылық Абай өлеңдеріне толықтық, бүтіндік береді. Ал бүтіндік ішкі гармонияны құрап, ұлылыққа жеткізеді.

Ой анықтығы мен ойлаудың туралығы өзіміздің күнделікті ісімізден, тәжірибемізден де көрінісін тауып жатуы басты қажеттілік. Сонда ғана шығармашылық ізденіс тереңдеп, гармонияға ұласады.

*Бір тәуір дос
Тым-ақ керек,
Ойы мен тілі бөлінбес.*

Жоғарыда талданған Абай өлеңінің соңғы шумағы. Тұнық та түзу ой! Анық сөз! Нақты шешім! Сондықтан өлеңнің ішкі гармониясы, ішкі үндестігі оқырманын баурайды да, баулиды. «Ойы мен тілі бөлінбес» концептісінің ар жағында америкалық ғалым Пирс ұсынған ізденістің шындық өмірмен байланысу прагматикасы жатыр.

Баламалық динамикасы теориясының негізін қалаушы, америкалық ғалым Юджин Найда (кей зерттеулерде Ю. Найды деп атайды) жаңа сөз жасаған немесе сөзге жаңа мағына берген адамды жеке тұлға болуға және сонылыққа ұмтылушы кісі ретінде бағалаған (Лотман 1970: 10).

Мүмкін. Бұл пікірмен толық келісуге болады, өйткені кез келген адам сөздің мағынасын дамытып, жаңа мән бере қолдана алмайтыны түсінікті.

Абай сөзінің қолданыс мәнін талдай түсіндіретіндер, халыққа жеткізетіндер, сол арқылы тәрбиелейтіндер де, негізінен, мектеп мұғалімдері мен университет оқытушылары, ақпарат құралдарындағы журналистер. Тілді жетік білетін оқырман мен әдеби тілді толық меңгермеген оқырман арасындағы айырмашылықты да ескеру орынды. Тілдік тұлғаның мәтіндегі сөз қолдану ерекшеліктерін терең меңгере отырып, түсіндіру бар да, өзі білмейтін нәрсенің мәніне жете алмай айтуға ұмтылу тағы бар. Ақын соншалықты айқын да анық ой өрімін өргенімен, оның түсінігі әртүрлі болып жататынына кейде бойымыз үйреніп алатыны бар. Сондықтан Абай өлеңдерін түсіндіргенде, «Қара сөздерінің» шылбырына жармасып, оқыту барысында абайлау мақұл болмақ.

Абай сынды біртуар тілдік тұлғаның сөзін өзі түсінгендей түсіну, түсіндіру мүмкін болмаса да, «болмасаң да ұқсап бағып», қазақтың патша сөзінің иесі жазған әрбір мағыналы атауға жіті мән беріп, жиі қайталап, жігін бұзбай, жүрекпен жаттап, көңілге мәнін түйіп алу үшін мынадай шарттардың орындалғаны мақұл деп есептейміз. Біздің пайымдауымызша, ол мынадай бағытта орындалуы тиіс:

- өлең мәтінін толық оқып шығып, зерделеу, ұғыну;
- мәтіндегі танымдық мәнді тануға ұмтылу;
- мәтіндегі өзекмәнді бағалау;
- мәтіндегі басты жаңалық пен бағалауды қабылдау.

Мәтіннің ең басты қызметі ақпарат беру мен байланыс жасау құралы болғандықтан, ондағы сөздің нақты жұмсалуды мен мәні ерекше маңызды.

Жұмсалы ерекшелігі және мән – мәтіннің басты сипатын анықтайтын негізгі белгі. Сондықтан мәтіннің қандай сипатта жазылғанына, қандай ақпарат беруге арналғанына көңіл бөле отырып, жазылу типі мен стиліне, ойдың ішкі мәнінің берілу үлгісіне үңілу қажет.

Лебіздің қызметтік-мәндік үлгісі берілетін ақпараттың мазмұнын анықтау үшін қажет. Мәтінде берілетін ақпарат әртүрлі болады. Оның сипатын біз былайша көрсетер едік:

- эмпирикалық-танымдық ақпарат, яғни нақты тәжірибе жүзінде дәлелденген, автордың ел өмірінде болған нақты оқиғалардан кейін көзі жеткен шындықты нақты деректер арқылы таңбалауы;
- концептуалдық ақпарат, танымның теориялық деңгейіне сәйкес келеді; тілдік тұлғаның ішкі таным дүниесінде тербелген терең ойдың көрінісі ретіне болжамдық сипатта жасалады;
- әдістемелік ақпарат, өмірден алынған тәжірибені меңгерудің, игерудің нақты жолдары мен тәсілдерін байыпты түрде бейнелеу, анықтай көрсету;
- эстетикалық ақпарат, тіршілік мәнін танытудың көрнекті жолдарының бірі, бағалаудың мәнін, адамгершілік мен этикалық негіздерді, эмоциялық процестерді танытудың негізгі жүйесі шоғырланады;
- нұсқаулық ақпарат, белгілі әрекетке бағдарланған, адами қасиеттерді шыңдауға, жетілуге, толық (бүтін) адами келбетке жетуге үндейтін ақпараттың түрі (Майтанов 2013: 7).

Бұл ақпарат түрлері әр түрлі мәтін ішінде бөлек те, араласып бірге де келе беруі мүмкін, алайда ақпараттың нақты сипатын танытатын мәтін типтері де бар. Мәселен, ғылыми мәтіндер нақты дерекке негізделіп, теориялық және болжамдық ақпараттар беруге икемді болса, кей деректерді көрсете отырып, эстетикалық тәрбиелеу көркем мәтіндерге тән, әдістемелік ақпараттар басқа мәтіндерден гөрі оқулықтар мен оқу құралдарының негізгі жүйелік сипатын анықтаса, газет-журнал беттеріндегі көсемсөз материалдары бағалауға, дүниетанымдық деректерді беру мүмкіндігіне ие. Тәжірибеде дәлелденген дүниелерді халыққа жариялап, эмпирикалық ақпараттарды тарату және танымдық деңгейдегі қисындарды жеткізу мәтіндердің жалпы ерекшеліктерінің бірі ретінде қарастырылады. Типтердің әрқайсы да әртүрлі сипатта лебіздің қызметтік-мәндік үлгісін жүзеге асырады. Лебіздің қызметтік-мәндік үлгісі ақпараттарды негіздеп, жүйелеп, деректерді тыңдаушыға жеткізудің әр түрлі сипатын анықтайды.

Көркем шығармалар тіліне жалаң деректерді көрсету тән емес, негізінен ақпараттар жүйелі, уәжді болып, эстетикалық талғаммен, дәстүрлі

тағылыммен, эстетикалық-когнитивтік байламмен келеді. Мұндайда әрекеттерді салыстыру, салғастыру, бір-біріне қарама-қарсы қою, тілдік тұлғаның өз тезисінің дәлелдемелері мен шешімі, тұжырымдары белгілі бір модельмен беріледі. Ойымызды нақтылау үшін бірнеше мысалдар келтірелік:

Абайдың бірінші Қара сөзінен:

«Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған аз гана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік.

Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күніңде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен керерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» (Құнанбайұлы 2020/2: 3-4).

Бірінші абзацта мекеншақ ұғымы негізінде автор ойын бірден жұптап, өткен тіршілік-ғұмыр туралы ойын салыстыру мен қарама-қарсы қою арқылы

жинақтай отырып, пікір білдіреді (Лотман 1970: 12). Болашаққа жоспар құруды ойланады. Мәтіннің эп деп басталуының өзінде ішкі қызметтік-мәндік үлгі сақталады. Келесі үзіндіде ойдың логикалық жалғасы жатыр. Болашақта қандай мақсатты әрекеттер жасағанда мәнді болатыны автор үшін аса маңызды: *ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, дін бағу, бала бағу*. Әрбіріне ойша талдау жасай келе, ешбірінен тұрлау таппайды, ұшқыр көңіл бұлардан тиянақ таба алмайды. Модаль сөздер мен болымсыздық тұлғалары арқылы ой-толғам таңбаланып, күрт кесіліп, шешім шығарылып отырады. «Жоқ, елге бағым жоқ», «жоқ, баға алмаймын» сияқты тұлғалармен келген ой толқынында авторға ешкім қарсы дау айта алмайды. Дауға, сөз таластыруға орын жоқ. Өз ойына сенімді, сондықтан жұмсалған сөз қолданыстарында кесімді мәнді тіркестер жұмсалады. Полемикасыз. Шешім – осы. Енді не істеу керек? Автордың алдына қойған өз әрекет-жоспары мен байламы бар. Ол айнымайды, атылған оқтай мығым айтылған сөз, нақты тұжырымды пікір: *«Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ»*. Әрбір сөз бен әрбір грамматикалық форманың қолданысынан осыны аңғару қиын емес. Сөйлемдердің предикаттарына назар аударалық. Бірінші сөйлемде «ойладым» тұлғасы жедел өткен шақ тұлғасында тұр да, әрекеттің қазір ғана аяқталған мекеншағынан айқын ақпарат береді. Келесі баяндауыш *-айын, -ейін* тұлғаларымен тіркесіп, әрекеттің болашақта болатынын қалау мағынасын таңбаласа, *сөз тапса, десе* т.б. тұлғалары жұптасып келіп, шарттық мағынаны қалыптастырып, ойдың жалғасын сипаттайды. Сөйлемнің соңына қарай ой да тиянақталуға жақындап, тілдік тұлғаның бекіген шешімін тағы да жедел өткен шақ тұлғасымен таңбалайды: *«дедім», «байладым»*. Байқап қарасақ, мұнда да әрекет нақты, шешім байсалды да, салмақты. Ал сөйлем соңы мұнымен ғана бітпейді, соңғы предикат модаль сөзбен көмкеріліп, ойдың болашақпен жалғасатынын хабардар етеді. Авторлық пайымдаудың тілдік таңбалануы, шынында да, үлгілік сипатта жазылғаны анық. Ой – айқын, шешім – нақты, сөз – анық. Екіұшты пікір немесе түсініксіздік туғызатын тұлға мұнда жоқ.

Лебіздің қызметтік-мәндік үлгісінде ғалымдар анықтау мен түсінік беруді бөліп қарастырады. Бұл да, әрине, көбінесе, мәтіннің сипатымен тікелей байланысты болып келеді. Мәселен, белгілі бір жағдайды немесе қисынды, қағиданы анықтау, оған түсінік беру анықтамалық сөздіктерге, жалпы әр түрлі анықтамалықтарға, оқу-әдістемелік құралдар тіліне қатысты айтылады. Осындай түсінік беру Абай Қара сөзінде де ұшырасады. Жетінші сөзде: *«Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған*

қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жылса да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген.

Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Әзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екенбіз?» (Құнанбайұлы 2020/2: 28).

«Қара сөздегі» мәтіндерде мұндай пайымдаулар мол әрі олардың мазмұны тұжырымды ойға, түйінді пікірге, авторлық дәлелдемелерге толы. Мұндай лебездің қызметтік-мәндік үлгісі ғылыми зерттеуге тән, мақсаты анық, өзінің бағдарлы оқушысы бар. Автордың зерттеу нысаны адам, адамның туғандағы басты саналы әрекеттерінің негізі анықталып (жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады), адам болудың жолын нұсқайды. Адам баласының өзге хайуаннан өзгешелігі БІЛУ-ге ұмтылуымен, білімге талаптануымен, білімімен ерекшеленуімен (*Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды*) байланысты екенін жазады.

«Қара сөздерді» ақыл сөздер деп бағалап, оның стилін ғылыми-әдістемелік деп есептеуге толық негіз бар. Мәтіннің грамматикалық құрылымы мен семантикалық сипаты, қызметтік-мәндік үлгісі осындай тұжырым жасауға алып келеді. Мәтінде ерекше мақсат бар, алдын ала тілдік тұлғаның өзінің жасаған байламы бар, осы мақсат негізінде жазылған шығарманың нұсқаулық, әдістемелік сипаты басым. Әрбір сөздегі ұлттық дүниетанымға негізделген, ғылыми жүйелі ойды басшылыққа алу мақұл.

Күні бүгінге дейін мұндай стильде жазылған шығармалар кездесе қоймағандықтан, «Қара сөздің» стилін анықтауда әр түрлі ғылыми пікірлер бар екені белгілі. Қалай десек те, мәтіннің прагматикалық сипаты басым. Қазіргі ғылым үдерісі ұсынып жүрген стандартқа сәйкес келмейтін мұндай мәтіндердің өзіндік сипатын, біз, авторлық мақсаттың прагматикаға негізделуінен, көңілінде жүрген оқырман қауымға керек нұсқаулықты оқырман қажеттілігіне сай етіп жазудан, терең ізденуден туған ерекшелік деп бағалар едік. Абайдың «Қара сөздерінен» Ч. Пирстің бағамдауын аңғарамыз.

«Лаборатория рухы» – жазылған зерттеудің шындық өмірмен байланысы, демек, қандай да бір жазылған ғылыми еңбек не көркем шығармадан оқушы өз керегін тауып алса, тірлігінің бір керегіне жаратып, рухани дүниесін кеңейте түссе, сол мақұл болмақ. Еш пенде оқымайтын, түсініксіз терімсөздерді қаптатып жасалған ғылыми зерттеуден гөрі, ел-жұртқа түсінікті тілмен, адамды өз тіршілігінен мән іздеуге талаптандырып, оны байыта түспекке ұмтылдырса, рухани тірек іздеуіне сеп болса, жазылған дүниенің ғұмырының ұзақтығы осы болмақ. Жасымыздың да, жасамысымыздың да Абайды оқи беруіміздің басты себебі, мүмкін, осы прагматизмді, яғни қажетті, пайдалы нәрсені іздеп табуымыздан болар. *«Не көрсе соған талтынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді»* (Құнанбайұлы 2020/3: 29) – байқасақ, өзімізге таныс көрініс екен. Таныс сурет, таныс көрініс, таныс болғандықтан жақын, жақын болған соң, қызығамыз, ары қарай оқимыз. Таныс көріністі беру арқылы қызығушылық туғызып алу – автордың өзіндік әдісі. Баланың жан құмарлығын суреттеу арқылы зейініңізді толық аударып, оны тереңдете түседі, *«ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына»* қарай бағыттайды. Мұншама таныс көріністі қандай да ғылыми-әдістемелік зерттеуден кездестіре аламыз ба екен. Мәтіннен айқын коммуникативтік модельді, тілдік тұлғаның жеке жазу мәнерін табамыз.

Стандартпен жазылған мәтіндер көп-ақ. Ондағы мәтіннің жазылу ырғағы алдын ала анықталған, тіпті айтайын деген ишарасын де біреп сөйлемді оқыған соң түсіне аламыз. Лебіздің қызметтік-мәндік үлгісінде олардың да өзіндік орны бар екені рас. Ал біз талдап отырған «Қара сөзде» пайымдау да, пікірлесу де, түсіндіру де, тұжырым да бар. Бұл – өзінше ерекше ремалық сыңарлардың формасынан тұратын синкретті дүние.

Кез келген мәтінде мәтіннің типі таза қалпында сақталады деу бекершілік. Мәтінде суреттеу де, хабарлау да, пайымдау да араласып келіп, күрделі аралас типті құрайды. Суреттеу мен хабарлау бір-бірімен араласып келіп, әр түрлі ремалық доминанттар арқылы көрінеді. Мұның қай-қайсы болса да, лебіздегі ақпарат мазмұнына байланысты. Мазмұндаудың тәсілі ақпарат мазмұнына сәйкестендіріліп, мекеншақ бойынша жүйеленіп беріледі.

Көркем мәтінге құрылымдық талдау семиотикалық тіл білімінің зерттеу нысаны ретінде қарастырылады, мұнда сөзге басты назар аударылып, сөздің тақырып атауындағы, сюжет пен шығарманың идеясын туғызудағы қызметі зерделенеді. Сөздің сан қырлы мүмкіндіктері мен мәтіндегі мағыналық даму жағдайлары туралы жазылған ғылыми зерттеулер баршылық.

Түркілік төл түбірлердің кең де ауқымды мағынасынан таралатын атаулардың қай-қайсы болса да, көп мағыналы, көп қырлы болып келетіні рас. Халықтық кең қолданыста бір сөздің әлденеше мағынасы болатыны әрі оның әртүрлі түсінігі мен ассоциация туғызу қабілеті барлығы белгілі. Ал көркем шығармада, әсіресе поэзия тілінде ол ерекше сипатта көркемдік мәнде қолданылып, құлпыра, айшықтала түседі.

Постмодернистік ұстаным негізінде семиологиялық зерттеулер жүргізген ғалым Р. Барт шығарма мен мәтінді бөлек қарастырады. «Шығарманың авторы болады, онда белгілі бір уақыттың ерекшелігі бар және автордың жеке танымынан шығады. Шығарма кітап сөрелерінде сақталады. Ал мәтінді жабық кеңістікке сала алмайсың. Шығарма – тек көлеңке, оған тек мән мен контексті түсіне алатын оқушының ғана қолы жетеді. Мұндай мәтін авторын жоғалтады да, есесіне оқушысын табады», – деп пайымдайды француз философы әрі лингвист ғалымы (Барт 1989: 616).

Сөздің мағыналық мүмкіндіктерінің көрінетін, мағыналық иірімдерге ие болатын жері – мәтін іші, контекст. Қолданыс барысында сөздің осы мағыналық қырын танытайын деп ешкім әдейі ойланбасы тағы да белгілі. Ойдың көрінісін таңбалаудағы терең ізденістердің нәтижесінде санада сараланатын көркемдік шешімнің көрінісі болып сөзбен бейнелеген көрікті ойдың көркем бейнесі кестелену процесінде (үдерісінде) сөз мағынасының ішкі құрылымындағы өзгерістер ашылып, жаңадан сәулелі сөздің жаңа мағыналық қыры айқындалады. Көркем шығармада сөздің мағынасы сөзжасамдық ұядағы өзексемадан ауытқымай, ортақ семаны сақтай өзгереді, дамиды. Осының нәтижесінде сөздің тектілігі бұзылмай, уәжділігі сақталып, әр сөз өзінің әуелгі семасының бөлшегін сақтау арқылы түркі сөзінің тектілігін өз бойында дамытады. Бұрынғы ғылыми зерттеулерімізде арнайы дәлелдеп көрсеткеніміздей, бұл – түркі сөзінің тектілік қасиеті, феномендік үлгісі.

*Буынсыз тілің,
Буулы сөзің,
Әсерлі адам ұғлына.
Кісінің сөзін
Ұққыш-ақ өзің,*

Қисығын түзеп тугрыға. (Құнанбайұлы 2020/1: 81) – деген өлең жолдарындағы жоғарыда талданған «буулы» сөзінің мағынасы мәтінде «тұжырымды», «түйінді» болып жұмсалғанымен, ол өзінің әуелгі негізгі семасынан мүлде ауытқымай оны шеткей өрісте сақтайды да, контексте «түйін» мағынасы арқылы уәждеделіп, оны негізгі сема сипатында таңбалайды. Әуелгі «бу» – белгілі «нысанның буылуы» мағынасы арқылы уәждеделетін ортақ сема осы түбірден таралатын кез келген туынды сөз мағынасында болады. Мәтінде ақын ойының экспрессиясын таныту мақсатында сөздің шеткері

семасында жатқан мағынаны тереңдетіп, оны алғы шепке алып шығады да, эстетикалық талғаммен семантикалық ұяда жаңа семалы тұлға туғызады.

Көркем шығарма құрылымын зерттеген Ю. М. Лотман оны «өнер тілі» ретінде бөліп қарастырып, «өнер тілінің өзінің ерекше тілі бар» екенін айта келіп, көркем әдеби тіл ұлттық табиғи тілдің қызметтік-семантикалық ерекше мәнді қабаты екенін көрсетеді: «Художественная литература говорит на особом языке, который надстраивается над естественным языком как вторичная система. Поэтому ее определяют как вторичную моделирующую систему», – деп жазады (Лотман 1970: 11-14).

Ю. М. Лотманның «кез келген көркем мәтін бірегей» деген пікірімен де келісуге болады, өйткені ғалымның дәлелдеуінше, «созданная писателем окказиональная структура модели навязывается читателю уже как язык его сознания. Окказиональность заменяется универсальностью. Но дело не только в этом. «Уникальный» знак оказывается «собранным» из типовых элементов и на определенном уровне «читается» по традиционным правилам. Всякое новаторское произведение строится из традиционного материала. Если текст не поддерживает памяти о традиционном построении, его новаторство перестает восприниматься» (Лотман 1970: 11-14). Айналып келгенде, тосын (окказионалды) қолданыстың өзі ұлттық тілдік қабаттағы сөздер мен сөз тұлғалардан жасалатыны, бірегей, соны деп танылған құбылыстың да қолданыстағы құралы сол ұлттық тіл екені анық. Демек, көркем мәтін – тілдік бірліктердің құралдық қызметі арқылы жасалып, лебіздің жетілген, дамыған, ішкі жүйесі мен желісі бар бір түрі ретінде анықталып, бүтін бітімімен, ішкі мәндік гармониясымен, өзекмәнімен ерекшеленеді.

Поэтикалық шығарманың мәтініне синтаксистік бірліктердің өз орнында жұмсалып, синтагматикалық қатарды сақтап, сөйлем мүшелерінің қалыпты орнында жұмсалуды міндетті емес, мұндағы басты нәрсе – ұйқас, ритм мен рифм. Өлеңдегі мазмұнды біріктіруші МӘН, ал мазмұнды құраушы бірліктер – өлең жолдары, шумақтар. Өлең жолдарындағы сөйлемнің құрылысы да өзгеше, оны прозалық шығармалармен салыстыру да қиын. Егер прозалық шығармаларда, әр сөйлем мүшесінің өзінің орны мен сөз тіркесінің валенттілігі сақталатын заң болса, мұндай тілдік заңдылықтарға өлең табиғаты бағынбайды. Абай айтқан Өлеңнің патшалық қасиетінің бір қыры, осында, бәлкім. Өлеңдегі өлшем бөлек, рифм ерекше. Ой ағыны – арынды, тоқтаусыз өзендей, өлеңде өр мінез бар. Мінезі жоқ өлең, өлең емес, сөздердің бос жиынтығы.

Қазақ әдебиетінде өлеңге бергісіз көркем проза тілімен жазылған, ғажайып өлшем мен ритмге сәйкес келетін, ішкі өзекмәні көңіл толқытып, тереңге жетелейтін шығармалар да аз емес. Бір ғана Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілегінің» өзі қайда жатыр? Десек те, проза мен поэзия тілі мәтін

ыңғайында келгенде бір-біріне оппозицияда тұратыны рас. Өлеңдегі еркіндік, еріктілік қазақтың еркін болмысына жақын. Әйтпесе Қасым ақын мынадай өлең жолдарын жазар ма еді:

*Мен – табиғат бөбегі,
Еркін жанмын еркемін.
Аузымда жастық өлеңі,
Еркелеп күйім шертемін.
Жарқ-жұрқ етіп жүруді
Нажағайдан үйренгем.
Шадыман шат боп күлуді
Күн мен айдан үйренгем.
Тәкаппарлық, ерлікті
Асқар таудан үйренгем.
Мен бір жанмын ерікті,
Жарысып желмен жүгірген.
Ашу, қайғы дегенді
Қара бұлттан үйрендім.
Өз еркімше сілтемей,
Қашан ғана имендім?! (Аманжолов 2014: 15)*

Поэтикалық қасиет сінген қазақ өлеңінің мәтіні грамматика заңына бағынбайды, оның өзінің заңдылығы бар. Басты заңдылығы – мәні. Поэзия ақпарат бермейді, тәжірибе жүзінде дәлелдейтін ұсыныс жасамайды, Поэзияда Мән бар, бағалау бар. Бағалауының өзі бағалы, оның бермейтін ақпаратының өзі берілген ақпараттан сан есе қымбат, себебі поэзия – «жүректің үні». Күнделікті күйбең тіршіліктен жоғары бола тұрып, сол тірлікке жөн көрсетіп, биікті аңсатып, асқақтығымен тамсанып, бүтін бітімнің өлшеусіз қасиеттерін жариялайды, оқушысын алға ұмтылдырады, жетелейді, талаптандырады, қанаттандырады. Алға ұмтылған, талаптанған, қанаттанған оқырман өзі-ақ бүтіндікке қарай ілгері басары хақ.

Белгілі бір жағдайды немесе құбылысты поэзия тілімен де, проза тілімен де жеткізуге болады. Қалай жеткізу суреткердің алымына, қарымына байланысты. Поэзияда жиі қолданылатын фигураның түрлері мен эпитет, параллелизмдер ұлттық дүниетанымдық ақпаратқа суарылып, халықтық діл негізінде көркемдік шешім табатындықтан да, оны өзге тілдерге аудару қиын немесе мүмкін емес. Әрине, өлеңнің жалпы мазмұнын, жалпы мағынасы өзге тілдік бірліктер арқылы түсіндіруге, тіпті белгілі бір рифмамен өлең түрінде де жеткізуге болар, алайда өлең құрылысы, өлеңдегі ішкі үн, ұлттық діл арқылы берілетін негізгі мәнді аудару мүмкін болмайды. Аудармашы Абайдай болып, Пушкиннің Татьянасын Тәтіш етіп, дала аруына айналдырып назирагөйлікке салса, аударма туралы әңгіме сәл басқаша өрбуі мүмкін. Бірақ мұндай ҚҰБЫЛЫС сирек.

Демек, өлеңнің синтаксистік ерекшелігін зерделеу – аса маңызды ғылыми мәселенің бірі. Атап өткеніміздей, өлеңдегі синтаксис сөйлемнің құрылысына емес, ритмнің заңына бағынады. Мұндағы сөздердің орын тәртібі, сөз тіркесінің бағыныңқы, басыңқы сыңарлары да өлеңдегі фразаға, ритмге бағынышты.

Өлеңдегі интонация ше?! Бұл өзінше ұзақ әңгіме болары хақ. Анығы, өлең мәтініндегі кез келген лебіздік бірлік семантикалық жүк иеленеді, яғни өлең – күрделі құрылымды МӘН. Өлеңнің өзекмәні күрделі, кейде сыртқы мәтіндік бейнесінен ішкі мәні терең. Өлеңді оқу үшін, алдымен, оқырман дайын болуы керек. Ішкі жан дүниесі таза адам поэзияны оқи алатындай болып көрінеді маған. Сөз қадірін білетін, сөздің күшін сезінетін адам өлең оқи алады. Поэтикалық мәтін астарлы, көп қырлы, Мән сыртқы формасы арқылы көп аңғарыла бермеуі де мүмкін. Абайдың «*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат*» өлеңін зерделеп көрелік:

*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе зой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса, жарайды қылса сұхбат.
Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр құлақ ұққанынша.
Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайлар әрбір сөзді өз халынша.
Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе,
Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе.
Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар
Оңғақ бұлдай былғайды, бір дым тисе.
Керек іс бозбалаға – талаптылық,
Әртүрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан көйлеп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.
Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріңдікін бірің жеткіз!
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!
Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып.
Біріңді бірің гиззат, құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.
Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.*

*Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.
Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас,
Салынсаң, салдуарлық қадір қоймас.
Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекшіннің бәрі бір бас.
Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!
Көп жүрмес, жеңсікқойлық тез-ақ тозар,
Жаңғырар жеңсік құмар жатқа қозар.
Күнде көрген бір беттен көңіл қайтып,
Қылт еткізбес қылықты, тамыршы озар.
Толқынын жүрегінің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңіліне бір жанын пида қылып,
Білместігің бар болса, қылар сабыр.
Шу дегенде көрінер сұлу артық,
Көбі көпшіл келеді ондай қанишық.
Бетім барда, бетіме кім шыдар деп,
Кімі паңдау келеді, кімі тантық.
Ақыл керек, іс керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас, болса зерек.
Салақ, олақ, ойнасышы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек.
Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржаң суық келеді кей сасық ми.
Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, райыс үстіндегі үй.
Жоқ болса, қатыныңның жат өсегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі,
Майысқан бейне гүлдей, толықсыған,
Кем емес алтын тақтан жар төсегі.
Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан гапыл қалма.
Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сазданба сен қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні ол да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.*

*Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатыныңда болмасын оның көзі.
Кей құрбы бүгін тату, ертең бату,
Тілеуі, жақындығы – бәрі сату.
Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату!
Пайда деп, мал деп туар ендігі жас,*

*Еңбекпен терін сатып түзден жимас.
Меліш сауда сықылды күлкі сатып,
Алса қоймас, араны тағы тоймас.
Асық ұтыс сықылды алыс-беріс –
Тірі жанның қылғаны бүгін тегіс:
Бірі көйтке таласып, бірі арам қып,
Төбелескен, дауласқан жанжал-керіс.
Жас бала әуел тату бола қалар,
Ата-анадан жақын боп, ертіп алар.
Бірін бірі құшақтап шуылдасып,
Ойын тарқар кезінде ұрыс салар.
Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бұрқылдар онан жаман.
Татулығы құрысын ойыны мен,
Дәл соларға ұқсайды мына заман.
Жаман тату қазады өзіңе ор,
Оған сенсең, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады ығы да зор.
Қазақтың қайсысының бар санасы?
Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысықтықтың белгісі – арыз беру,
Жоқ тұрса бес бересі, алты аласы. (Құнанбайұлы 2020/1: 101)*

Толықтай берілген өлең, «Жігіттер» деп қаратпа сөзден басталады. Қаратпа сөз, әдетте, шешендік сөздерде, үндеуде, ауызекі сөйлеудегі диалогта сөйлеушінің өз сөзін кімге қарата айтқанын аңғарту үшін қолданылады. Өлең – диалог емес. Үндеу, шешендік сөз деуге де келмейді, алайда, осының әрқайсысына белгілі дәрежеде ұқсастығы бар. Қаратпа сөз сөйлем ішінде жай ғана қолданыла салмайды, оның өзінің атқарар қызметі бар. Демек, Абайдың «жігіттерге» қарата айтуында үлкен мән бар. Мұнда, біздіңше, өзіне жақын санаған адамдармен сырласу, сұхбаттасу (*Ер табылса, жарайды қылса сұхбат*), сұхбаттаса отырып, ел жайын әңгімелеу бар. Мәтінде жігіттерге ғана

арналып айтылатын сөздер бар, оны да қаперге алатын болсақ (*Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй*) қаратпа сөздің жай тұрмағанын, ішкі МӘН-іне тереңдеу керек болатынын түсіне бастаймыз.

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат – бірінші шумақтың алғашқы жолы әрі тақырып атауы. Бүкіл мәтіннің өзекмәні де осы жолда. Абай СӨЗ әлемінде алғаш рет ойын мен күлкіні бөліп, жекелей мән беріп, одан әрі тереңдей түсіп, екеуін қарама-қарсы қояды. Бұл қарама-қарсылық «арзан-қымбат» деген сапалық мәндегі привативтік оппозиция арқылы таңбаланып, осы тұлғалардың семантикалық мәні арқылы берілген. Мәтінде ойын, күлкі сөздері субъект, арзан, қымбат предикаттық қатынаста келіп, қарама-қайшылықты күшейте түскен. Дұрысында, «Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат» болып жазылып, бастауыш пен баяндауыштың араларына екі сызықша қойылуы керек. Олай болатын себебі өлең оқылғандағы интонация мен дауыс ырғағына назар аударыңызшы, «ойын, күлкі» сөздерінен кейін дауыс үзіліп, қайта көтеріліп, дауыс ырғағы арзан мен қымбат сөздеріне ерекше түседі. Демек, бұл тұлғалар бір-бірімен бастауыштық-баяндауыштық қатынаста тұр деген сөз. Арзан, қымбат сөздері ойын, күлкі лексемаларының анықтауышы емес, керісінше, сол сөздердің предикаты, ойдың салмағы да осы екі сөзге түседі. Қазақ сөзінің құрылымындағы заңдылық бойынша, баяндауыш тек сөйлемді аяқтап қана қоймайды, ол негізгі мәнді де анықтап, ойды нәтижелі етіп ұстаушы да. «Арзан», «қымбат» сөздерінің негізгі лексикалық мағыналары предикаттық қызметте одан әрі шындала түсіп, өзекмағынаны анықтауда ерекшеленеді де, ой мазмұнын ұстаушы басқы тұлғаға айналады.

Ойын – арзан, күлкі – қымбат! Қандай ойын, қандай күлкі туралы әңгіме болып тұрғанын таразылау оңай емес. Бұны анықтау үшін тек ақынның өз сөздеріне қайта жүгінеміз: ... *Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік ...*Иә, ақын шын күлу, шынайы күлуді нұсқайды. Құран Кәрімде: «Дүние тіршілігі еш нәрсе емес. Ойын-сауық қана. Әрине, ақырет жұрты тақуалар үшін жақсы. Сонда да түсінбейсіңдер ме?» – делінбей ме?!

Тағы да Абай өзінің төртінші Қара сөзінде: «*Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де – бір антұрғандық. Және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі – өзі де қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын гибрат көріп күл. Әрбір гибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады. Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау, құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректен келмейді, қолдан жасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі*» (Құнанбайұлы 2020/2: 19-20).

Демек, «қымбат күлкі», «күлкі қымбат» емес, «күлкі – қымбат». Шын күлкі, шынайы күлкі қымбат. Поэтикалық мәтіндегі сөздің жан-жақтылығы, көп қырлылығы – осы. Ақынның діттеп отырған ойын, күлкі сөздерінің жалпыхалықтық қолданыстағы негізгі мағыналары бір-бірімен мәндес, жақын. Ойын-күлкі қос сөзін жасап, негізгі мағыналарының ортақтығы арқылы жалпылық сема туғызады. Ал контексте бұл мағыналар бір-біріне оппозициялық сипатта жұмсалған. Сондықтан да оқушыға ойын мен күлкінің ара жігін анықтап, мәнін салмақтау, таразылау лазым.

*Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат,
Екі түрлі нәрсе зой сыр мен сымбат.*

Ақын бірінші жолда ойын мен күлкіні оппозицияға шығару арқылы жаңа мағына түзсе, екінші жолдағы «сыр» мен «сымбат» ондай емес, мұнда қарама-қайшылық жоқ, екеуі екі басқа нәрсе, екі түрлі денотат екені нақты аталған да, сыртқы сымбаттылық пен ішкі сырдың «сыры» өлеңнің соңына дейін нақты деректермен анықталып, айқындалып, ашыла түседі. Алдымен сөзді тыңдар кісіге қойылатын талап бар:

*Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса, жарайды қылса сұхбат.
Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр құлақ ұққанынша.
Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайлар әрбір сөзді өз халынша. (Құнанбайұлы 2020/1: 98)*

Сұхбат құруға «ер» керек – бұл тыңдаушыға (оқырманға) қойылатын шарт. Олардың деңгейі әр түрлі болатынын да ақын айтпай-ақ, көрмей-ақ біледі, біреу жай тыңдаушы, біреу ұққанынша тыңдайды, кейбіреуі сөз мәнісін біліп, әрбір сөздің байыбына баруға талап қылады. Біз үшін маңыздысы – «әрбір сөзді өз халынша» деуі. Қазіргі ғылыми терімсөзге салар болсақ, әр сөздің семантикасы толық мәтіннің мәнін құрауға қызмет етуі. Өлеңнің айтарын пайымдау үшін әр сөзге терең мән беріп, мәтіннің қызметтік-семантикалық құрылымын таразылау керек болады.

Ақынның өз қолтаңбасына сай стильмен әдіптеліп, желісі тартылған өлең мәтінінде «Жігіттерге» айтылатын «әдістемелік нұсқаулық» бар:

*Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріңдікін бірің жеткіз!
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз! (Құнанбайұлы 2020/1: 101)*

Өлеңдегі талғамды ойдың семантикалық-логикалық байланысы үзілмей жалғаса отырып, осындай философиялық түйіндеулер жасалады да, ойдың әрі жиынтық бейнесіндей, әрі бірізділікті сақтай, нақты суреттермен

дәйектеле тиянақталады. Классикалық поэзияға тән зияткерлік шамы жарқырайды. Өлеңді оқып отырғанда аға мен жақын дос-бауырлардың (немесе шәкірттермен) сұхбат құрып, ашық-жарқын әңгімелесіп, ақыл, өсиет тындап отырғанын сезінеміз. Өлеңді оқып отырғанда құлаққа қоңыр үн келеді, домбыра шанағынан төгілген шертпе күй ме... Көңіл аңсайтын жағымды сезім, қоңыр әуен.

Шашылып-төгілген эмоциясыз, «Жігіттерге» айтылған сыр деп таныдық өлең мазмұнын. Күнделікті өмірден алынған нақты деталдарды ақын қарапайым сөйлете бастағанда, сыр мен сымбаттың ара жігін айыру жеңілдеп, түсінік-таным парасаттылыққа қарай есігін ашады. Өлеңдегі этносаналық таным анау-мыау романның жүгін көтеретіндей деңгейде тұр.

Абай өлеңдерінде керемет сюжеттер бар. Ол сюжеттер хабарлау арқылы беріліп отырады, оны бір қарағанда байқамауымыз да мүмкін, алайда бұл сюжеттердің өзіндік формасы бар. Мәселен,

*Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сазданба сен қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні ол да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.
Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатыныңда болмасын оның көзі. (Құнанбайұлы 2020/1: 124).*

Сюжет пе? Әрине, сюжет. Тәптіштей зерделегенде, мәтінде осындай бірнеше сюжеттік желі беріледі. Бір ойдан екінші ойға ауысу өлеңде грамматикалық формалардың (яғни ұйқас тұлғаларының) алмасуымен беріліп отырады. Феномен!!! Ақын әр шумақтағы ойға ерекше мән беріп, өзекмәнмен толықтырып, осындай қазақ өлеңіне ерекше МӨН енгізген. Яғни өлеңде келетін ұйқас пен берілетін ойдың арасында үндестік байланыс бар, ГАРМОНИЯ бар. Өлең шумақтарындағы ұйқас өзгергенде айтылар ой да жаңа арнаға түсті деген сөз. Шындықпен шымырлай жымдасып жатқан өлеңдегі мұндай сюжет оқырманын баурай тартады, тыңдатады, ойландырады. Бағалайды. Өйткені мұнда астарсыз ой, айқын пікір, ашық бағалау, қалтқысыз адал көңіл бар. Мәтінде адам қызметін суреттеу де, оны бағалау да бар, яғни мәтіннің қызметтік-семантикалық, қызметтік-сильдік сипаттамасын анықтауда осындай экстралингвистикалық белгілердің көрінісін есепке алу қажет.

*Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бұрқылдар онан жаман.
Татулығы құрысын ойыны мен,
Дәл соларға ұқсайды мына заман.*

*Жаман тату қазады өзіңе ор,
Оған сенсең, бір күні боларсың қор.* (Құнанбайұлы 2020/1: 140)

Мұндай сюжеттер не үшін қажет болды? Өлеңнің ішкі мәніндегі танымдық-ақпараттық ойдың халыққа жетімділігі, елдің түсінігіне оңтайлы болуы үшін де, күнделікті тәжірибеде көрінетін қарапайым тіршілік болмысын көз алдыңызға әкеле отырып, оның мәнін пайымдату, тура жол нұсқау мақсатындағы тұжырымдар осылайша деректермен әдіптеліп, құр насихатпен шаршатпай, үлгілік жолға бастату үшін де қажет болған. Өлең мәтіні арқылы берілетін толағай танымдық білім мен білік бар.

Халық Абай нұсқаған танымдық жолды, Абай ұстанған этикалық салтты, Абай бағыттаған білім мен білікті бағалады, ұстанды, сол жолмен ұрпағын тәрбиелеуде. Өйткені бұл берісі қазақ дүниетанымына, әрісі адамзаттық рухани ізгіліктерге негізделген, адами тура әдеп пен жақсы қасиеттерді насихаттайтын, ПАТША СӨЗ болатын. Сөздің күші – айтылуында да, бағалануында да. Айтылған сөз бағаланса нұрланады, ақынның өзі айтқандай, түзелген сөзді тыңдайтын тыңдаушы түзелсе, мұраттың орындалғаны. Бүгінде Абай данышпанның әрбір сөзі мақалға, нақыл сөзге, ақыл сөзге айналып, халық арасында түзелген тыңдаушы жүрегін нұрландырып жатса, СӨЗДІҢ бағаланғаны деп қабылдап, бағаланған СӨЗДІҢ халық қазынасындағы құндылыққа айналғанын айтамыз. Бір ғана мәселе Абай тілінде сөйлейтін, Абайды аудармадан емес, қазақ тілінде оқып, түсініп, таңданып, бағалайтындардың саны азаймаса болғаны.

«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде бүгінде афоризмге айналып, халық арасында нақыл болып айтылып, әрбір қазақ тілді азаматтың лебізінде сөзінің мәнерін келтіріп мәнін ашу үшін қолданылатын шумақтар мен жолдар, тіркестер бар:

*Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат.
Екі түрлі нәрсе гой сыр мен сымбат.
Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе,
Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріңдікін бірің жеткіз!
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!
Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Шу дегенде көрінер сұлу артық,

Ары бар, ақылы бар, ұяты бар

Ата-ананың қызынан гапыл қалма.
Кей құрбы бүгін тату, ертең бату,*

*Тілеуі, жақындығы – бәрі сату.
Пайда деп, мал деп туар ендігі жас,
Өзі зордың болады ығы да зор.* (Құнанбайұлы 2020/1: 101)

Халық түсінігін, пайымын, танымын бағалап, оған өзіндік үлес қосып, сол арқылы өзін бағалату Абай жеткен бүтіндік, Абай жеткен биік шың. Бұл адами ғылымда «ұлылық» деп аталады. «*Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат*» өлеңінің эстетикалық, этикалық, танымдық ақпараты терең. Идеялық-эстетикалық мазмұн мен тілдік тұлғалар жүйесі бір-бірімен үндес келіп, іштей гармония құрап, табиғи байланыс түзген.

Өлең мәтініндегі лебіздік бірліктердің әрқайсы семантикалық жүк иеленген, өзекмәнді ашу үшін ішкі семантикалық үйлесіммен, сыртқы формалық ұйқаспен, ерекше ой өрнегін таңбалау үшін «барын салады». Түзу ойды таңбалауда сөз мағыналары өздерінің негізгі семаларымен қызмет етеді. Ауыспалы мағына, метафоралық түрлену, т.б. аса көп қолданылмайды. Қарапайымдылықтан шығатын ұлылық! Қарапайым қазақ сөзі өзінің тура да негізгі мағынасы арқылы тура сөйлеп, таза сөйлеп, ақын сөзін төбеге көтеріп, шыңға шығарады. Ішкі ойдың мазмұнын таңбалау үшін ақын жүрегінде жатқан ойдың «жұмбағын» ой бесігінен сөз бесігіне шығарып әлдилеу үшін бір сөз келесі сөзден, бір тіркес екінші тіркестен үйлесім іздейді, табады. Ой үйлесімі сөз үйлесімімен жалғасын тауып, таңбаланып, халықтық жадпен ұласа дамып, ұлттық дүниетанымның негізімен бірге қаланып, әр заман үшін қажетті рухани құндылыққа айналады. А. Байтұрсынұлы: «*Елде жоқ рух – ақын сөзіне қайдан келсін?!*» (2013: 299) – деп жазған екен. Шынында да, елдегі рух, елдегі таным ақын шығармалары арқылы шымырлап шығып, қайта қуаттанып, құрыштай бекіп, қайта халықпен қауышып жатады.

Қорыта айтқанда, шығармашылықпен, суреткерлікпен тереңнен тартылып таңдалып алынған әрбір сөз маржандай тізіліп келіп, топталып, эстетикалық талғамды айқындайды. Мақсаттылық пен эстетикалық уәжділікке негізделген ӨЛЕҢ-дегі әрбір сөз бір-бір кірпіш болып қаланып, мәтіннің қызметтік-семантикалық құрылымын гармониялық үйлесіммен таңбалап, нақты көркемдік-эстетикалық міндет атқарады. Өлеңде стильдік мән үшін қолданылған бірлі-жарым араб сөздері, орыс сөзі (меліш – мелочь) ұшырасады. Қолданылған атаулар ерекше көркемдік қызмет атқарып, ақын стилінің жарқырауына, бүкпесіз ашылуына, ойдың анық болуына қызмет етеді. Мұны мысалмен дәлелдеу артық, өйткені өлең жолындағы кез келген сөздің семантикалық құрылымы бұл пікірімізді дәлелдей алады. Сөз арқылы шындық болмыс пен оның нақты сипаты таңбаланады, ақынның ерекше коммуникативтік стилі жаңа бір сапада көрініп, атаулар өздерінің тура мағынасында тұрып-ақ бейнелі-эстетикалық қызмет атқарады. Атаулардың негізгі және тура мағыналары арқылы таңбаланған бұл сапалық қызмет, жаңа сапалық қасиет қазақ тілінің көркем уәжделген дара жүйесін қалыптастырады.

Үәжделген деуіміздің мәнісі бар. Әр сөз өзінің бастапқы негізгі мағынасында тұрғандықтан да, өзексеманы сақтай, әралуан семаларға шашырамай, нақты мәнді танытып, өзінің мағыналық кендігі мен ауқымдылығын сақтайды.

Paidalanğan ädebïetter

Brekle, H. K. (1978) “Reflections on the Conditions for Coining, Use and Understanding of Nominal Compounds”, Proceedings of the 12th International Congress of Linguistics. – Inzbruck.

Eugene A. Nida (1952) God’s Word in Man’s Language, New York – Raris.

Altay, X. (1989) Quran Kärïm. Qazaqşa mağına jäne tüsinigi. Almatı: baspa joq.

Amanjolov, Q. (2014) Tañdamalı şığarmaları, Almatı: Ayğanım baspa üyi.

Baytursınulı, A. (2013) Alaştıñ tildik murası, Almatı: Atamura baspası.

Bart, R. (1989) İzbrannie raboti. Semïotïka - Poétïka, Moskva: izdatelstvo net.

Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi (1983) 7-tom, Almatı: baspa joq.

Qudayberdiulı, Ş. (1988) Şığarmaları: Öleñder, dastandar, qara sözder. Almatı: Jazwşı baspası.

Qunanbayulı, A. (2020/1) Şığarmalarınïñ akademïyalıq tolıq jïnağı. 1-tom, Almatı: «Jazwşı» baspası.

Qunanbayulı, A. (2020/2) Şığarmalarınïñ akademïyalıq tolıq jïnağı. 2-tom, Almatı: «Jazwşı» baspası.

Qunanbayulı, A. (2020/3) Şığarmalarınïñ akademïyalıq tolıq jïnağı. 3-tom, Almatı: «Jazwşı» baspası.

Lotman, Yu. M. (1970) Strwktwra xwdojestvennogo teksta. Moskva: izdatelstvo net.

Maytanov, B. (2013) Abay jäne waqıt tuğırnaması. Almatı. <https://abai.kaznu.kz/?p=1359>

Pïrs, Ç. S. (2000) İzbrannie filosofskie proïzvedeniya. Moskva: İzdatelstvo Logos.

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 65-90

Atıf/Citation: Delice, H. İ. (2022). Yunus Emre Divanı'nda [-(y/I)p] Ekinin Kullanımları.
Comparative Turkish Dialects and Literatures. 1 (1). 65-90.

YUNUS EMRE DİVANI'NDA [-(y/I)p] EKİNİN KULLANIMLARI

The Concept of Prayer in Yunus Emre's Divan

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 07.03.2022 / Kabul Tarihi: 20.05.2022)

Hacı İbrahim DELİCE*

Öz

Yunus Emre, Oğuzca'ya dayalı Türkiye Türkçesinin temelini atan en önemli şahsiyetlerden biridir. O nedenle, Türkiye Türkçesinin dil bilgisini Yunus Emre'nin sanatkârâne söyleyişleriyle tartmak ve değerlendirmek gerekir. Böyle bir yaklaşım Türkiye Türkçesini en başından başlayarak bugünkü hâliyle de değerlendirmek anlamı taşır; zira Yunus'un Türkçesi Türkiye Türkçesinden küçük küçük farklılıklarla ayrıl-maktadır.

Bu makalede, "Bizim Yunus"un tespiti için [(y/I)p] ekinin Divan'daki değişik işlevlerle kullanımı ele alınacaktır. Ayrıca bu makaleyle, Yunus Emre'nin üslubu ile ilgili çalışmalarda kullanılabilecek bilgilerin ortaya konması amaçlanmaktadır.

Yunus Emre Divanı'nda Oğuz şivelerinden olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde olduğu gibi bu ekin öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanılan kip eki özelliği de görülebilmektedir. Öyle ki, kip kullanımının etkisi olarak izah edilebilecek sıfat fiil kullanımı da mevcuttur.

Çalışmada, "Bizim Yunus"un tespiti için [(y/I)p] ekinin Divan'daki değişik işlevlerle kullanımı ele alınacaktır. Ayrıca, Yunus Em-re'nin üslubu ile

---

*Prof. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; Prof. Dr., Cumhuriyet University, Faculty of Literature, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, delice@cumhuriyet.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8277-5368>.

ilgili çalışmalarda kullanılabilir bilgilerin ortaya konmasına gayret edilecektir. Makalede kullanılan örnekler, Mustafa Tatçı'nın Yunus Emre Divanı'ndan alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, Yunus Emre Divanı, Yunus Emre Divanında [-(y/I)p] eki.

Abstract

Yunus Emre is one of the most important figures who laid the foundation of Turkey Turkish based on Oghuz. Therefore, it is necessary to weigh and evaluate the grammar of Turkey Turkish with the artistic expressions of Yunus Emre. Such an approach means to evaluate Turkey Turkish starting from the very beginning and also in its current form; be-cause Yunus's Turkish differs from Turkey's Turkish with minor differences.

In this article, the use of the suffix [(y/I)p] with different functions in Divan will be discussed for the determination of "Our Yunus". In addition, this article aims to reveal information that can be used in studies on Yunus Emre's style.

In Yunus Emre's Divan, as in Azerbaijani and Turkmen Turkish, which are Oghuz dialects, the modal suffix feature used for the learned past tense can also be seen. So much so that the use of adjective verbs, which can be explained as the effect of the use of modal, is also present.

In the study, the use of the suffix [(y/I)p] with different functions in Divan will be discussed for the determination of "Our Yunus". In addition, efforts will be made to reveal information that can be used in studies on Yunus Emre's style. The examples used in the article are taken from Mustafa Tatçı's Yunus Emre Divan.

Keywords: Yunus Emre, Yunus Emre's Divan, [-(y/I)p] suffix in Yunus Emre's Divan.

Giriş

Yunus Emre, Oğuzca'ya dayalı Türkiye Türkçesinin temelini atan en önemli şahsiyetlerden biridir. O nedenle, Türkiye Türkçesinin dil bilgisini Yunus Emre'nin sanatkârâne söyleyişleriyle tartmak ve değerlendirmek gerekir. Böyle bir yaklaşım Türkiye Türkçesini en başından başlayarak bugünkü hâliyle de değerlendirmek anlamı taşır; zira Yunus'un Türkçesi Türkiye Türkçesinden küçük küçük farklılıklarla ayrılmaktadır.

Yunus Emre'nin Türkçesi için Zeynep Korkmaz, "*Yunus Emre bölgenin ve devrin ihtiyacına Türk dilini kullanmaktaki başarısı ve san'at alanındaki dehası ile tercüman olmuştur. Bizce Yunus, Oğuzca'ya dayalı Anadolu Türkçesi'nin özgür bir*

yazı dili olarak kuruluşunda, yüksek düzeyde bir şair olarak en büyük görevi yüklenmiş ve bu görevi yüzyılları aşan üstün bir başarı ile yürütebilmiştir.” (Korkmaz, 1973: 17) görüşünü belirtir.

Yine, Yunus'un Türk dili için yaptığı ulu hizmetler hakkında Mustafa Özkan da “İşte Yunus Emre böyle bir ortamda, Oğuzcaya dayalı Anadolu Türkçesinin bir yazı dili olarak kuruluşuna hizmet ederek Türkçenin edebî dil hâline gelmesinde en büyük rolü oynamıştır. Gerçi Yunus Emre, bu edebî dilin gelişmesinde tek başına değildir. Mevlâna, Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza gibi şairler, Sultan Veled, Dehhâni, Gülşehrî, Hoca Mesud, Âşık Paşa gibi şahsiyetlerin de Anadolu'da gelişmeye başlayan bu yazı dilinin kuruluşunda büyük emekleri olmuştur. Mevlâna ve Sultan Veled'in pek az Türkçe manzumeleri vardır. Bu şahsiyetlerin eserlerinde Türkçe, bazı kelime ve beyitlerden ibaret dağınık ifadeler şeklinde kendini göstermektedir. Ancak bu dağınık beyit ve mısraların daha sonra gelenlere birer öncülük görevi yaptığı da muhakkaktır. Daha sonra gelen Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza, Gülşehrî ve Âşık Paşa ise eserlerini Anadolu halkını dinî yönden aydınlatmak amacıyla kaleme aldıklarından şiirleri didaktik bir nitelik taşır. Bu bakımdan onların eserleri lirizm ve heyecandan uzak olup, sanat değeri bakımından Yunus'un söyleyişindeki güce ve sanat inceliğine erişmemişlerdir. Yunus Emre'nin Türkçesi taşıdığı Oğuzca özellikler, gramer şekilleri, kelime kadrosu ve ifade gücü bakımından çok daha üstün bir seviyededir. Bu bakımdan yeni edebî dilin meydana gelişinde en büyük hizmeti Yunus Emre görmüştür.” (Özkan, 2010: 30) fikrini ortaya koyar.

Gerçekten de, dönemin edebî eserlerinin çok titiz bir şekilde karşılaştırmalı metindilbilim ilkeleri doğrultusunda değerlendirilmesi sonucunda da ifade edilen bu durumda -sanıyorum- bir değişiklik ortaya çıkmayacaktır.

Divan üzerinde uzun yıllar çalışan Tatçı da Gölpınarlı, Köprülü, Hacıeminoğlu, Mollazade, İsmail Hakkı, Timurtaş ve Fahir İz'den yaptığı alıntılarla Yunus Emre'nin “Eski Anadolu Türkçesi”nin oluşumunda önemli bir rol üstlendiğini ve onun asıl başarısının Türkçeyi sanatkarâne bir üslupla kullandığı fikirlerini öne çıkarır (1990: 66-69).

Türkçe yapı itibarıyla sadece “son”; işlev itibarıyla hem “son” hem “öncül” hem de “ara ek” kullanan bir sisteme sahiptir (Delice, 2019: 63-67) ve bu sistem içinde eklerin kullanımının anlam aktarımında önemli bir yeri vardır.

Türkçede “ön” ve “iç ek” hiçbir şekilde yoktur. Türkçede Batı dillerinden geçen “ön ek”ler kullanılabilen ve bazı birleşik kelimelerin ilk kelimeleri ön ek gibi algılanabilmektedir (Şahin, 2006: 65-77); ancak, Türkçede “ön” ve “iç ek” bulunmadığı gerçeğini değiştirecek bir örneğe rastlanmamıştır.

Yapıca sadece sondan ekli bir dil olması hasebiyle Türkçede bütün ekler bir kelime tabanı üzerine gelir; ancak, bu özellik, tüm eklerin işlev açısından da eklendiği kelimenin anlamı üzerine etki edeceği -yani, işlev açısından da her hâlükârda son ek olacağı- anlamına gelmemektedir.

Bir ek, işlev açısından da son ek olduğunda yapı ile paralellik arz eder ve eklendiği taban üzerinde anlam değişikliği meydana getirir: “*Ahmet okul+A gitti.*” cümlesinde [-A] eki, “okul” tabanı üzerinde bulunduğu için yapıca “son”; anlamsal tesirini yine “okul” tabanı üzerinde ona yönelme bildiriminde bulunma şeklinde gerçekleştirdiği için işlevce de “son” ektir.

“*Ahmet sabah+TAN beri görünmedi.*” cümlesinde [-DAn] eki, yapıca “sabah” tabanı üzerinde bulunmasına rağmen “beri” ismini edata dönüştürmek için anlamsal tesirini “beri” kelimesi üzerinde gerçekleştirmiştir ve bu açıdan yapıca “son” ek olmasına rağmen işlevce “öncül” ek konumundadır.

“*Ahmet bu soruyu gel+İP giden herkese sordu.*” cümlesinde [-(y/I)p] eki, yapıca “gel” tabanı üzerinde bulunmasına rağmen işlevce tesirini hem “gel” hem de “git” tabanı üzerinde gerçekleştirmiştir. Böylece, “gelmek” ve “gitmek” eşdeğer fiillerini birbirine bağlamak göreviyle anlamsal tesirini, sonuna geldiği fiil ile kendinden sonra gelen fiil üzerinde onları birbirine bağlamak suretiyle gerçekleştirmiştir ve bu açıdan yapıca “son” ek olmasına rağmen işlevce “ara” ek hüviyeti kazanmıştır.

Türkçenin yukarıda belirtilen her üç işlevini de üstlenen eklerden biri de [-(y/I)p] ekidir. Bu ek, “son”, “öncül” ve “ara ek” (Delice, 2019: 63-67) tiplerinin üçünde de kullanılabilmesi yanında bağlayıcı seslerle genişleyip çok değişik şekillere de girebilmektedir: “*Örnek olarak zarf-fiil eki /-yI+p/ı alalım. Eski Türkçede, bu ek ünlüyle sonlanan fiillere /-p/, ünsüzle sonlanan fiillere, ünlü uyumlarına uygun olarak /-Ip/ şeklinde getirilir. Aynı ek, STT’nde ise, ünlü uyumlarına uygun olarak ünlüyle sonlanan fiillere /-yIp/, ünsüzle sonlanan fiillere /-Ip/ olarak getirilir.*” (Gemalmaz, 2010: 4). Yunus Emre Divanı’nda bu ek, dönemin dil özellikleri doğrultusunda [-(y)Up] şeklinde yuvarlak ünlüler ile kullanılmaktadır.

[-(y/I)p] eki, Türkiye Türkçesinde “zarf-fiil”, “bağ-fiil” ve “kiplik” olmak üzere üç kategori oluşturacak şekilde üç ayrı işlevle kullanılır (Delice, 2012). “Zarf-fiil” göreviyle kullanıldığında işlevce “son”; “bağ-fiil” göreviyle kullanıldığında işlevce “ara” ve “kiplik” göreviyle kullanıldığında işlevce “öncül” ek olur.

Yunus Emre Divanı’nda Oğuz şivelerinden olan Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde olduğu gibi bu ekin öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanılan kip eki özelliği de görülebilmektedir. Öyle ki, kip kullanımının etkisi olarak izah edilebilecek sıfat-fiil kullanımı da mevcuttur.

Bu makalede, “Bizim Yunus”un tespiti için [-(y/I)p] ekinin Divan’daki değişik işlevlerle kullanımı ele alınacaktır. Ayrıca, Yunus Emre’nin üslubu ile ilgili

çalışmalarda kullanılacak bilgilerin ortaya konmasına gayret edilecektir. Makalede kullanılan örnekler, Mustafa Tatçı'nın Yunus Emre Divanı'ndan alınmıştır (1991).

Bağ-fiil Eki Göreviyle Kullanımı:

Bağ-fiil işleviyle kullanımı, eşdeğer iki fiil veya fiilimsiyi, fiil veya fiilimsinin aldığı ekler ile “ve” bağlacını temsil ederek birbirine bağlamak şeklinde gerçekleşir. Zarf-fiilden ayırımı “bağlam” yoluyla yapılır. Biri diğerinin durumunu açıklamaya yarayan zarf kullanımı mümkün değildir. Örneğin, “*Gelip gitti.*” cümlesini “*Gelerek gitti.*” dönüşümüyle kullanamayız; çünkü, “gelmek” ve “gitmek” eşdeğer iki fiildir ve “gelmek”, “gitmek” fiilinin zarfı değildir. Bu nedenle, “*Gelip gitti.*” aslında “*Geldi ve gitti.*”dir.

“*Tutulmadı Yunus cânı geçdi Tamu'dan Uçmak'dan / Yola düşüp dosta gider gine aslın ulaşmaga*” (1/11).

“*Aceb bu benüm hâlüm yir altında ahvâlüm / Varup yatıcak yirüm akreb dola mı yâ Rab*” (15/2).

“*Sen Süleymân köşkinde taht kurup oturdun bil / Dîv ü perîye düp-düz hükümler eyledün tut*” (18/2).

“*Âhir bir gün ölürsin ölüm vardır bilürsin / Kamulardan ayrılup varup sinde yatdun tut*” (18/10).

“*İşkıla biliş cânlara ezel, ebed olmayısar / Güm-râh olup bu cihânda kimse bâkî kalmayısar*” (24/1).

“*Ölene bak gözün aç dökülür sakal u saç / İlan çıyan gelür aç yiyüp içüp sir gider*” (35/2).

“*Söz karadan akdan degül yazup okımdan degül / Bu yürüyen halkdan degül Hâlik âvâzından gelür*” (42/3).

“*Her kim bu şâra geldi bir lahza karâr kıldı / Girü dönüp gitmeği gelmez sefere benzer*” (69/2).

“*Çig bişüp kazan taşmadın rûh cisime ulaşmadın / Ana rahmine düşmedin ol togmadın ölen nedür*” (94/4).

“*Yunus'un sözi yirince / İniler cânın virince / Tâ ölüp sine girince / Dostun cemâlin arzûlar*” (98/6)

“*Bunda şeytâna yâr olan varup anda âvâr olan / Hazret'de yüzi kar'olan erden nazar olmayandır*” (99/3).

“*Hürîlerle bile yatan Uçmak kokusına batan / Anda bülbül olup öten bunda zinâ kılmayandır*” (99/6).

“Yüzüne karşı bu güneş bir dem gelüben turamaz / **Gelüp** kaşundan kiçi ay her dem okıyalı sebak” (132/4).

“N’idelüm bu dünyâyı n’eyleyüp n’itmek gerek / Dâimâ ‘ışk etegin **komayup** tutmak gerek” (141/1).

“Dünyâ mâlın dutmamış hîç emânet artmamış / Derzi **biçüp** dikmemiş tonunu Muhammed’ün” (145/4).

“Sen dünyânun terkin urgıl **gelüp** ‘ışk evine girgil / İlerki menzile irgil girü kalmak nendür senün” (148/3).

“Erenler **gelüp** geçdiler dünyâyı **koyup** göçdiler / Havâyâ **agup** uçdılar bular hü mâdur kaz degül” (166/2).

“Mûsî **olup** Tûr’a çıkam nûr oluban gözden bakam / Söz oluban dilden çıkam sûr u nagam nemdür benüm” (170/3).

“Bir elif tahsîl iden münezzehdür ‘âlemden / Endîşe ikliminde niçün **durup** gezerem” (171/4).

“Hürî **gelüp** eydürise gönül bana virgü diyü / Dostdan artuk kimseneye ben gönlümi virimezem” (174/3).

“Yıldırım **olup** şakıyan gökde melâik tokıyan / Bulutlara hüküm sürüp yağmur olup yagan benem” (177/4).

“Ol hâcemdür ben kulıyam dost bâğçesi bülbüliyem / Ol hâcemün bâğçesinde şâd **olup** ötmege geldüm” (179/4).

“Cânım ben andan bunda ezeli ‘âşık geldüm / ‘İşkî kılavuz tutdum ‘ışka **ulaşup** geldüm” (181/1).

“Aradum çıkdum bir uca eglendüm teferrüce / Eren soyın soylayup ol soya **düşüp** geldüm” (181/10).

“Benüm cânım uyanukdur dost yüzine bakan benem / Hem denize karışmaga ırmak **olup** akan benem” (187/1).

“Şimdi adum Yûnus durur ol demde İsmâ’îl idi / Ol dost için ‘Arafât’a kurbân **olup** çıkan benem” (187/11).

“Âdem olup turmadın nefsüm boynın burmadın / Yanıldum bugday yidüm Uçmak’dan **sürlüp** geldüm” (191/6).

“Mûsâ’yla Tûr’a çıkdum bin bir kelime kıldum / Bu halâyık bilsünler anda **bulunup** geldüm” (191/11).

“Cercîs olup basıldum Mansûr oldum asıldum / Hallâc panbugı gibi bunda **atlıp** geldüm” (191/13).

“Cercîs **olup** basıldum Mansûr oldum asıldum / Hallâc panbugı gibi bunda **atılup** geldüm” (191/13).

“Yagmur **olup** yire yagan bulud **olup** göge agan / Gözsüzlerün gözündeki boz pusaruk tuman benem” (193/13).

“Kün didüm bu yire turdı gökler dahı karâr kıldı / Yüz bin dürlü âdem geldi **getürüp** gideren benem” (195/3).

“Yigidi koca kılınca komaz kendüyi bilince / Birini **koyup** gelince gözlerini süzer ölüm” (198/5).

“Cânile ‘ârif olup senlik ü benlik terk idem / Geh **varup** dilsüz olam ögsüz olam hayvân olam” (201/27).

“Gâh ‘izzetle **varup** mü’min olam devletlü ben / Geh varam rükkân olam rehber olam ruhbân olam” (201/37).

“Geh dönem hâmûş olam geh cûş idem geh hûş olam / Geh **dönüp** pür-ren-gilen hem bâg u hem bostân olam” (201/38).

“Geh varup bir sır olam hem işidem hem söyleyem / Bir cüvân **olup** gehi insân olam nisyân olam” (201/8).

“Kamularun ‘amelidür Münker-Nekir **olup** gelen / Benüm ‘amelüm dostıdı ‘amelümi tuta varam” (205/8).

“Hem bâtınam hem zâhirem hem evvelem hem âhirem / Bu cümlesini **yara-dup** hem tertîbi kılan benem” (211/8).

“Bu cümle erkânı **koyup** birlik yolun tutan benem / Hırs u tama'bende irak hem arduma atan benem” (212/1).

“Bu Yûnus'un çün sûreti **ölüp** toprak olurısa / Bâtınumdan ‘ışk sevgüsü bilün ki hiç gitmez benüm” (214/9).

“Dost bakalı yüzüme ben şehi **görüp** geldüm / Ol yüce yücesine bî-gümân **irüp** geldüm” (217/1).

“Esrikligüme bakma adum delüye takma / Esrikligüm ezelden ‘işreti **sürüp** geldüm” (217/2).

“İşretüne irmişem sala diyü durmuşam / Cânı dîn ü îmânı şükrâne **virüp** geldüm” (217/4).

“Mansûr eydür Ene'l-Hak dir sûretün oda yak / Dinüz dâra gelsünler ben dârı **kurup** geldüm” (217/6).

“Sorman Yûnus'dan haber dost kadasa anda var / Haberi gören virür ben anı **görüp** geldüm” (217/7).

“‘Âlimler **okıyup** tutmaz / Halkı görüben gözetmez / Gönüllerde safâ bitmez / Salâdur kudse gidelüm” (218/4).

“Emr-i ma'rûf bu dem kaldı / Bid'at **gelüp** sünnet öldi / Nasîbli nasîbin aldı / Salâdur kudse gidelüm” (218/5).

“Yolum sana oldu turak sabahın söyleyendür Hak / Yûnus Emre dilinde Hak **olup** dile düşe geldüm” (224/11).

“Dünyâya çok **gelüp** girdüm erenler etegin tutdum / Kudret ünini işitdüm kaynayuban cûşa geldüm” (224/2).

“‘Âşık oldum şol ay yüze nisâr oldum bal ağıza / Nazar kıldum kara göze siyâh **olup** kaşa geldüm” (224/5).

“Mûsâ oldum Tûr'a vardum koç **olup** kurbâna geldüm / ‘Âli **olup** kılıç saldum meydâna güreşe geldüm” (224/6).

“Ay oldum ‘âleme togdum bulut oldum göge agdum / Yagmur **olup** yire yagdum nûr **olup** güneşe geldüm” (224/8).

“Kâl ü kilden geçenlere yolda gözün açanlara / Anlayuban seçenlere vak'a **olup** düşe geldüm” (224/9).

“Cânım ‘ışkun külingine Ferhâd **olup** dutdum başum / Dâim taşları keserem Şîrinüm hiç sormaz benüm” (226/4).

“Bugün sohbet bizüm oldu bize bizüm diyen gelsün / İçürdi ‘ışk bize şehdin nûş eyleyüp yudan gelsün” (230/1).

“Kanâ'at hurkası içre selâmet başını çekdüm / Melâmet gönlegin biçdüm ‘ârif **olup** geyen gelsün” (230/2).

“N'itsün bu Yûnus n'itsün bu yola niçe gitsün / Gönlini sana **virüp** gözlerin humâr itsün” (232/10).

“Dervîşlik bir lokmadur yirile gökden ulu / Bu ‘azâmet lokmayı **yudup** sinüren gelsün” (239/4).

“Ol ilde ay-gün olmaz ay **gedilüp** tolnmaz / Tertibler terk idüben şumâr unıda mısın” (252/4).

“Yolunda Mansûr olayın Ene'l-Hak demin urayın / **Asılup** vaslun dârına ber-dâr olayın bir zamân” (253/3).

“**Çagurup** eydeler gel güç görenler / Benüm çilem nedür bu ‘ışk elinden” (262/8).

“Kişi kim kişinin kahrın çekince / **Gidüp** görünmemek yigdür nazardan” (263/2).

“Bize muhib olanları Hak’dan dilerüz anları / **Dönüp** münkir olanları tîz çıkarurlar aradan” (265/3).

“**Gelüp** göğsüne kona dutuşup cânun yana / Bir kadeh şerbet suna **ıçüp** kanasın birgün” (276/2).

“Ayurma beni senden yaradan / **Düşüp** ölürüm ben bu yaradan” (284/1).

“İy bizümle yâr **olup** dosta giden gelsün berü / Yok **eyleyüp** kendözin cân terk iden gelsün berü” (288/1).

“Bugün Mansûr benem ‘ışkun yolında / **Yürüyüp** çarh uram şol dâre karşı” (289/7).

“Yünus Emre var yolına münkirler girmez yolına / Bahrî **olup** dost göline talam hey dost diyü diyü” (291/7).

“Yünus yidi nişân didi evet üçini gizledi / Anı dahı eydivirem **gelüp** halvet soranlara” (298/7).

“Tâ’atuna turan zâhid nazaruna irerise / Tesbîhini **unıdup** ol ayruk secde de itmeye” (3/2).

“Görse yüzün nûrünün balkıduğunu **gelüp** / Ayun on dördi gicesi senden sebak itmeye” (3/4).

“Ne kalduk işbu iklimde ağır yüklerin altında / Bu yükleri bu yapıları **döküp** hâlâdaş olan kimdür” (30/2).

“Etmek **yyiüp** tuz basmak ol nâ-merdler işidür / Etmek anı komaya tuzun hakkı varısa” (300/8).

“Gör Hârût-Mârût neyidi Hazret’de ferîşteyidi / Nasîbin ‘ışka **aldurup** makâmın zühreye vire” (307/3).

“**Ölüp** sine girürisem etüm-tenüm çürimeye / Anun için kim dünyeden ben giderem sevmegile” (317/4).

“Ol dostula benüm işüm **ölüp** dahı bitmeyiser / Bu niçe ola kim bite çün gönülde dost seville” (317/9).

“Âşıkun gözi yaşı hem göl ola / Ayagından sâz **bitüp** kamışlana” (324/4).

“Bir kuş **olup** uçmak gerek bir kenâra geçmek gerek / Bir şerbetden içmek gerek içenler ayılmaz ola” (327/2).

“İşk odı düşdi cânuma **yakup** beni yandurmaga / Yidi deniz suyu yitmez susalığum kandurmaga” (329/1).

“**İltüp** sine koyalar yine eve geeler / Anca savaş kuralar benüm mâlum üstine” (340/5).

“Kur’agacı n’iderler **kesüp** oda yakarlar / Bülbüller ötiçegiz nevbet degmez dürrâca” (342/6).

“İşkun ile ‘âşıklar yansun yâ Resûla’llâh / **İçüp** ‘ışkun şarâbın kansun yâ Resûla’llâh” (344/1).

“Âşıklara yoldaş **olup** sâdıklara yâr olmadun / Ölmezdin öndin ölmedün ‘ışk n’eylesün senünile” (347/2).

“Çün cân gevdeye irdi ahsurdı öri turdı / El **götürüp** ol demde Hakk’a şükür eyledi” (355/6).

“Ben eger tapsam ana ol vaktin taparidum / Şimdi hod toprak **olup** zîr ü zeber eyledi” (356/21).

“Âdem İblis kim ola işi işleden Çalap / Ayı günü **yaradup** leyl ü nehâr eyledi” (356/22).

“Sana ‘ibret gereğise gel göresin bu sinleri / Ger taşısan eriyessin **bakup** göricek bunları” (368/1).

“Hakikat bir denizdür şerî’atdur gemisi / Çoklar gemiden **çıkup** denize tal-madılar” (38/2).

“Mâl u mülkden **ayrılup** sine varasın turup / Münker ü Nekir **gelüp** su’âl idiser katı” (385/3).

“Geldi geçdi ‘ömrüm benüm şol yıl **esüp** geçmiş gibi / Hele bana şöyle gele şol göz **açup** yummuş gibi” (388/1).

“Ölenler hâlin bilmez göz **açup** ögin dirmez / Miskîn Yûnus Emre’nün meger bagrı baş oldı” (394/9).

“Yârdan ayru olunca **asilup** ölmek yigdüür / ‘Âşık kendü bıragur boynına ur-ganını” (398/2).

“Belkîs’ıla Süleymân ‘ışka düşdi bir zamân / **İsteyüp** bulmadılar bu derdün dermânını” (398/5).

“Ma’lûmdur ahî yol eri Mevlâ’yiçün n’itdükleri / Mihnet içinde her biri miskîn **olup** gülmediler” (40/2).

“Meşhûr **olup** geldi yola Mansûr olan derdi bile / Mecnûn misâl oldı dile ma’şûkdan ayrılmadılar” (40/4).

“Gurbet ilinde yürürem / Dostı düşümde görürem / **Uyanup** Mecnûn oluram / Gel gör beni ‘ışk n’eyledi” (404/5).

“Çün beni **koyup** gidesin / **Varup** sinleye giresin / Anda **gelüp** söyleyesin / Âh n’ideyüm ‘ömrüm seni” (405/6).

“Bir sinek bir kartalı **kaldurup** urdı yire / Yalan degül gerçektür ben de gördüm tozını” (407/5).

“Gözsüze fısıldadum sagır sözüm işitmiş / Dilsüz **çagırup** söyler dilümdeki sözümi” (407/9).

“Geldün bu dâr-ı mihnete aldandun fânî lezzete / Heves **idüp** Hak sohbeta dadın datmayasın bigi” (414/2).

“Pes niçün murdârı **açup** tartasın / Sen gerek lutfıla anı örtesin” (417/19).

“Gözüm **açup** gördüğüm zindân içi / Nefs ü hevâ pür-tolu şeytân içi” (417/7).

Kip Eki Göreviyle Kullanımı:

[-IpDIr]

Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi döneminde bilhassa üçüncü kişi çekimi için öğrenilen geçmiş zaman kipi eki olarak da kullanılan [-IpDIr] eki (Ergin, 1993: 301), Türkmen Türkçesinde “birinci tip öğrenilen geçmiş zaman kipi oluşturmaktadır: “Bu zaman kipi için en sık kullanılan yapı -IpDIr/ -UpDIr ekidir. -Ip/ -Up zarf-fül eki ile -dIr bildirme ekinin birleşmesiyle meydana gelen bu ek, Türkmen Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipi için en yaygın kullanılan ektir. Kendi lehçe grubunda bu eke en yakın şekil Azerbaycan Türkçesinde kullanılan -(y)Ib/ -(y)Ub ekidir. Azerbaycan Türkçesinde de bu ekin kullanım alanı gittikçe daralmış hatta bugün bu ekin birinci şahıs teklik ve çokluk çekiminde kullanımı kalkmıştır.” (Beşen Delice, 2020: 116).

“Yakındur işümün ucu **azupdur** müftü vü hâcı / Göreyin diyen Mi'râc'ı miskînligin dutsun dimiş” (122/2).

“Cânımda ol büt **bitüpdür** gönülümü ol **tutupdur** / Hey beni ol **avutupdur** ayruk neye bağlanayım” (216/2).

“Öyle **idüpdür** ol beni seçemezem düinden günü / Alsun teni utsun cânı kon ben ana aldanayım” (216/3).

“Âşıkları sorarsan bî-mezheb ü bî-millet / Yolda **kalupdur** sakın gice vü gündüz sayan” (236/5).

“Gönül hayrân **olupdur** ‘ışk elinden / Ciger biryân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/1).

“Niçeler tâc u tahtı mâl u mülki / Koyup ‘uryân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/2).

“Özümün kalmadı sabr u karârı / Gözüm giryân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/3).

“Eridi karlı taglar zerre zerre / Deniz ‘ummân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/4).

“Koyup İbrâhîm Edhem tâc u tahtı / Yiri külhân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/5).

“Zihî Mansûr ki ma’sûk yolunda / Başı ber-dâr **olupdur** ‘ışk elinden” (245/6).

“Ne gördi Leylî’nün yüzinde Mecnûn / Ki ser-gerdân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/7).

“Ne gördi Züleyhâ Yûsuf yüzinde / İşi efgân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/8).

“Mahabbet derdine düşeli bülbül / Dili handân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/9).

“Yûnus Emrem bu hasrete bu zâra / ‘Aceb mihmân **olupdur** ‘ışk elinden” (245/10).

“Senün ‘ışkun beni bende **alupdur** / Ne şîrîn derd bu dermândan içeri” (290/7).

“Ayne’l-yakîn **görüpdür** Yûnus Mecnûn **olupdur** / Bir ile bir **olupdur** Hakke’l-yakîn içinde” (303/7).

“Yûnus’ı ögen ögsün sögen Yûnus’a sögsün / Keçe suya **salupdur** ne durur irte gice” (342/7).

“Cân gönül hayrân **kalupdur** ma’sûka / Ma’sûkula sürerem devrânımı” (389/2).

[-İp]

Azerbaycan Türkçesinde ise 3. kişi çekiminde kişi eki düşürülmüş olarak öğrenilen geçmiş zaman kipi oluşturacak şekilde kullanılmaktadır: “Azerbaycan Türkçesinde III. tip geçmiş zaman tıpkı II. Tip geçmiş zaman gibi nakledilen geçmişini anlatmakta kullanılır. Bu kip Azerbaycan Türkçesinde -İb/-Ub ekiyle kurulur.” (Yalçın, 2018: 277-278)

“Bir kulına atlar **virüp** ‘avret ü mâl çoklar **virüp** / Hem birinün yok bir pûlu rahm idici Rahmân benem” (211/4).

“Yine yir yüzi **tonanup** kat kat olup rengen **batup** / Bülbül güle karşı **ötüp** cân budaga asdı yine” (312/6).

“Yine Yûnus başdan **çıkup** ‘âr u nâmûsı **yıkup** / ‘Âşıklarun cur’asından ulu kadeh içdi yine” (312/8).

“Gizlü sözi şerh **eyleyüp** dürlü nükteler **söyleyüp** / Degme ‘ârif şerh itmeye bu benüm gizlü râzımı” (349/6).

“Ol yürüyen atları sürdi Âdem üstine / Âdem'e mekr **irgürüp** ya'ni zafer eyledi” (356/6).

“Kimin kâfir **idüp** kimin müselmân / Anı kimse itmez illâ ol eyler” (95/7).

Kiplik Eki Göreviyle Kullanımı:

Türkiye Türkçesi dilbilgisi çalışmalarında “gel+**miş**+tim” örneğindeki [-mİş] eki gibi asıl fiil ile ek-fiil ve “düş+**ecek**+oldum”, “düş+E+yazdım”, “bak+**tı** durdu” örneklerindeki [-**ecek**], [-**a**] ve [-**dı**] ekleri gibi asıl fiil ile yardımcı fiile dönüştürülecek olan fiil arasında görülen asıl fiilin üzerinde ancak yardımcı fiilin öncülü olarak yer alan bütün ekleri ifade etmek için kullanılan özgün bir terimdir.

Kiplik eki, herhangi bir asıl fiili sözlük anlamından boşandırarak onu dilbilgisel anlamlı yardımcı fiile dönüştürmek için kullanılır (Delice, 2019: 66). Yunus Emre de [-(y/I)p] ekini asıl fiile “-(y/I)p tur-” yardımcı fiili yapısı içinde asıl fiile “sürerlilik” anlamı ilave etmek ve bir fiil kipi oluşturmak amacıyla bu görev için de kullanmıştır:

“Bir niçenün gönline şeytânlar **tolup durur** / Erenler semâ'ına bunlar gülüşgen olur” (58/4).

“Muhammed bir denizdür 'âlemi **tutup durur** / Yitmiş bin peygamberler gölinde Muhammed'ün” (145/3).

“Dervîş ırma gözüün evvelki demden / Yûnus **görüp durur** hem âhir hem evvel” (156/6).

“Ger sûretüm düşerise niçe noksân ire bana / Kadîmî zerrenem senün niçe **düşüp tururısam**” (190/6).

“Düz döşedüm bu yirleri çöksü urdum bu tagları / Sayvân eyledüm gökleri girü **tutup duran** benem” (193/4).

“Çagram himmet leşkerine dirile dost işigine / Arş önünde 'aklumula hizmet **kırup turan** benem” (212/6).

“Yıl on iki ay 'ışk odı içümde uş **yanup durur** / Yandugunca artar kokum devrüm geçüp solmaz benüm” (214/6).

“Yûnus gel gör 'âşıkları niçe yavu **varup durur** / Dünyâ-âhret elden koyup ne virende ne alanda” (318/11).

“İki cihân varlığını kudret eli **tutup durur** / Yol yok durur hîç kimseye sensüz bir adum atmaga” (323/4).

Sıfat-Fiil Kullanımı

Bu ek, kip eki kullanımının genişlemesi diye izah edilebilecek şekilde bir örnekte de sıfat-fiil eki görevinde de kullanmıştır:

“Ben toprak oldum yoluna sen aşuru gözedürsin / Şu karşıma gögüs **gerüp** taş bagırlu taglar mısın” (270/4).

Zarf-fiil Kullanımı

[-(y/I)ɸ] eki fiilleri “yüklem” veya “yüklemsi” göreviyle kullanılan başka bir fiilin durum zarfına dönüştürmek için de kullanılan bir ektir. Bu ek, bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Yunus emre’de de yoğun bir şekilde zarf-fiil göreviyle kullanılmıştır:

“Sensüz yola girürisem çârem yok adım atmaga / Gevdemde kuvvetüm sensin başum **götürüp** gitmege” (1/1).

“Yüz bin Ferhâd külüng almış kazar taglar bünyâdını / Kayalar **kesüp** yol eyler Âb-ı Hayât akıtmaga” (1/6).

“Va’de **yitüp** ölicegez ol sinleye varıcağaz / Zebâniler gelicegez sen ‘inâyet eyle Çalap” (16/3).

“İş bu cihân mülkinden ansuzın ün iderler / Ansuzını şimdi bil **yaraklanup** gitdün tut” (18/6).

“Kimi âh **idüp** kılır zârı günehdür elinde var / Göçmiş yatur kara yiri miskinleri güleni gör” (22/3).

“Sorma hâlin kimisine varma İrahman’suzına / Kim isine gövdesine **ulşup** yeni yolunu gör” (22/4).

“Her kapuda bir kişi yüz bin çerisi vardur / ‘İşk kılıcın **kuşanup** cümle kırasum gelür” (46/4).

“Evvel gele şol yuyucu ardınca şol su koyucu / **İledüp** kefen sarıcı bunlar hâlün bilmez ola” (6/4).

“Âkilisen **gelüp** bana niteliğin sorma anun / Niçe nişân eydibilem misli yog anun bî-nazîr” (53/4).

“Taglar **aşup** berye **söküp** irak yire emek **döküp** / İstedüğün bundayiken bu ne ‘aceb sefer durur” (61/2).

“Şâh u sultân sohbetinde sürilür nûrdan kadeh / Sâkiler **çagrışup** eydür dost elinden kim içer” (67/7).

“Yavuzluk eyleme sakın ecel sana senden yakın / Niçelerün aslın kökin yord **eyleyüp** boza durur” (72/2).

“Sorucu gelür yir **yurtup** sorar Tanrı’n kimdür diyü / İş bu cânım anı **tuyup** sünüklerüm sıza durur” (72/4).

“Sabâhın sinlere vardum gördüm cümle ölmüş yatur / Her biri **bî-çâre olup** ‘ömrin yavı kalmış yatur” (74/1).

“Bugün Mansûr **olup** n’idem şeyhümün yüzini görem / Maksûdum buyıdı irem ‘âşık yine derdin söyler” (75/4).

“Riyâ çökük yirde durur key sakın oda buyurur / **İhlâs gelüp** cümlesin yur Yûnus yolu yavlak sezer” (83/7).

“Çün anda dirlik ola Hakk’ıla birlik ola / Varlığı **elden koyup** ere kullık gerekdür” (84/2).

“Gaflete virme özüni **dünyâ-perestlik eyleyüp** / Görme misin bu dünyâyâ eyü yavuz geldi gider” (87/7).

“Yalvar günâhun gel dile / Tanla seher vaktinde tur / Okına Kur’ân u Yâ-sîn / **Kulak urup** dinleyesin” (88/6).

“Miskîn Yûnus bil sözünü dosta **açup** şol gözünü / Kangı burcdan bakarısın ol sultâna güneş gelür” (92/8).

“İy Yûnus Emre tıfl iken hiç nesneyi fehm itmedin / Cümle ‘ulûmı **keşf idüp** bildürüp öğreten nedür” (94/5).

“Ne gördi Leylâ’nun yüzinde Mecnûn / **Akıdup** göz yaşın âb u sel eyler” (95/4).

“Açılıviricek perde / Dostun cemâlin arzûlar / Kim ki gerçek mürîd ola / **Bil bağlayup** gelsün yola” (98/3).

Erenlerden etek tutan **menzil alup** Hakk’a yiten / Muhammed nûrına batan ol dünyâyâ kalmayandır” (99/1).

“Kelecı bilen kişünün yüzini ag ide bir söz / Sözi **bişürüp** diyenün işini sag ide bir söz” (102/1).

“N’idem ben bu gönülile benümile bile turmaz / Ma’sûk yüzün gördi meger **öğütleyüp** ögin dirmez” (104/1).

“Bunun gibi gönülile niçe dirlik idebilem / Bırakdı yabana beni bir gün **gelüp** hâlüm sormaz” (104/3).

“Var imdi miskîn Yûnus ‘uryân **olup** gir yola / Yüz çokallu gelürse yalıncağı soyamaz” (105/5).

“Hadîs’dür Mustafâ’dan ‘ışkıla ikrâr didi / Binde bir ‘ârif bunu **bakup** okıyubilmez” (110/7).

“Kandayıdum fikr iderdüm göge **bakup** şükr iderdüm / İsteridüm hasretile dost yanumda pinhânımış” (125/2).

“Ben sevdiğüm nigârı n’idem ol benden fârig / Ne **virüp** hoş görünem iki cihânda fârig” (126/1).

“Öliserüz bellü beyân gizlü içümüz olur ‘iyân / Teneşür üstine **konup** halk öninde yuvunicak” (127/2).

“Gör ma’şûkun ne işdedür ‘âşık dahı ol işdedür / İki bir sır işdedür iki **sanup** kalma ırak” (130/3).

“Müsülmânâm diyen kişi şartı nedür bilse gerek / Tanrı’nun buyruğın **tutup** biş vakt namâz kılma gerek” (136/1).

“Tanla **turup** başun kaldur ellerüni suya daldur / Hem şeytânun boynını ur hem nefis dahı ölse gerek” (136/2).

“Kılurısan tan namâzın Hak’la ola hem niyâzı / Âhiretde ‘izz ü nâzun **varup** anda bulsa gerek” (136/3).

“Gel imdi tur bu fânîden mahrûm kalmadın bâkîden / Tâ’at **kılup** bu dünyeden kullar nasîb almak gerek” (137/4).

“Kur’ân eydür ki vattakû gine eydür ki tezra’û / Kâhil **olup** oturmağıl tîz tevbeye gelmek gerek” (137/8).

“Çerge **kurup** oturalar ser-mâyemüz getüreler / Ol siyâset meydânında bu tertîbleri bil gerek” (138/4).

“Gel iy dervîşlik isteyen eydem sana n’itmek gerek / Şerbetleri elden **koyup** aguyı nûş itmek gerek” (140/1).

“Bakma bu dünyâ yüzine aldanma halkun sözine / **Dönüp** dîdâr arzûsına ol Hakk’a yüz tutmak gerek” (140/7).

“Dîv ü perî ins ü melek sever seni her mahlûkât / Hayrân **olup** ileyünde turmuş durur hûr u melek” (144/4).

“**Akup** deniz olursın **tagılu** toz olursın / Göllerde sâz olursın yapılan evler senün” (147/7).

“Allah olıcak kâzî bizden ola mı râzî / **Görüp** Habîb’i bizi şeft’ola mı yâ Rab” (15/3).

“Kırk beşinde sûret döner kara sakala ak iner / **Bakup** şeybetin göricek yoldurmaga düşdi gönül” (152/10).

“Boz yapalak devlingece emek yime ırte-gice / Anun işi gözsepekdür **salup** ördek alur degül” (157/5).

“Bir gün ola bu dünyâyı âhirete degşüresin / Dün ü günü kılğıl tâ’at ayak **uzadup** yatmagıl” (159/3).

“Nefse **uyup** biş parmagun bir kezden iltme agzuna / Kes birisin vir miskîne gerek olur unutmagıl” (159/5).

“Söyledüğün kelecıyı işıtdüğün gibi söyle / Kendözünden **zîreklenüp** bir kaç söz dahi katmagıl” (159/6).

“Dünyâ çerb ü şîrîn durur âdem gerekdür yıyesi / Kem nesneye **tama'idüp** kesüp kemürüp yutmagıl” (159/7).

“**Turmayup** söylerem sözüm günâhuma göyner özüm / Günâhlu Yûnus'un sözün sen kabûl eylegil Çalap” (16/8).

“Bahr 'ummâna talmışam anda sade f bulmışam / Gevher **alup** gelmişem 'ummân kayusu degül” (165/11).

“Gelün 'âşık olalum 'ışka cevlân kılalum / Esrük **olup** yatmışam cevlân kayusu degül” (165/7).

“Ümmî benem Yûnus benem dokuz atam dördür anam / 'İşk odına **düşüp** yanam sûk u bâzâr nemdür benim” (170/7).

“Çün varam dost Hazret'e el **kavşurup** hıdmete / Benden 'amel sorarsa bu 'amelden bezerem” (171/11).

“Cümle 'âlem terkin **urup** ben dost terkin urımazam / Andan ayru buçuk sâ'at ben ansuzın durımazam” (174/1).

“Deniz yüzinden su **alup** sunı virürem göklere / Bulutlayın seyrân **idüp** 'Arş'a yakın varan benem” (177/3).

“Yıldırım **olup** şakıyan gökde melâik tokıyan / Bulutlara hüküm **sürüp** yağmur olup yagan benem” (177/4).

“Sekiz Uçmak 'âşıklara köşk ü sarâydur anlara / Mûsî'leyin hayrân **olup** Tûr Tag'ında kalan benem” (177/7).

“Bunda bilişmeyen cânlar anda bilişimez anlar / Bunda **bilişüp** dostıla hâlüm 'arz itmege geldüm” (179/5).

“Âhir bir gün ölürsün ölüm vardur bilürsin / Kamulardan **ayrılup** varup sinde yatdun tut” (18/10).

“Yûnus Emre'ye ne gam 'âşık melâmet bed-nâm / Küfrüm îmâna şol dem anda **değişüp** geldüm” (181/11).

“Degülem kâl ü kâlde yâ yitmiş iki dilde / Yad yok bana bu ilde anda **bilişüp** geldüm” (181/2).

“Geçdüm hod-bîn ilinden el çekdüm dükelinden / Ol ikilik bâbından birlige **bitüp** geldüm” (181/3).

“Dört kişidür yoldaşum vefâ-dârum râz-daşum / Üçile hoşdur başum birine **buşup** geldüm” (181/4).

“Ol dördün birisi cân biri dîn biri îmân / Biri nefşümdür düşmân anda **sa-vaşup** geldüm” (181/5).

“Bir kılı kırk yardılar birin yol gösterdiler / Bu mülke gönderdiler o yola **düşüp** geldüm” (181/6).

“İşk şerbetinden içdüm on iki ırmak geçdüm / Denizler bendin deşdüm ‘ummândan **taşup** geldüm” (181/7).

“Ben andan geldüm bunda yine varuram anda / Ben anda varasımı anda **tanışup** geldüm” (181/8).

“Azrâîl ne kişidür kasd idesi cânuma / Ben emânet ıssıyla anda **bitrişüp** geldüm” (181/9).

“İnanmayan gel sinüme dost adını eyit kığır / Kefen tonun pâre **kalup** topra-
gumdan turu gelem” (182/8).

“Uşda beni götürdiler / Makbereme getürdiler / Halka **olup** oturdılar / Allâh sana sundum elüm” (184/10).

“Götürdiler bunda **üşüp** / İndürdiler anda **şesüp** / Topragum örterler **eşüp** / Allâh sana sundum elüm” (184/8).

“Ol kırkdan birisine çaldımdı neşteri / Kırkından kan **akıdup** ‘ibret göste-
ren benem” (185/3).

“Aldı benim gönlümi n’oldugum bilimezem / Yavı kıldum ben beni **isteyüp**
bulmazam” (188/1).

“Ayık **olup** oturma ayıksuzlar getürme / Severem ‘ışk esrügün ben ayık olı-
mazam” (188/6).

“Benüm **dürüp** bünyâdumu Yûnus ezelden adımı / Kesdüm kamudan dadımı
‘ışkundan ayrılımazam” (189/6).

“Tehî görmen siz beni dost yüzün **görüp** geldüm / Bâkî devrân-rûzigâr dos-
tıla **sürüp** geldüm” (191/1).

“Zekeryâ oldum kaçdum irdüm agaca geçdüm / Kanum dört yana saçdum
depem **deldürüp** geldüm” (191/10).

“Îsâ oldum kudretten bahâne bir avretten / İnâyet oldı Hak’dan ölü **dir-
gürüp** geldüm” (191/12).

“Muhammed’i bir gice Hak okıdı Mi’râc’a / Ser-te-ser uçdan uca bile yüz
sürüp geldüm” (191/14).

“Yalunuz Sübhân’ıdı peygamberler cânıdı / Yûnus hod pinhânıdı sûret
değsürüp geldüm” (191/15).

“Bezîrgânam meta'm çok dest-gîrüm üstâdum Hak / Ben ziyânüm assıya anda **değişüp** geldüm” (191/3).

“Yir ü gök yaradıldı 'ışkıla bünyâd oldı / Topraga nazar kıldı aksurdı **durup** geldüm” (191/4).

“Gördüm yidi Tamu'sın sekiz Uçmak kamusın / Korkıdan günâhumı andan **sızurup** geldüm” (191/5).

“Nûh oldum Tûfân için çok dürişdim dîn için / Dînüme dönmeyeni suya gark **idüp** geldüm” (191/7).

“Yalan degüldür sözüm bak yüzüme aç gözün / Dah'örtülmedi izüm uş yoldan **urup** geldüm” (191/8).

“Eyyûb oldum tenüme cefâ kıldum cânuma / Çagurdum Sübhân'uma kurtlar **toyurup** geldüm” (191/9).

“Evvel benem âhir benem cânlara cân olan benem / **Azup** yolda kalanlara hâzır meded iden benem” (193/1).

“Benem Hakk'un kudret eli benem beli 'ışk bülbüli / **Söyleyüp** her dürlü dili halka haber viren benem” (193/11).

“Kün deminde nazar iden bir nazarda dünyâ düzen / Kudretinden han **döşeyüp** 'ıška bünyâd uran benem” (193/3).

“Dostıla birlige yiten buyruğı neyise dutan / Mülk **bezeyüp** dünyâ düzen ol bâğçevân hemân benem” (193/9).

“Ka'be vü büt-îmân benem çarh uruban dönen benem / Bulut **olup** göge agan yagmur **olup** yagan benem” (194/1).

“Yaz **yaradup** yir tonadan gönlümüz evi hânedân / Hoşnud ata vü anadan kullık kadrin bilen benem” (194/2).

Yıldırım **olup** şakiyan **kakıyup** nefsin dokıyan / Yirün ka'rında berkiyen şol agılı ilan benem” (194/3).

“Et ü deri sünük çatan cism **eyleyüp** diri tutan / Hikmet beşiğinde yatan kudret südin emen benem” (194/5).

“Gerçek 'âşık gelsün berü gösterelüm togru yolu / Makâm durur gönül şarı **ırılmayup** turan benem” (194/6).

“Evvel kadîm önden sona zevâli yok sultân benem / Yidi iklîme **hükm idüp** yiri gögi dutan benem” (195/1).

“Sofîyılan sofî olan sūfîyile sâfî olan / Bel **baglayup** tâ'at kılan o Kerîm ü Rahmân benem” (195/5).

“Kâf dan Kâf’a hükm eyleyen dâvleri hükmüne koyan / Yile **binüp** seyrân kalan bu mülke Süleymân benem” (195/6).

“Sekiz Uçmak ‘âşıklara köşk ü sarâydur anlara / Mûsâ’layın Tûr Tağı’nda **hayrân olup** kalan benem” (195/8).

“Yine Yûnus’a sordum eydür Hak nûrın gördüm / İlk yaz güneşi gibi mevc **urup** toga geldüm” (196/11).

“Tene yumışak geymeyem cümlesinden fârig olam / Döşegümi toprak **idüp** yasdugumu taş eyleyem” (197/3).

“Bugün gülen kişi bunda yarın ağlayısar anda / Revân **döküp** göz yaşını yasdugumu yaş eyleyem” (197/6).

“Yûnus’ı ‘âşık diyüben zinhâr **özenüp** gelmenüz / Çok bezirgân ziyân ider varıcağız irak çava” (2/9).

“Gel beri tagılmayalum katre-i bârân gibi / **Cem’olup** deryâlayın gel kasd-ı ‘ummân idelüm” (200/5).

“Niçe bir ‘ışk meydânında nefis atın segirdürem / Yâ niçe bir başımı top **eyleyüp** çevgân olam” (201/12).

“Degmeler bu sırta irmezler ledünnîdür ‘azîz / Hızr’ı **koyup** yolda ben kerrûbıla gerdân olam” (201/19).

“Adımum atdum yidi dört on sekiz binden öte / Tokuzı yolda **koyup** şâh em-rine fermân olam” (201/3).

“Geh varam Dâvud olam çıkam Süleymân tahtına / Geh gine güm-râh olup vaslı **koyup** hicrân olam” (201/33).

“Hidâyet irdi kamuya hevâsından geçmezlere / Teyfik yüzün yire **urup** ‘ışkumu şîr-gîr eyleyem” (206/8).

“Kimi boyun **burup** yatmış tenini topraga katmış / Anasına **küsüp** gitmiş boyun buranları gördüm” (207/7).

“Kimi zâri **kılup** aglar zebânîler cânın taglar / Dutuşmuş sinleri oda çıkan düttünleri gördüm” (207/8).

“Gitti cânım kaldum eyle nâ-çâr olup girdüm yola / Dostlar şâd olduğın bile göreyim andan varayım” (210/4).

“Bu mahabbet odı benüm yüregümde yana durur / Denize gark olurısam **söynüp** hatâ kılmaz benüm” (214/5).

“Senden gelür cevr ü cefâ ben âh u vâh itmeyeyüm / Düşmişem ‘ışkun odına **yanup** niçe dütmeyeyüm” (215/1).

“Ansuzlğum bana harâm andan durur nakdüm tamâm / Buncılayın lutf u kerem kanda **bulup** dinleyeyüm” (216/5).

“Nûr bana ‘İsâ oldı erenler du ‘â kıldı / Niçe kezin toprakdan ben **öri turup** geldüm” (217/5).

“Ben bu yurtlu degülem bunda **durup** n’iderem / Niçe niçe tutsaklu tuzak üzdüm giderem” (220/1).

“Ben oldum İdrîs-i derzi Şît oldum tokıdum bizi / Dâvûd’un görklü âvâzi **âh idüp** nâlişe geldüm” (224/4).

“Bilmezem aslum nedür ata hod bahânedür / Ezel ana karnında kan **yyüp** dirilmişem” (227/3).

“Gel beri kulum **diyüp** kalbüne **nazar salup** / Câm-ı ebedî **sunup** hayrân olasın birgün” (229/2).

“Bî-çâre za ‘îf Yûnus neye hasedidersün / Kamu esbâbunu **döküp** ‘uryân olasın birgün” (229/5).

“Sözdür söylenür araya kimse döymez bu yaraya / **İltüp** bizi makbereye koyanlara selâm olsun” (231/6).

“Yârânlarından **utanup** günâhı gizlü işlersin / Yaradan Hâlik’un hâzır niçün ondan utanmazsın” (235/5).

“Uçmak’dan umustı yok Tamu’dan korkusı yok / Kendözin yavı **kılu** hayr u şer elden koyan” (236/3).

“Ol benem dirse revâ benliğin bilen hatâ / Terk eyleyüben rızâ ‘akl **koyup** ‘ışka uyan” (236/4).

“İy yârânlar iy kardaşlar ecel ire ölem birgün / İşlerüme pişmân **olup** kendözüme gelem birgün” (241/1).

“Beş karış bez durur tonum ilan-çıyan yiye tenüm / Yıl geçe obrıla sinüm **unıdılup** kalam birgün” (241/4).

“Ol vaktin biz uçarduk cevân **urup** göçerdük / Nûrdan şarâb içerdük Hak bizi toylar iken” (243/5).

“Bu bizüm ‘işretümüz oldur bu lezzetümüz / **İçüp** esridüğümüz ‘ışk şerbeti gülidür” (25/5).

“İşk ilinün haberin disem işide misin / Yoldaş **olup** bu yola sen bile gide misin” (252/1).

“Ol ilün bâğı olur şerbeti agu olur / Kadeh dutmaz ol agu **nûş idüp** yuda mısın” (252/2).

“Ol ilün zavadası cefâ duta gidesi / Şeker ayruga **sunup** sen agu tada mısın” (252/3).

“Senlik-benlik terk **idüp** yoklık evine girüp / ‘İşkdan içüp **esriyüp** varlık terk ide mısın” (252/5).

“Leylî ile Mecnûn olup Ferhâd ile taşlar yonup / ‘Abdü’r-rezzâk gibi **yanup** giryân olayın bir zamân” (253/6).

“Ol dost bana benden yakın hikmet bilen bulur Hakk’ın / **Okuyup** hikmet ‘ilmini Lokmân olayın bir zamân” (253/8).

“Emânetdür sakıngıl ‘ışk haberini zinhâr / **Oturup** degme yirde söyleme ‘ışkun sözün” (254/6).

“Tıfl-ı nev-reste gibi etegin at idinüp / Ele çevgân almadın meydân arzû kılursın” (255/3).

“Yûnus göğüs **açup** dosta giderken / Çalab’um saklasun seni hatardan” (263/6).

“Sen seni hoş tutgıl arı istigfâr eyle yârı / İmân bilüne **baglanup** dîn tonın tonanmaz mısın” (267/2).

“Ölmez vuslat meyin içen ma’siyet denizin geçen / Meyhâneden ‘**azim idüp** mescidlere kanmaz mısın” (267/5).

“Al gider benden benliği toldur içüme senliği / Bundayiken öldür beni **varup** anda ölmeyeyin” (269/3).

“Yavu kıldım ben yoldaşı onulmaz bagrumun başı / Gözlerümün kanlu yaş ırmag **olup** çağlar mısın” (270/3).

“Karlu tagların başında salkım salkım olan bulut / Saçun **çözüp** benim için yaşın yaşın aglar mısın” (270/6).

“**Anup** kıyâmet gününü / Aglaşalum ol gün için / Ol gün melâmet günüdür / Aglaşalum ol gün için” (272/1).

“İy benim ‘ömrüm kuşu kanda varasın birgün / Ecel **avlayup** yudar ele giresin birgün” (276/1).

“**Binüp** ağaç atına **yanulup** Hızr’a tana / Şol kara yir altına gire yatasın birgün” (276/5).

“Yûnus Emrem n’idesin **kaçup** kanda gidesin / Erenler sohbetine gelmez olasın birgün” (276/8).

“İy dost seni sevelden ‘aklum gitdi kaldım ben / Bınarları **terk idüp** denizlere taldım ben” (280/1).

“Çü girdüm ‘ışkun bâgına bakdum soluma saguma / Dürlü yemişlerin **yyüüp** güllerini yıylayayın” (283/4).

“Fenâ sarâyından **göçüp** bekâ sarâyına **geçüp** / Işkun şarâbından **içüp** kansa gerek şimden girü” (286/6).

“Seher-gâhın **turup** zârî kıluram / Sanasın bülbülem gül-zâre karşı” (289/3).

“Ka’be senün işgündür eyle bil / Bulmadum **yol çeküp** varmagıla” (296/5).

“Sekiz Uçmagun Hûrîsi eger **bezenüp** geleler / Senün sevgünden özgeyi gön-lüm hiç kabûl itmeye” (3/11).

“Âşıklar dostı **koyup** kanda vara / Zindândur ‘âşıklara dostsuz serâ” (308/1).

“İy dirîgâ n’idelüm bizde ‘amel olmazsa / **Hışm idüp** yapışalar bu kefen tonumuza” (311/4).

“Niçe bu temsilleri söyleyesin **yürüyüp** / Yûnus sen sa’y idegör derdün için dermâna” (313/12).

“Yûnus gel gör ‘âşıkları niçe yavu varup durur / Dünyâ-âhret elden **koyup** ne virende ne alanda” (318/11).

“Çobanlık itmeyince Mûsâ’layın / Kelîm’üm **diyüp** Tûr’a göndermeye” (326/6).

“Kişi Hak’ı bilmek gerek Hak haberin almak gerek / Zindeyiken ölmek gerek **varup** anda ölmez ola” (327/7).

“Ugrı diyü kullarını giriftâr iden ol / **Meded idüp** irişen gine bile zindânda” (328/7).

“Hem **elüm alup** kaldurur şâd idübeni güldürür / Gönlüme rahmet toldurur eri Hak’ı bildürmege” (329/6).

“Çok **cehd idüp** istedüm yir ü gögi aradum / Hiç mekânda bulmadum buldum insân içinde” (339/3).

“Allah buyrugın dutgil namâzun **kırup** gitgil / Namâzun kılmayınca zinhâr varmagıl işe” (341/3).

“Yaşıl ton geydi agaçlar / Pervâz **urup** uçar kuşlar / Nefesün cânlar bağışlar / Söyle bülbülcüğüm söyle” (343/3).

“Dünyâ gözün **rûşen idüp** gönül gözün kör eyledün / Zulmet tolcak gönlüne ‘ışk n’eylesün senünile” (347/3).

“Gizli sözi **şerh eyleyüp** dürlü nükteler **söyleyüp** / Degme ‘ârif şerh itmeye bu benüm gizli râzumu” (349/6).

“Küfür okın atarken îmânun urma sakın / **Yilüp** sıyasın güçin sebl ola güvecesi” (351/12).

“Vargıl digil yâ Mûsâ rahmet eylesün bana / **Tevbe kulup** işine hoş istigfâr eyledi” (356/15).

“Âdem’ün göbeginden Çalap yaratdı anı / Vaff **diyüp** turı geldi anlar güzer eyledi” (356/7).

“Zühre eger göreyidi Yûnus göziyle gördüğün / Çengini elden **bıragup** unıdayıdı sâzını” (359/9).

“Cânını ‘ışk yolına virmeyen ‘âşık mıdur / **Cehd eyleyüp** ol dosta irmeyen ‘âşık mıdur” (36/1).

“‘Işk kadehinden **içüp** nefis dileginden **geçüp** / Hak yolına er gibi turmayan ‘âşık mıdur” (36/2).

“Dâyim **riyâzât çeküp** halvetlerde **diz çöküp** / Hak didârı eserin görmeyen ‘âşık mıdur” (36/4).

“Yûnus imdi avınur dostı **görüp** sevinür / Erenler mahfilinde ‘ışkı cünbiş eyledi” (362/8).

“Hazret’e baglu elüm Fâtiha okur dilüm / Belini **büküp** Hakk’a hoş rükû’ât eyledi” (364/2).

“Düşdükçe öge Hubbü’l-Vatan zerrece kalmaz me’men / Gözden **sızup** olur seven her dem yüregüm yağları” (365/4).

“Yir gök kâ’im ırılmaz yiller **esüp** deprenmez / Her nesne muhkem olur ‘ışk olıcak bünyâdı” (371/3).

“Erenler bir denizdür ‘âşık gerek talası / Bahrî gerek denizden **girüp** gevher alası” (378/1).

“Ya’küb’ı **agladup** aldun gözlerin / Yûsuf ı Mısr’un sen itdün sultânı” (379/8).

“Dört kitâbı şerh iden ‘âsîdür hakikatde / Zirâ tefsîr **okuyup** ma’nîsin bilmediler” (38/5).

“Gönlüm sana egleridüm / Gül diyüben yıllarıdum / **Garîbseyüp** aglarıdum / Âh n’ideyin ‘ömrüm seni” (384/3).

“Hayrum şerüm yazılısar / ‘Ömrüm ipi üzüliser / **Gidüp** sûret bozulısar / Âh n’ideyin ‘ömrüm seni” (384/5).

“Kime gönül virdümise benümile yâr olmadı / Hâlüm **bilüp** derdüm **sorup** bana vefâdâr olmadı” (386/1).

“İşk bir ulu hil'at durur bir niçeye virdi Çalap / Bir niçeler **mahrûm kalup** 'ışkdan haberdâr olmadı” (386/4).

“**Koyup** gel nakş u nigâr nakşa yol virme zinhâr / Nakşıla yola giren 'âkıbet dünyâ sever” (39/1).

“Elestü bi-Rabbiküm Hak'dan nidâ gelicek / Mü'minler Belî **diyüp** itdiler ikrârını” (397/7).

Geldüm ü geçdüm bilmedüm / **Aglayup** gussa yimedüm / Senden ayrılam dimedüm / Âh n'ideyüm 'ömrüm seni” (405/2).

“**Gidüp** gine gelmeyiser / **Gelüp** beni bulmayısar / Bu begligi sürmeyiser / Âh n'ideyüm 'ömrüm seni” (405/5).

“Çıkıdum erik talına anda yidüm üzümü / Bostân ıssı **kakıyup** dir ne yirsün kozumu” (407/1).

“İplik virdüm Çulhâya **sarup** yumak itmemiş / Becid becid ısmarlar gelsün alsun bezini” (407/3).

“Bir küt ile güreşdüm elsüz ayagum aldı / **Güreşüp** basamadum göyündürdi özümi” (407/7).

“İşkun odı düşdi bana ben yanaram ne gam sana / **Yanup** içüm kül olmuşam gözetme taşra tonumu” (409/2).

“**Yanup** oda dirsen girem yatluga baş indürmeyem / Senden yüzüm döndürmeyem çün sana tutdum yüzümü” (409/3).

“Yûnus 'ışkun arta dursun cânun **göynep** düte dursun / Üstâd 'aybun örte dursun oldur üstâdlar sultâni” (412/13).

“Berk yapışdun şol dünyâya **koyup** gitmeyesin bigi / Karanu yalınız sinde varup yatmayasın bigi” (414/1).

“Yûnus özüin yalvarursan sıdkıla yola girürsen / **El alup** tevbe kılursan mahrûm kalmayasın bigi” (414/8).

“Rızkun **alup** seni muhtâc mı kodum / Yâ öyünün yiyüben aç mı kodum” (417/10).

“Geçmedi mi intikâmün öldürüp / **Çüridüp** gözüme toprak **toldurup**” (417/24).

Sonuç

Yunus Emre Divanının [-(y/I)p] ekinin kullanımı açısından Oğuz lehçesinin diğer şivelerine yansıyan ortak özelliklerini taşımakla beraber Türkiye Türkçesinin yazı dilinin temelini de teşkil etmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Türkiye Türkçesinde [-(y/I)p] ekinin doğrudan kip eki işleviyle kullanımı tamamen sıfırlanmış durumdadır; Divan'da da neredeyse yok denecek oranda az sayıdaki kullanımla Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinden ayrılmış olduğu görülebilmektedir.

Yunus Emre Divanı'nda [-(y/I)p] ekinin kullanımı, Yunus Emre'nin üslup özelliklerinden birini temsil etmektedir. Bu bağlamda, "kurup oturdun bil" (18/2), "yaraklanup gıtdün tut" (18/6), "varup sinde yatdun tut" (18/10) gibi kalıplar ile 181, 191, 217. şiirlerde 2. beyit sonunda tekrarlanan "-p geldüm" (181) kafiye ve redifi doğrudan şiir kurgusuna da damgasını vurmaktadır.

Yunus Emre'nin söylemini daha net kavrayabilmek için çok işlevli dilbirimlerinin işlevleri de iyi kavranmalıdır.

Yunus Emre, bizlere Türkçenin [-(y/I)p] eki gibi biçimbirimlerin öğretiminde de zengin ve zevkli bir örnek dizini sunmaktadır.

Kaynakça

- Beşen Delice, T. (2020). *Türkmen Türkçesinde Fiil*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Delice, H. İ. (2012). "-İp Eki Türkçede Hangi Kategorileri Oluşturmaktadır?". *V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Denizli, Turkey.
- Delice, H. İ. (2019). "Türkçe Sadece Sondan Ekli Bir Dil midir?". *6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (1 – 3 Kasım 2019 / Şanlıurfa) (UBAK)* (pp.63-68). Urfa, Turkey.
- Ergin, M. (1993). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gemalmaz, E. (2010). "Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*.
- Korkmaz, Z. (1973). "Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kuruluşundaki Yeri". *Türkoloji Dergisi*, 5 (1).
- Özkan, M. (2011). "Türkçenin Anadolu'da Yazı Dili Olarak Teşekkülünde Yunus Emre'nin Rolü". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*
- Şahin, H. (2006). "Türkçe'de Ön Ek". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre Divanı I İnceleme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tatçı, M. (1991). *Yunus Emre Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit Yayınları.

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 91-140

Atıf/Citation: Efendioğlu, S. (2022). Sovyet Dönemi Kazak Dil Bilimi / Dil Bilgisi Araştırmaları ve Kazak Dil Bilginleri Hakkında (1920-1990). *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 1 (1). 91-140.

SOVYET DÖNEMİ KAZAK DİL BİLİMİ / DİL BİLGİSİ
ARAŞTIRMALARI VE KAZAK DİL BİLGİNLERİ HAKKINDA
(1920-1990)

About Kazakh Linguistics and Grammar Studies and Kazakh Linguists in the Soviet Era
(1920-1990)

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 25.02.2022 / Kabul Tarihi: 01.05.2022)

Bayan ZHUNUSSOVA*
Süleyman EFENDİOĞLU**

Öz

Kazakistan'da Sovyet Dönemi, kültürel, bilimsel, sanatsal faaliyetlerin gelişmesi, eğitim ve basın sistemlerinin genişlemesi, ulusal yazıların sis-

---

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, *Ataturk University Institute of Turkic Studies, Turkish Language and Literature Department, PhD Student*, bayan75-75_75@mail.ru, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-3570-1010.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü: *Prof. Dr. Ataturk University Faculty of Letters, Contemporary Turkish Dialects and Literatures*, sefendioglu@atauni.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2597-152X.

temleştirilmesi ve edebî dilin oluşması için belirgin fırsatlara sahipti. Dolayısıyla Kazakistan'da dil çalışmalarının gelişmesi ve bağımsız bir bilim dalı hâline gelmesi Sovyet dönemi ile örtüşmektedir.

Makalede, Sovyet döneminde Kazakça üzerine (1920-1990) yapılan dil çalışmaları sistematize edilmiş; Kazak dil biliminin günümüze kadarki gelişim tarihi ve bu dönemlerde ulusal dilin gelişmesi adına yapılan çalışmalar tanıtılmaya çalışılmıştır. Sovyet döneminde Kazak dil bilimi/dil bilgisi araştırmaları farklı düzeylerde gelişmiştir. Bu yüzden onların her birini on yıllık gruplara ayırıp, yapılan çalışmaları dönem dönem vermeye çalıştık. Ayrıca Kazakistan tarihinde önemli etkiler bırakmış şahsiyetler arasından ağırlıklı olarak Sovyet döneminde yaşamış ve eserleriyle silinmez izler bırakmış aydınlardan bahsettik. Bunlar arasında dil ve edebiyat alanında tüm Türk dünyasına model olmuş büyük bilim adamları bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Dönemi, Kazak Türkçesi, Kazak Dil Bilginleri.

Abstract

The Soviet era in Kazakhstan had distinct opportunities for the development of cultural, scientific and artistic activities, the expansion of educational and media systems, the systematization of national writings and the formation of a literary language. Therefore, the development of language studies in Kazakhstan and its becoming an independent branch of science coincide with the Soviet period.

In the article, language studies on Kazakh language during the Soviet period (1920-1990) were systematized; The history of the development of Kazakh linguistics until today and the studies on the development of the national language in these periods have been tried to be introduced. Kazakh linguistics/grammar studies developed at different levels during the Soviet period. Hence, we tried to divide each of them into ten-year groups and give the work done from time to time. In addition, we mentioned the intellectuals who lived mainly in the Soviet era and left indelible traces with their works, among the personalities who had a significant impact on the history of Kazakhstan. Among them, there are great scientists who have been a model for the entire Turkish world in the field of language and literature.

Keywords: Soviet Period, Kazakh Turkish, Kazakh Linguists.

Giriş

Dil, asırların süzgecinden geçmiş kültürel bir hazine ve ulusal bir mirastır. İnsanların hayatındaki tarihî olaylar, büyük değişimler ve sırlar dil aracılığıyla nesilden nesile aktarılır. Her bir milletin kültürünün ana göstergesi, ustalığı diline yansı-

mıştır. Dilin kendine has tarihsel dönemlerinin var olduğu bilinmektedir. Günümüzde Kazak dil biliminin; gelişmiş, teorik kavramları oluşmuş, dil normları tanımlanmış, kendi imajını ve yönünü belirleyen yüz yıllık bir tarihi vardır. Bu yüz yılda hayatlarını ana dilinin gelişimine adanmış pek çok yetenekli bilim insanı vardır. Günümüz XXI. yüzyılında ise edebî dilin oluşum tarihinin incelenmesi teorik ve pratik öneme sahiptir.

Sovyet döneminde Kazakistan'da yapılan dil çalışmalarının araştırma tarihi üzerine, 1920-1990 yıllarında yapılan çalışmaları sistematize etmeye karar verdik. Bu sayede Kazak dil biliminin günümüze kadar gelen gelişim tarihini, bu dönemlerde millî dilin gelişmesi için yılmadan çalışan Kazak dil bilginlerini gelecek nesillere tanıtmayı amaçlıyoruz.

Kazakistan'da dil çalışmalarının tarihi iki döneme ayrılır:

- a) Ulusal dil biliminin oluşumundan önceki dönem,
- b) Ulusal dil biliminin oluşum dönemi.

Ulusal dil biliminin oluşumundan önceki dönem, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürer. Ulusal dil biliminin oluşum dönemi ise ikiye ayrılır:

1. Baskı öncesi dönem (1912-1929);
2. Baskı dönemi (1930-1988) (Abilkasimov, 1982: 223).

Kazakistan'da Sovyet Dönemi Dil Çalışmaları

1920-1930 Arası Dönem

Sovyet döneminde Kazakça dil çalışmaları farklı düzeylerde gelişmiştir. Bu yüzden onların her birini on yıla bölüp, yapılan çalışmaları gruplar hâlinde sistematize etmeye çalıştık. Sovyet yönetiminin ilk yıllarında, 1920'lerde Kazak dilcilerin asıl görevi, ülkedeki cehaleti ortadan kaldırmak, yeni açılan okullar için kendi alfabelerini oluşturmak, dil bilgisi ders kitaplarını yazmak, yeni imla düzeni geliştirmek gibi önemli faaliyetlerdi. Kazak dil âlimleri bu çalışmaları başarılı bir şekilde gerçekleştirdiler. Daha önce kullanılan harflerin yazı dilinin ses sistemine uymaması bazı sorunlara neden oldu. Yeni bir alfabe oluşturma gerekliliği, dilin ses sisteminin kapsamlı bir şekilde araştırılmasını gündeme getirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında, tarihteki baskılardan önce İbray Altınсарin, Kazak yazısını Rus harflerine dayandırmaya çalışmışsa da, yirminci yüzyılın başlarında Ahmet Baytursinov Arap harflerine dayanarak yeni Kazak alfabetesini geliştirdi. Bu bağlamda Baytursinov, Kazak dilindeki ünlü ve ünsüzlerin sayısını, ses uyumunu ve dilin fonolojik özelliklerini belirlemiştir. Yine bu dönemde kitle okuryazarlığı için alfabe, mini referans kitapları,

gramer ve metodik öğretici, sözlükler oluşturuldu. Hael Dosmuhamedov, Teljan Şonanov, Jüsüpbek Aymautov, Koşke Kemengerov, Abdrahman Baydildin, Nazir Torekulov gibi Kazak aydınları dil konuları üzerine araştırmalar yaptılar, ulusal dilin gelişimine önemli ölçüde katkıda bulundular. 1926 yılında Bakü'de düzenlenen I. Türkoloji Kongresi'nde "tüm Türkler için Latin alfabesine geçme" kararı alındı. Bu bağlamda, ülkede Latin alfabesine dayalı yeni yazıya geçiş konusu gündeme geldi. Latin alfabesine geçişin ana sebebi olarak, Arap alfabesinin Kazakça ses sistemine uyumsuzluğu ve Avrupa kültürüne yakınlaşmak için Türk halklarının genelinde Latin alfabesine geçme talebinin artışı gösterildi. A. Baytursinov'un Arap alfabesi, Kazak dilinde ilerici modern gereksinimleri karşılamayan bir durum olarak kabul edildi ve sonu ideolojik bir çatışmaya dönüştü. Latin alfabesine geçiş kararı 1924 yılında verilmişse de, Kazak hükümetinin "Yeni Kazak Yazımına İlişkin Kararname"si ancak 1929'da yayımlanmıştır. 1940 yılında Kiril alfabesine geçişe kadar bu grafik halk tarafından kullanıldı. Böylece 20'li yıllar, akademisyen İ. Kenesbayev'in ifadesiyle, Kazak dil biliminin gelişiminin geleceğini hazırlayan ve ana dilde eğitimin doğuşunu getiren yıllar oldu. Çünkü okuma yazma bilmeyenlerin azalması, ulusal terminolojinin geliştirilmesi, ders kitaplarının yayımlanması, kamu işlerinin ana dilde yürütülmesi gibi önlemlerin uygulanmasındaki ilk adımlar bu yıllarda başladı. Bu, Kazak dil biliminde fonolojinin gelişmesine ivme kazandırdı. Ayrıca, fonetik veya fonoloji, dil bilimin güçlü bir dalı hâline geldi. 1930'dan itibaren ise karşılaştırmalı fonetik alanı ortaya çıktı.

1930-1940 Arası Dönem

1930'larda Kazak dilinin bilimsel olarak araştırılmasının başlangıcı, seçkin bir Kazak dil bilimci olan Profesör Kudaybergen Kuanoğlu Jubanov'un (1899-1938) adıyla ilişkilidir. K. Jubanov'un eserlerinde dil seslerinin özellikleri ve sınıflandırılması, seslerin değişim yasaları, kelimelerin hece yapısı dikkate alındı. İlerleyen bölümlerde özel olarak bu bilim adamının Kazak dil biliminin gelişimine yaptığı büyük katkılardan bahsedilecektir. Her yerde farklı seviyelerde çok sayıda eğitim kurumunun açılması, eğitimin ana dilde verilmesi, ana dilin en önemli derslerden biri olarak öğretilmesi gibi çalışmalar, dilin gramer yapılarının incelemesini, pratik ve bilimsel gramerlerinin yazılmasını gündeme getirdi. Kazak dil bilimciler bu zor ve meşakkatli görevi de onurlu bir şekilde yerine getirdiler. Sonuç olarak, tüm ortaokullar Kazak dilinde yazılan gramer ders kitaplarına sahip oldu ve dilin akademik grameri yayımlandı.

1930'larda ilk ve orta dereceli okulların tamamı ana dili ders kitaplarına sahip oldu. Yükseköğretim kurumlarında Kazak dili uzmanlarının dil ve gramer kitaplarının hazırlanması için gerekli ortam oluşturuldu. Kazak Türkçesinin fonetiği ve

gramer yapısı okul ders kitaplarında ve makalelerde incelenmişti ancak, bunlar üzerinde kapsamlı araştırmalar henüz yapılmamıştı. 1930'ların sonlarında Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş için hazırlıklar başladı.

1940-1950 Arası Dönem

Sovyet döneminin üçüncü döneminde, 1940'larda Kazak dil bilimi daha da geliştirildi. 1940'tan başlayarak, söz diziminin bireysel sorunları incelenmeye başlandı. Kazak dilinde basit ve birleşik cümle türleri tespit edildi, gizli öznel cümlelerin ve birleşik cümlelerin mahiyeti ortaya konuldu, konuşma dilinin söz dizimi üzerine önemli bilgiler verildi. 1940'ların ana yeniliği, Rus grafiklerine dayanan Kazak yazısının benimsenmesiydi. Yeni Kazak Kiril Alfabeti 42 harften oluşmaktadır, 33'ü Rus harfi ve 9'u Kazak dilinin özel seslerini uygulayan harflerdir. Rus alfabesine geçme fikri, Latin alfabesini kullanmanın verdiği rahatsızlıktan kurtulmak içindir. Esasında bu alfabe Kazak halkını Rus kültürüne yakınlaştırmak için doğmuştu. 1940 yılının ikinci yeniliği, Kazak dil biliminin teorik konularına odaklanmasıydı. Bu yıllarda fonetik alanda Kazak dilinde ünlüler, ünsüzler, aksanlar üzerine Kenesbayev'in bilimsel makaleleri; dil bilgisi alanında N. Sauranbayev'in Kazak Dilinde Birleşik Cümleler Sistemi (bu konudaki doktora tezini 1943'te savundu.), Zarf-Fiillerin Anlambilimi ve İşlevleri, S. Amanjolov'un Kazak Dilinin Bilimsel Söz Dizimi, S. Jiyenbayev'in Söz Dizimi Problemleri, A. Iskakov'un Zarfları, G. Musabayev'in Sıfatları, I. Mamanov'un Fiili, M. Balakayev'in Basit Cümle Söz Dizimi vb. gibi çalışmalar yayımlandı. Kazakçanın daha önce bir bilim dalı olarak araştırılmamış, bir bilimsel ders olarak öğretilmemiş söz varlığı alanında, ilk çalışmalar ortaya çıkmıştır. İ. Kenesbayev, Kazak dilinin deyimleri; S. Amanjolov, G. Musabayev, K. Şaripov, A. Ermekov ve diğerleri sözcük bilimi sorunları üzerine makaleler yayımladılar. 1940'lı yıllarda bu şekilde bir dizi güncel konu üzerinde karmaşık araştırmalar yapıldı, ancak o zaman bunların önemi ve sonuçları tam olarak anlaşılmadı.

1950-1960 Arası Dönem

1950'li yıllar, Kazak dil biliminin net bir şekilde oluştuğu, sınırlarının belirlendiği ve ilgili bilim alanında büyük başarıların elde edildiği önemli bir dönemdir diyebiliriz. 1950'lere kadar sözcük bilimi ayrı bir ders olarak öğretilmiyor; sadece makaleler şeklinde dile getiriliyordu. G. Musabayev kelime bilgisi üzerine bilimsel bir ders kitabını yazan ilk kişiydi. 1950'li ve 1960'lı yıllardan beri kelime gruplarının farklı (eş anlamlılar, homonimler, arkaizimler, yabancı unsurlar, birleşik kelimeler

vb.) özelliklerini belirlemek için araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca, önceki araştırmaların kazanımları ve deneyimleri toplandı, eklendi ve önemli çalışmalar olarak yayımlandı. Bunların ilki, 1954'te yayımlanan Kazak dilinin ilk bilimsel kursu "Modern Kazak Dili", kelime bilgisi, fonetik ve gramer, adlı çalışmaydı. Yazarları, M. Balakayev, N. Sauranbayev, I. Kenesbayev, A. Iskakov, G. Musabayev'di. Süreli yayınlardaki bazı eksikliklere rağmen bu eser, Kazak dil bilimcilerinin uzun yıllardır fonetik, sözlükbilim, dil bilgisi alanındaki bilimsel araştırmalarının neticesi ve Kazak dil biliminin büyük bir başarısıdır. Bu nedenle eseri, Kazak dil bilimi üzerine 1954 öncesi yapılan bilimsel çalışmalarının bir sonucu olarak anlamak daha doğru olacaktır.

1960-1970 Arası Dönem

1960'larda Kazak dil bilimi kapsamlı bilimsel araştırmaların konusu hâline geldi ve aşağıdaki bilimsel başarıları elde etti. 1962'de fonetik ve morfolojiden oluşan "Modern Kazak Dili", 1967'de morfoloji ve söz dizimi alanlarını kapsayan iki ciltlik "Kazak Dilinin Grameri" adlı bir çalışma yayımlandı. 1969 yılında Dil bilimi Enstitüsü bünyesinde Dil Kültürü Bölümü kurulduktan sonra araştırmalar sistematize edilmeye başlandı. Bir dilin gramerini yazabilmek için elbette o dilin belirli normlarını belirlemek gerektiği bilinmektedir. Bununla birlikte, dilde az çok diyalektik özellikler ve buna bağlı olarak çeşitli farklılıklar olabilir. Bu nedenle dilin gramerini yazabilmek için dilin ağız özelliklerini, bu özelliklerden hangilerinin gramer, dilsel bir norm olarak kullanılması gerektiğinin doğru olacağını belirlemek gerekmektedir. Bu nedenle Kazak dil biliminde diyalektolojik araştırmalar yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda Kazak dilinin ağız sözlükleri, ağız haritaları oluşturulmuştur. Bu çalışmalar, lehçelerin tanımlanması ile sınırlı kalmamıştır, aynı zamanda halkın ulusal edebî dilinin oluşumu, dünü ve bugünü, gelecekteki yönleri hakkında da yoğun bir şekilde araştırmalar devam etmiştir. Böylece bu dönemde edebî dilin teorik ve pratik yönlerini kapsayan pek çok bilimsel çalışma yayımlanmıştır.

1970-1980 Arası Dönem

Sonraki on yılda, 1970'li yıllarda, folklor dili, kurgu dili çalışmanın ana nesnesi oldu. Dilin sözcük bilimi alanında da derin bir araştırma faaliyeti başlatıldı. İ. Kenesbayev deyimler problemlerini inceledi ve "Kazak Dilinin Deyimbilim Sözlüğü"nü (1977) geliştirdi. "Kazak Dilinin On Ciltlik İzahlı Sözlüğü", "Abay Dili Sözlüğü", eşanlamlılar sözlüğü, linguistik, imla, diyalektolojik, orfoepik, ters alfabetik, vb. sözlükler yayımlandı. Buna ek olarak, Kazak ve Rus, Arapça, İran, Moğol ve Batı Avrupa dilleri arasındaki ilişkiyi incelemek için zengin bir materyal sağlayan

birkaç iki dilli sözlükler yayımlandı. İki dilli sözlüklerin yanı sıra Kazak dilinde çeşitli tek dilli sözlükler de (açıklayıcı, imla, lehçe, deyim, yabancı kelimeler, eş anlamlılar vb.) yayımlanmıştır. Böylesine derinlikli bir çalışma süreci neticesinde Kazak dil biliminin anlam bilimi ve sözlük bilimi alanı birçok yönden gelişmiş, çağın gerekleri doğrultusunda çeşitli aşamalar kat edilmiştir. Ancak Kazak ulusunun milliyetçi aydınlar zümresinin yok edilme süreci içerisinde, Kazak dilinde karşılığı olmasına rağmen Rusçadan kelimeler alınması ve bu kelimelerin Rus dilindeki şekliyle Kazak dilinde yazılması kurallaştı. Özellikle özel adların Rusça versiyonuna uygun olarak yazılması, Kazak alfabesine ә, ю, я, ь, ъ, ш, щ, ч gibi harflerin girmesine yol açtı (Abişeva vd. 2018: 145).

1980-1990 Arası Dönem

1980'lerde Kazakçada kelime oluşumunun özellikleri belirlendi, kelime türetimi bağımsız bir alan olarak morfolojiden ayrıldı, Kazak dilinde kelimelerin türeyişi, kelimelerin bağlanış yolları, kelimelerin sırası gibi sorunlar incelendi. 1981 yılında, Dil Bilimi Enstitüsü'nde Terminoloji ve Çeviri Teorisi Bölümü'nün açılmasıyla adların oluşumunun yolları, yöntemleri, ilkeleri planlı sistematik araştırmalarla ortaya kondu. Çeviri teorisi üzerine bir dizi monografik çalışmalar yayımlandı. Dil tarihi, diyalektoloji ve ulusal dil biliminin oluşumu gibi konular makale boyutunda olsa da irdelendi, monografi bağlamında pek çok yeni çalışma yayımlandı. Edebî dilin gelişmesinde süreli yayınların dilinin rolü özel olarak incelendi. Kazak diliyle ilgili çalışmaların ilk baskıları özel olarak araştırıldı ve edebî dilin gelişimine katkıları tespit edildi. Genel Kazak dil biliminin ana yönleri; edebî dil dahil olmak üzere ulusal dilin tarihi süreci, Kazakistan'da farklı milletlerin dillerinin etkileşiminin incelenmesi, iki dillilik, çok dillilik araştırmaları, izahlı sözlük çalışmaları, Kazak dilinin tarihi dil bilgisinin yazılması, diyalektolojik atlas, dilin ses sistemini pratik olarak araştırmak, yabancı kelimeler sözlüğünü derlemek, çeşitli bilim alanlarıyla ilgili tam adlı sözlükler oluşturmak, sözlük bilim teorisindeki sorunları çözmek, kurgu, folklor dili, dil kültürü ve üslup sorunlarını geliştirmek, Kazak dilinin ses sistemini eşzamanlılık ve artzamanlılık açısından incelemek, yapısal, matematiksel, dil bilimsel yöntemlerle kapsamlı büyük çalışmalar yapmak bu dönemin en dikkat çeken yönleri oldu. Bu birbirinden değerli ve sorumlu çalışmalar sayesinde Kazak dili ve edebiyatının günümüz seviyesine ulaştığını söyleyebiliriz.

Sovyet Dönemi Kazak Dil Biliminin Temsilcileri

Kazakistan tarihinde önemli izler bırakmış kişiler arasında yirminci yüzyılın başlarında yaşamış ve eserleriyle topluma yön vermiş aydınlar bulunmaktadır. Bunlar arasında millî ve edebî bir dil oluşturma adına gayret etmiş büyük dil bilginleri

de vardır. Tarihçilerimizin birçoğu o aydınların hayatlarını yazıyor ve kamuoyuna sunuyor. Ancak, her aydının kişisel yaşamını ve yaratıcı mirasını, sosyo-politik faaliyetlerini ayrı bir konu olarak incelemek ve araştırmalar yapmak önemli bir meseledir. Sonuçta tarihin yaratıcısı halk olmasına rağmen, halkın yaratıcı gücünün güçlenmesine katkı sağlayan unsurun başında birey gelmektedir. Sovyet döneminde, ulusalcı Kazak aydınlarının yaşamını ve çalışmalarını objektif olarak ortaya çıkarmak imkânsızdı. Çünkü totaliter sistemin baskı yıllarında bir plan dâhilinde Kazak halkını aydınlardan ayırarak ulusal kimliği yok etmek veya köklerine uzak bir toplum oluşturmak ve bu bağlamda milliyetçi aydınları yok etmek gibi bir asimilasyon politikası izlendiği açıktır. Alaş Orda üyeleri dâhil olmak üzere Sovyet Hükümetine hizmet etmiş entelijansiya temsilcilerinin dahi tutuklanması veya öldürülmesi bunun en önemli kanıtıdır. Bunlar arasında Kazak dil biliminin oluşumu için emeği geçen büyük bilim adamları vardır.

Ahmet Baytursinov (1872-1937)

Ahmet Baytursinov, eğitimci, dil bilimci, yazar, şair, siyasetçi. 20. yüzyılın başında Kazak Türk düşünce hayatında önemli yere sahip bir kişiliktir. Çalışmalarını eğitim alanında yoğunlaştıran Baytursinov, Kazak eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması için önemli kararların alınmasında etkili olmuştur.

1873'te Kazakistan'ın Torgay eyaletinin Sarıtübek kasabasının Tosın köyünde dünyaya geldi. Babası, Kazak Türklerinin önde gelen bir ailesine mensup Baytursın Şoşakulı idi. İlk eğitimini köyünde okuma yazma bilen kişilerden ve Buhara'da eğitim almış bir molla'nın ders verdiği köy mektebinden aldı. 1886'da Ruz-Kazak okuluna yazıldı. 13 yaşına geldiğinde babası Rusya hükümetine göre sakin-calı adam olarak görüldüğü için Sibiry'a sürüldü. Babasının haksız yere sürgün edilmesi Baytursin'ı derinden etkiledi (Özdemir 2008: 22). Babasının sürülmesinden sonra amcası Ergazi'nin himayesinde büyüdü.

Ahmet Baytursinov'un Kazaklar için en önemli tarafı, Kazak halkı için eğitim ve öğretim alanında yapmış olduğu çalışmalardır. 1917 Ekim Devrimine kadar Kazak halkının eğitimi ve yükselmesi için çok çalışmış ve bu yolda yeni okullar açılmasından o okullarda okutulacak ders kitaplarına kadar birçok sahada eserler vermiştir. Baytursinov, 20. asrın başında Kazak bozkırında yaşayan halkın okuma ve yazma eğitimine çok önem vermiş, bu konu onun en büyük meselesi olmuştur. Bu nedenle Cedit Hareketi misyonuna uygun olarak yeni bir Kazak alfabesi hazırlamış, Kazak dili ve edebiyatıyla ilgili okuma-yazma, gramer ve edebiyat tarihi ile edebiyat teorisi sahalarda kitaplar yazmıştır. Bu çalışmaların tamamı Baytursi-

nov'u Kazak halkının maddi ve manevi öğretmeni haline getirmiştir. 1921-1926 yıllarında Kazak Halk Araştırmaları Enstitüsünde, 1926-1928 yıllarında Taşkent'teki Kazak Pedagoji Enstitüsünde, yine 1928 yılında Kazak Devlet Üniversitesine bağlı olarak açılan bir yüksek okulda Kazak dili ve edebiyatı dersleri vermiştir. 1929 yılında ise halkı kışkırtmak suçundan tutuklanmış ve hapse atılmıştır (Aliyeva vd. 2019).

Baytursinov'un dille ilgili çalışmaları Orenburg'a sürgün edildiği 1910 yılı sonrasına denk gelmektedir. Bu çalışmaların başında yeni Kazak alfabesi gelmektedir. O döneme kadar tüm Türk halklarında alfabe olarak Arap alfabesi kullanılmaktadır. Ahmet Baytursinov bu alfabeyi Kazakçanın ses (ünlü-ünsüz) sistemiyle uygun hale getirmiştir. Arap harflerine dayalı olarak hazırlanan bu alfabe Kazakçanın seslerinden hareketle yeniden düzenlenmiştir. Baytursinov bu alfabeyi hazırlamadan önce Kazakçada anlam ayırt edici en küçük ses birimler olan ünlü (fonem) ve ünsüzlerin (allafon) tamamını tespit eder. Kazakçadaki seslerin incelik ve kalınlık özelliklerini sadece ünlüler açısından değil, ünsüzler temelinde de ele alır. Buna göre Kazakçada 43 ses bulunmaktadır. Baytursinov'un yapmış olduğu bu tasnifler ve çalışmalar, o dönemde çok ilgi görmüş ve dünyada o zamana kadar alfabesi olmayan başka diller için de bu alfabenin kullanımı tavsiye edilmiştir. Alfabe 1924 yılında «Ahmet Baytursinov Alfabesi» olarak adlandırılmış ve Kazaklardan başka Kırgızlar, Karakalpaklar ve Başkurtlar tarafından da kabul edilmiştir. (Mutlu, 2017). Baytursinov, 1926 yılında Bakü'de düzenlenen Türkoloji Kurultayı'na Kazakistan temsilcisi olarak «Türk Lehçelerindeki Terminoloji» adlı bildirisi ile katılmıştır. «Ädebiyet Tanıtqış» adlı eseri 1926 yılında Taşkent'te basılmıştır. Baytursinov'un bu eseri, edebiyat teorisi ve tarihi hakkındadır. Kitapta edebiyatla ilgili terimlerden söz sanatlarına, Kazak halk edebiyatının temsilcilerinden nazım bilgisine kadar birçok konuda bilgiler verilmiştir. Çeviri veya aktarma alanında 1909 yılında İ. A. Krylov'dan çevirdiği «Kırık Mısal» adlı şiir kitabı, Kirillov'dan yaptığı fabl türündeki çeviriler ve bu çeviriler temelinde kendisinin yazmış olduğu şiirlerden meydana gelir. Kırık Mısal kadar kapsamlı ikinci bir şiir kitabı da «Masa» adını taşır. «Masa» Rusçada «Sivrisinek» anlamında kullanılan bir kelimedir. Kitap adı olarak bu kelimeyi seçmesinin sebebi, «masa» yani sivrisineği, halkı uyandırmada kullanılan bir sembol veya araç olarak düşünmesidir.

Ahmet Baytursinov, Kazak Türklerinin en büyük aydın ve devlet adamlarından birisidir. Özellikle eğitim ve öğretim alanındaki çalışmaları onu Kazak halkının manevi öğretmeni haline getirmiştir. Halkının yükselişini eğitim ve öğretim alanında gördüğü için en büyük hedefi Kazak halkı içerisinde okuma ve yazma bilmeyen ki-

şilerin kalmaması olmuştur. Buna yönelik olarak da daha sonradan kendi adıyla anılacak olan ve Kazakçanın ses (ünlü-ünsüz) sistemine en uygun gelebilecek fonetik bir alfabe hazırlamıştır. Dil ve edebiyat alanlarında yapmış olduğu çalışmalardan bazıları özellikle alfabe, gramer ve edebiyat teorisi üzerine olan çalışmaları kendi zamanının da ötesindedir. Söz gelimi «Ädebiyet Tanıtqış» adlı eseri o zamana kadar görülmemiş bir eserdir. (Şen, 2014).

Yine dil alanında birçok gramer terimi oluşturmuş ve bu terimler halk arasında kabul görmüştür. Bazı eserlerinin ise adından bahsedildiği halde kendisi günümüze kadar ulaşmamıştır. Baytursinov'la ilgili önemli bir mesele, tüm eserlerinin bir araya getirilmesidir. Eserleri şimdiye kadar ilki 5 cilt, ikincisi 6 cilt olarak iki defa basılmış olmasına rağmen aslında bu eserlerin tamamının bundan çok fazla olduğu bilinmektedir. (Mutlu, 2017).

Önemli Eserleri

1. Baytursinov, A. (1909). *Kırık Misal*, Rus yazarı Ivan A. Krylov'un eserlerinden derlenmişse de çeviriden ziyade orijinal bir eser olarak benimsenmiştir, Petersburg.
2. Baytursinov, A. (1911). *Masa*, Şairin vatandaşlık hakkındaki düşüncelerini ortaya koyduğu şiirlerini içerir.
3. Baytursinov, A. (1912). *Okıv Kuralı*, Orenburg. Ahmed Baytursinov'un Kazaklar için Arap alfabesiyle hazırladığı okuma kitabıdır. Kendisi daha sonraki yıllarda bu alfabe üzerinde bazı değişiklikler yapmıştır. 1912-1915 yılları arasında yedi defa basılan eserden Kazak ilkokullarında çok faydalanılmıştır.
4. Baytursinov, A. (1914), (1914), (1915). *Til Kuralı*, I. Bölüm, II. Bölüm, III. Bölüm, Orenburg. Eserin birinci bölümü fonetiğe, ikinci bölümü morfolojiye, üçüncü bölümü sentaksa ayrılmıştır. On beş yıl boyunca Kazak çocuklarına ana dillerini tanıtan nadir eserlerden biridir. Kitap aynı zamanda Kazakçanın fonetik ve gramer yapısını açıklayan, bu yapıya bir sistem getiren Kazakça ilk ilmî araştırma sayılır. Çağdaş Kazakçada kullanılan dil bilgisi ve dil bilimi terimlerinin çoğu Baytursinov'a aittir.
5. Baytursinov, A. (1923). *Er Sayın Destanı*.
6. Baytursinov, A. (1926). *Edebiyat Tanıtqış*. Kazakça'da kendi alanında ilk teorik eser olarak değerlendirilen bu çalışma edebiyat tarihi ve teorisini, edebî eleştiri ve metodolojisini ilk defa açıklayarak Kazak edebiyatı bilgisini bir sisteme bağlamıştır. Halk dilinin zengin kelime hazinesinden derin

mânalı, geniş kullanıma sahip kelimelerden terim üretmiş, bu temelde Kazak edebiyatının bütün türlerini bir araya getirmiştir.

7. Baytursinov, A. (1926). *23 Joktav* (Yirmi Üç Ağıt). Yazar tarafından Kazak halk edebiyatından derlenen eserin Kazak halkının dört asrını içerdiği belirtilmektedir.

Kudaybergen Jubanov (1899-1938)

XX. yüzyılın 20'li-30'lu yıllarında Kazakçanın dil bilgisi için değerli çalışmalarda bulunan Ahmet Baytursinov gibi büyük öncüler arasında Kazakçanın kullanımını ve oluşumu hakkında eserleri ile tanınan, dil bilim alanındaki ilk Kazak profesörü (1932), türkolog, öğretmen – Kudaybergen Jubanov.

Kudaybergen Jubanov, 19 Aralık 1899'da Aktöbe bölgesinin Temir ilçesinde doğdu. Başlangıçta Ospan İshan Medresesi'nde Arapça eğitimi aldı. 1918'de Elek'teki iki sınıflı Rus-Kazak okulundan mezun oldu. Temir-Orkaş Volost'un ilk sekreteri ve ardından başkanı oldu. 1920'de Orenburg'daki Kusaynya Medresesi'nden mezun oldu. Arapça, Farsça, Rusça, Latince, Türkçe, Japonca, Fransızca, İngilizce ve Almanca bilmektedir. 1920'den 1922'ye kadar köyde öğretmen olarak çalıştı. 1922'den 1924'e kadar Temir ilçesinde ortaokulda görev yaptı. 1924'ten 1929'a kadar Aktöbe ilinin eğitim bölümünde üst düzey görevlerde bulundu ve aynı zamanda Aktöbe Pedagoji Koleji'nde ders verdi. Boş zamanlarında eğitimini kendi başına geliştirdi. 1925'te Moskova'da Türkçe konuşan cumhuriyetlerin yeni alfabeğe geçişine adanmış bir konferansa katıldı. Yeni alfabenin tanıtımıyla uğraşan Azerbaycanlı bilim adamı, Agamalıoğlu ile sık sık mektuplaştı. 1927'den itibaren Jubanov, St. Petersburg'daki Rus bilim adamları ile temas halindeydi. Türk dilleri akademisyeni araştırmacı A. N. Samoyloviç, oryantalist V. V. Bartold, dil bilimci A. V. Şerba, vb. eserlerini dikkatle okudu. 1928'de St. Petersburg'daki Şark Dilleri Enstitüsü'nden (Şark Araştırmaları Enstitüsü) mezun oldu. 1929'da bu enstitünün Akademisyen Samoiloviç başkanlığındaki "Türkiyat Araştırmaları Semineri"ne girdi. 1930'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi Dil bilimi Enstitüsü'nün yüksek lisans öğrencisi oldu. N. Marr, I. Meşaninov, A. Bogoroditsky, vb. tanınmış dil bilimci bilim adamlarından dersler aldı. 1932'den 1937'ye kadar KazPI'de (şimdiki Almatı Devlet Üniversitesi'nde) profesör, Kazak dili ve edebiyatı bölümünün başkanıydı. (<https://termincom.kz/as-sets/pdf/fccc01431d3e67547942d7aa722f633c.pdf>, Erişim Tarihi: 19.03.2022).

1933'ten 1937'ye kadar Kurul üyesi, metodoloji, programlar ve ders kitapları sektörü başkanı, Kazak SSC Halk Eğitim Komiserliği Başkanı, Kazak SSC Devlet

Terminoloji Komisyonu Başkanı ve “Devlet Terminoloji Komitesi Bülteni’nin” editörlüğünü yaptı.

1936'dan 1937'ye kadar dil sektörünün başkanı, Akademik Muhabir-Üyesi, SSCB Bilimler Akademisi'nin Kazak şubesinin Prezidyum'u üyesi ve aynı zamanda "Kazak Dili Akademik Sözlüğü" nün genel yayın yönetmeniydi.

1935'ten 1937'ye kadar Kazakistan Ulusal Kültür Enstitüsü Akademik Konseyi üyesi ve Yeni Alfabe (Latin) için Tüm Sovyetler Merkez Komitesi üyesiydi.

1935'te Kazakistan Merkez Yürütme Komitesi üyeliğine seçildi, XVII. Sovyetlerin Tüm Rusya Kongresi'ne delege oldu ve “Kazakistan’ın 15. Yılı” rozeti ile ödüllendirildi.

19 Kasım 1937'de "halk düşmanı" suçlamasıyla tutuklandı ve 25 Şubat 1938'de Kazakistan'ın önde gelen devlet adamlarının ve tanınmış şahsiyetlerin toplu katliamının ilk gününde vuruldu.

3 Ekim 1957'de suç işlemediği gerekçesiyle beraat etti.

Kudaybergen Jubanov'un bilimsel mirası, teorik ve pratik çok çeşitli konuları kapsar. Birçoğu hala Kazakistan akademisinin önünde hazır beklemektedir. Kazak dil bilim tarihinde, Kazak dili, edebiyat eleştirisi, pedagoji üzerine ilk monografilerin yazarı olarak tanınır. Kudaybergen Jubanov'un çalışmaları, Türk dilleri üzerine karşılaştırmalı bir tarihsel araştırma yöntemi ile karakterize edilir.

Kudaybergen Jubanov, Kazak ortaokullarının 5-7. sınıfları için yazılmış ilk ders kitaplarından biri olan Kazak Dili Grameri'nin yazarıdır. K. Jubanov, Sovyet türkolog S. E. Malov'a göre, o zamanın Latin alfabesine dayanan Kazak alfabesinin en iyi projesine sahiptir ve Kazak dil biliminin, Kazak kültürünün gelişimi üzerine birçok pratik gelişmenin de yazarı olmuştur. (<https://termincom.kz/> Erişim Tarihi: 19.03.2022).

Kudaybergen Jubanov'un bilimsel fikirleri, günümüz kuşağının Kazak dili, edebiyatı, felsefesi, pedagojisi ve psikolojisi üzerine araştırma çalışmalarına, onlarca bilimsel monografi, yüksek lisans ve doktora tezlerinin yanı sıra bilimsel makale ve raporlara, beşerî bilimlerde özel kurslara ve "Jubanov'un Dersleri" bilimsel konferansına temel olmuştur. (<http://zhubanov.edu.kz/>, Erişim Tarihi: 19.03.2015).

K. Jubanov'un dil bilim üzerindeki çalışmaları yaklaşık on civarında bilimsel teze ve yüzden fazla makaleye doğrudan konu olmuştur. Ayrıca bilim insanının görüşleri modern bilim bağlamında incelenmeye devam etmektedir. Ancak elimize

geçmeyen sadece isimleri bilinen çalışmaları da oldukça fazladır. K. Jubanov'un dediklerine göre ve kitaplarının kapaklarındaki reklamlara göre, bilim adamı aşağıdaki çalışmalara sahiptir ancak bunların pek çoğu kaybolmuş ya da kaybettirilmiş, maalesef günümüze ulaşmamıştır. Akademisyen Rabia Sızdıkova'nın verdiği bilgilere göre, Profesör K. Jubanov, "Kazak Dili Üzerine Araştırmalar" başlığı altında on dizi eser hazırlamıştır. Bunlardan sadece ikisi yayımlanmıştır. Diğer sekiz eseri yayın evine teslim edilmiş, ancak "halk düşmanlığı içeriyor" gerekçesiyle imha edilmişlerdir. Eğer buna İsmet Kenesbayev'in editörlüğü ile yayımlanması gereken "Kazak Dilinin Bilimsel Dil Bilgisi. Cilt I. Fonetik" adlı 480 sayfalık olması planlanan kitabını da eklersek, bilim adamının mirasının daha da zenginleşeceği şüphesizdir. Maalesef söz konusu el yazmasının yayıncının evrak çantasından çalındığı gerekçesiyle, on başlıktan oluşan "Kazak Dili Araştırması" serisinin yalnızca ikinci bölümü yayımlanabilmiştir. Eserin metni editörün eline mi geçti veya başka bir şekilde kayıp mı oldu belirsizdir (Jubanov 2013: 448). Zaten Jubanov'un yayımlanan eserleri bile döneminde imha edilmiştir ve ancak bilim adamı beraat ettikten sonra 1966'da bazı eserleri yeniden yayımlanmıştır. Sovyet döneminde bu değerli Kazak bilim insanının adını ağza almak ve eserlerini isimlendirmek dahi yasaktı. Bu Kazak dil bilimi için yeri doldurulamaz bir kayıp idi. Çeşitli bilim adamlarının araştırmalarından hareketle K. Jubanov'un yazdığı ve farklı durumlarda, farklı yerlerde kaybolan eserlerinin neyse ki adları bugün için bellidir.

Önemli Eserleri

1. Bilimsel Gramer Materyalleri, 1. Cilt. Fonetik. 480 s.
2. Bilimsel Gramer Materyalleri, 2. Cilt. Morfoloji.
3. Kazak Dilinin Grameri. II. Bölüm, 6. Sınıf için, 2240 s.
4. Kazak Dilindeki Kelime Türleri Hakkında (Kazak Dili Araştırması, 3. baskısı)
5. Eşanlımlı Çift Kelimeler (Kazak Dili Araştırması, 4. baskısı)
6. Açık ve Kapalılar Arasında Fonemik Bir Farkın Ortaya Çıkması (Kazak Dili Araştırması, 5. baskısı)
7. Kelime Oluşumunun Özel Biçimleri Olarak "Yansıma" Kelimeler (Kazak Dili Araştırması, 6. baskısı)
8. Kazakların Hayvan (Mal) Ünlemleri (Kazak Dili Araştırması, 7. baskısı)
9. Kazak Dilinde İpotek Formlarının Doğası ve Doğuşu (Kazak Dili Araştırması, 8. baskısı)

10. Kazak Dilinde Zamirlerin Yapısı (Kazak Dili Araştırması, 9. baskısı)
11. Kazakların Kadın Konuşmasında Kinetik Sinyalleşme Unsurları (Kazak Dili Araştırması, 10. baskısı)
12. Kazak Dil Biliminin Soruları. Koleksiyon. Ed. Prof. K. Jubanov. 1 (3). Kitap.
13. Bir Kez Daha "de" Fiili Hakkında // Kazak Dil Biliminin Soruları. Koleksiyon.
14. Kazak Dilinde Akıcı Ünlülerin Kaybolmasının Nedenleri // Kazak Dil Biliminin Sorunları: Koleksiyon.
15. Kazak Dilinin Akademik Sözlüğü. 1. Bölüm [A-AZU]. Editörleri: A. Samoiloviç ve Prof. K. Jubanov. Kazak ve Rus Dillerindeki Kelimelerin Açıklamaları.

Seyil Jiyenbayev (1896-1945)

Jiyenbayev Seyil Sarıkuloğlu 1 Mayıs 1896'da Batı Kazakistan bölgesinin Börte ilçesine bağlı Jayıq (Ural) köyünde doğmuştur. Seyil Jiyenbayev, Kazak dilini öğretme yöntemlerinin oluşumuna önemli katkılarda bulunan bir Kazak bilim adamı ve filoloji bilimleri uzmanıdır (1942) (<https://engime.org/>, Erişim Tarihi: 06.12.2021).

1942 yılında SSCB İlimler Akademisi'nin Kazak şubesinde Edebiyat ve Tarih Enstitüsü kuruldu ve 23 Mart'ta Jiyenbayev, enstitünün Dil Dairesi Başkanlığına atandı. Jiyenbayev'in dil sektöründeki başkanlığı sırasında, Kazakça-Rusça sözlüğünün iki cildi yayımlandı, Kazak dilinin açıklayıcı sözlüğü için birçok materyal toplandı ve kart dizinleri oluşturuldu (bu çalışma 1935'te başladı, S. Jiyenbayev buna da büyük katkıda bulundu), ilk cilt hazırlandı.

Seyil Jiyenbayev, 5 Mayıs 1945'te 50 yaşında trajik bir olayla öldü.

1916'da öğretmenlik, 1930'da araştırma çalışmalarına başladı. 29 yıllık pedagojik ve 15 yıllık bilim kariyeri boyunca, 100'den fazla eser yayımladı ve Kazak dil bilimi ve metodolojisi konularında zengin bir miras bıraktı.

S. Jiyenbayev, ciddi bilimsel görüşlere, geniş bilgi birikimine sahip bir bilim insanıydı. Türk dilleri ile ilgili bilimsel çalışmalara meraklıydı. Akraba dillerden Tatarca ve Başkurtça'ya, yanı sıra Rus diline hâkimdi ve kendi başına Almanca'yı da öğrenmişti.

Bilim insanının editöryal çalışması ve incelemeleri eşsizdir. S. Jiyebyayev, 30 Ekim 1942'de S. M. Kirov'un adını taşıyan Kazak Devlet Üniversitesi'nde "Birleşik Cümlelerin Sınıflandırılması Prensipleri" konulu bilim adayı tezini savundu. Bilimsel muhalifleri, akademisyenler I. Meşçaninov ve İsmet Kenesbayev'di. Onlar da Jiyebyayev'in bu çalışmasına çok müteşekkir oldular.

28 Aralık 1942 yılında SSCB Bilimler Akademisi Başkanlığının 23 sayılı kararı ile Moskova'daki Dil ve Düşünce Enstitüsü'nün Akademik Konseyi üyeliğine seçildi ve 1944'te doçent unvanını aldı.

S. Jiyebyayev, Kazak dil biliminin zamanında en genç dallarından biri olan sözcükbilimde (leksikoloji) bilimsel bir kursun geliştirilmesine öncülük edenlerden biriydi. Doktora tezinin konusu da "Kazak Sözcük Biliminin Sorunları"dır. 19 Ağustos 1944 Doktora öğrencisi olarak kabul edildi, Eylül 1945'te tezini savunması gerekiyordu, ancak teknik nedenlerle konu savunulmadan 4 ay sonraya ertelendi.

Filolojik Bilimler Adayı, Doçent Seyil Jiyebyayev'in Kazak dil bilim alanındaki mirası çok çeşitlidir. Bunlar, Kazak alfabesi ve imlası ile ilgili öneriler, noktalama işaretleri ile ilgili çalışmalar, Kazak dilinin söz varlığı üzerine çalışmalar, sözlük ilkelerine ilişkin talimatlar, kelime sınıflandırması ve tek tek kelime grupları (örneğin, isimler, fiiller, sıfatlar), cümle öğelerinin tartışmalı konuları, gruplama, yer sırasına ilişkin düşünceler, öneriler, cümle öğeleri hakkında makaleler ("üyürlü müşe" terimi S. Jiyebyayev tarafından tanıtılmıştır), izole öğeler hakkında makaleler, kelime kombinasyonları, basit cümle türleri, birleşik cümlelerin sınıflandırılması, cümle özellikleri üzerine araştırmalar; dil tarihi üzerine görüşler; çeviri sorunları hakkında; Kazak dilinin yöntemleri üzerine bir dizi çalışma; ilk, orta, yüksekokullar için okuryazarlık, ders kitapları, kılavuzlar ve müfredat vb.

S. Jiyebyayev, hayatının son yıllarında sözcük bilimi sorunlarıyla ilgilenmeye başladı. Ne yazık ki, bilim insanının bu alandaki çalışması, basılı olarak yayımlanması için yeterli zamana sahip değildi ve iz bırakmadan ortadan kayboldu. Kazak dil biliminin önemli temsilcilerinden biri M. Balakayev, "Hikmet Merdivenleri" adlı kitabında bundan bahsetmişti. Pek çok konuda yazılar yazmasına rağmen Jiyebyayev'in Kazak dil bilimindeki yeri ne yazık ki, Kazak dilinin basit ve birleşik cümleler, yöntemler alanındaki çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır.

S. S. Jiyebyayev'in bilimsel mirası, ona gerçek bir gramerci, fonetikçi, sözcük bilimci, metodolojist demeye hak veriyor (Boranbay 2013).

Önemli Eserleri

1. Jiyebyayev, S. (1930). Kazak Dili.

2. Jiyeñbayev, S. (1935). İlkokulda Kazak Dili Yöntemleri.
3. Jiyeñbayev, S. (1935). Yetişkinlere Mektup Yazma Yöntemleri.
4. Jiyeñbayev, S. (1936). Dil Bilgisi Analisti.
5. Jiyeñbayev, S. (1941). Cümlelerin Noktalaması.
6. Jiyeñbayev, S. (1941). Söz Dizimi Sorunları, Bileşik Cümlelerin Sınıflandırılması.
7. Jiyeñbayev, S. (1945). Sözlük Derlemenin Amacı ve İlkesi.

Sarsen Amanjolov (1903-1958)

Kazakistan'ın önde gelen bilim adamlarından Sarsen Amanjolov, 1901 yılında Doğu Kazakistan bölgesinin Ulan ilçesine bağlı olan Eğinsu köyünde doğdu. Babası Amanjol ve annesi Narşa, dürüst işlerle geçinen fakir bir aileydi. Sarsen on bir yaşındayken babası vefat etmişti (https://mtdi.kz/main/oku_adisteme/q/1/id/779, Erişim Tarihi: 28.11.2021).

Sarsen Amanjolov, Kazak filolojisine büyük katkılarda bulunmuş bir bilim insanıdır. Amanjolov, 1931'den itibaren Abay'ın adını taşıyan Kazak Milli Pedagoji Enstitüsü'nde ders verdi ve 20 yıl aynı enstitünün bölüm başkanlığını yaptı. Ardından filoloji alanındaki diğer kurumlarda çalıştı. S. Amanjolov tarafından yayımlanan "Kazak Sovyet Folkloru", "Onaltıncı Yıl", "Bogembay Batır" gibi büyük ölçekli eserler iyi bilinmektedir. Stalin'in Holoşçekin politikası Amanjolov'u da etkiledi. Atasözleri toplaması ve folklor çalışmaları sıkı bir şekilde kontrol altına alındı ve eleştirildi. Sarsen Amanjolov, "Suçlu değilim ama belki bir gece beni de götürülebilirler" diye endişelendi. Moskova'da yüksek lisansa başlayarak bu politikadan kurtuldu. (https://mtdi.kz/main/oku_adisteme/q/1/id/779, Erişim Tarihi: 28.11.2021).

Siyasi eğitiminde "Alpamıs", "Kobılandı", "Yertarğın", "Karasay Batır", "Mahambet" hakkında eserler yayımladı.

1928-1930'da S. Amanjolov, Orta Asya Yazarlar Bürosu'nda Kazak yazarlar bölümünün başkanı oldu. Sarsen'in bilime olan yeteneği, Orta Asya Devlet Üniversitesi'ndeki akademisyenler ve profesörler tarafından zaten tanınmıştı. Sarsen Akademisyen V. V. Barthold, Profesör S. E. Malov gibi büyük bilim adamlarının derslerini dinledi ve ilk çalışmaları o dönemde başladı. Sarsen, pedagojik çalışmalara paralel bilimsel çalışmalarını da yürüttü. 1931 sonbaharında Sarsen, Orta Asya Merkez Parti Komitesi kararıyla 1928 yılında açılan Abay'ın adını taşıyan Kazak Pedagoji Enstitüsü'nde öğretmenlik görevini yapmaya geldi. 1931'de enstitüde hem yük-

sek lisans öğrencisi hem de asistan, 1932'de doçent olarak çalıştı. S. Amanjolov, bilim adayı derecesini almış ilk Kazak dilcisidir. Hayatının son aşamasına kadar halkına hizmet etmiştir. Araştırmacı ve öğretmen Amanjolov, 28 Ocak 1958'de erken yaşta vefat etti.

1948 yılında S. Amanjolov, "Kazak Diyalektolojisinin Temel Problemleri" adlı doktora tezini savundu. 1959 yılında Amanjolov'un "Kazak Dilinin Tarihi ve Diyalektolojisi Sorunları" adlı monografisi yayımlandı. Yazarın bu çalışmasına dayanarak, edebi dilin Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde oluştuğu sonucuna varıyoruz. Bilimsel çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. Kazak dilinin lehçeleri ile modern edebiyat dilini fonetik, sözlük ve gramer açısından karşılaştırarak, kuzeydoğu lehçesinin modern edebiyat diline diğer lehçelerden çok daha yakın olduğunu belirtmektedir. (https://mtdi.kz/main/oku_adisteme/q/1/id/779, Erişim Tarihi: 28.11.2021).

Profesör S. Amanjolov'un Kazak dilinin söz dizimi ile ilgili çalışmaları bilim mirası arasında önemli bir yer tutmaktadır. Ömrünün sonuna kadar söz dizimi üzerine çalışan bir bilim adamıydı. Müellifin 1940'ta yayımlanan "Kazak Dilinin Bilimsel Söz Dizimi Hakkında Karamname" adlı eseri 1950'de yeniden desteklendi. Profesör Sarsen Amanjolov söz dizimi üzerine çalışırken Kazak dil biliminde yol gösterici ve örnek teşkil edecek eser çok az sayıdaydı. Sarsen Amanjolov, Rus dilinde ve Türkologlar tarafından yayımlanan bir dizi eserleri gözden geçirdi, belirli materyalleri eleştirdi, onları incelendikten sonra söz dizimi sorunlarını sistematize etti ve yeni kurallar ekledi.

S. Amanjolov'un bilimsel mirası sadece Kazak dil biliminin oluşumuna ve gelişimine önemli katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda genel dil bilimin, geniş bir kavram ve yorum yelpazesinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bilim adamı dili, tüm insanlık için ortak bir olgu olarak değerlendiren ilk aydınlardan biriydi ve 1931'de faaliyetleri hakkında III. sınıf öğrencileri için bir ders kitabı ile okuma yazma bilmeyen yetişkinler için bir alfabe oluşturulmasına katıldı. Genç bilim adamının ilk çalışmaları 1931'de Taşkent'te yayımlandı. 1932'de Sarsen'in dördüncü sınıf için hazırladığı "Kazak Dilinin Grameri" Almatı Devlet Yayınevi tarafından yayımlandı. Aynı zamanda Sarsen yönetiminde I-II-III. sınıf öğrencileri için gramerler yazıldı. Bu gramerler, okul çocuklarına eğitim veren öğretmenler için önerilen ilk ders kitabıydı. S. Amanjolov aynı zamanda ilk Kazak dil programlarının da yazarıdır. Ortaokul ve lise için hazırlanan Kazak Dili Programı 1933'te yayımlandı. Programlara metodik talimatlar eklendi ve 1938'de yeniden basıldı. 1946'da bilim adamının doğrudan katılımıyla iki ciltlik bir Rusça-Kazakça sözlük yayımlandı. Amanjolov, Rus alfabesine dayalı alfabenin ilk taslağını "Kazak Edebi Dilinin Yeni Alfabesi ve Yazılışı" çalışmasında oluşturdu. Bugün kullandığımız Kazak alfabesinin ve

Kazak imlasının temel ilkeleri, Kasım 1940'ta Kazak SSC Yüksek Kurulu'nun V. oturumunda Sarsen Amanjolov tarafından geliştirilen bir proje temelinde kabul edildi. Amanjolov, "IV Yıllık Dil Kitabı", "Bogenbay Batır", "Kazak Sovyet Folkloru", "Kazak Dilinin Grameri", "Söz Dizimi", "Bilmeceler", "Kazak Edebi Dili Söz Dizimi'nin Kısaca Kursu" gibi eserlere sahiptir. Ayrıca Amanjolov, kelime gruplarının bir cümlenin ögesi olma şartları, cümle öğeleri, tonlama, izole kelimeler, zaman ve şâhısla ilgili sözdizimsel kategoriler, birleşik cümlelerin oluşum yolları konularında yeni çıkarımlarda bulunmuştur.

Önemli Eserleri

1. Amanjolov, S. (1932). IV Yıllık Dil Kitabı, Almatı.
2. Amanjolov, S. (1935). Kazak Sovyet Folkloru, Almatı.
3. Amanjolov, S. (1938), (1939), (1940). Kazak Dilinin Grameri, I. Bölüm (Fonetik-Morfoloji), Almatı.
4. Amanjolov, S. (1939), (1997). Kazak Dilinin Grameri, II. Bölüm (Söz Dizimi), Almatı.
5. Amanjolov, S. (1940). Yeni Kazak Alfabesi ve Rus Alfabesine Göre Yazılışı, Almatı.
6. Amanjolov, S. (1950), (1994). Kazak Edebi Dili Söz Diziminin Kısaca Kursu I. Bölüm, Almatı.
7. Amanjolov, S. (1946). Rusça-Kazakça Sözlük. 2 Cilt, Almatı.
8. Amanjolov, S. (1959), (1997). Kazak Dili Tarihi ve Diyalektolojisi Sorunları. Almatı.
9. Amanjolov, S. (2002). Kazak Dili Teorisinin Temelleri, Almatı.
10. Amanjolov, S. (2005). Dil ve Yazı, Ust-Kamenogorsk.

İsmet Kenesbayev (1907-1995)

Kenesbayev İsmet, 15 Şubat 1907'de Güney Kazakistan (şu anki Türkistan) bölgesinin Sozak ilçesine bağlı Janısata köyünde doğdu. Önce köyde okuma yazma öğrendi, ardından Türkistan'da bir lisede ve 1922-1926'da Taşkent'te Kazak Eğitim Enstitüsü'nde okudu. İsmet Kenesbayev'in bilim alanındaki kaderini belirleyen yıllar, bu enstitüdeki eğitim yıllarıydı. Burada A. N. Samoyloviç, V. V. Bartold, S. E. Malov, I. I. Meşçanitsov, L. V. Şçerbak ve diğer profesörlerin derslerini dinledi ve genel dil bilimi ile Türkoloji alanında ilmini derinleştirdi (Balakayev, 1963).

İsmet Kenesbayev, 1931-1934'te Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Halk Eğitim Komserliği'nde metodist, 1933-1936'da Almatı Tıp Enstitüsü diller bölümü başkanı, 1936-1939 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Kazak Bilimi Akademisi dil ve edebiyat sektörünün kıdemli araştırmacısı, 1943'ten 1951'e kadar Kazak SSR Bilimler Akademisi başkan yardımcısı, 1951-1961'de dil ve edebiyat enstitüsünde kıdemli bir araştırmacı, bölüm başkanı, 1947-1951 ve 1957-1961'de enstitü müdürü, 1961-1978'de dil bilimi enstitüsü müdürü, 1970-1976 Kazak SSR Bilimler Akademisi sosyal bilimler bölümü akademik-sekreter, 1985-1987 Kazak SSR Bilimler Akademisi Başkanlığı üyesi gibi görevlerde bulundu. 1988'den 1994'e kadar ise Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Başkanlığı'nda danışmanlık yaptı. İsmet Kenesbayev'in bilimdeki hayatı, çalışması ve kariyeri XX. yüzyılın 30'lu yıllarında başladı. O yıllarda yazılan okuryazarlık alfabetesi, ilkokul Kazak Dili ders kitapları son zamana kadar birkaç kez yayımlandı. İsmet Kenesbayev, Kazak dilinin fonetik ve sözlük bilgisi, anlam bilgisi ve etimolojisi, dilin tarihi ve ilgili dillerin ilişkisi üzerine birçok temel eserin müellifidir. Kazak dilinin fonetik ve deyim bilimi araştırmaları İsmet Kenesbayev'in adıyla ilgilidir. Kenesbayev'in uzun yıllar boyunca yaptığı araştırmalar sonucunda 1977 yılında "Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü" yayımlandı. 1959 ve 1961 yıllarında İsmet Kenesbayev'in yönetimi ile iki ciltlik "Kazak Dilinin İzahlı Sözlüğü" yayımlandı. 1961'de "Kazak Dilinin İmla Sözlüğü", 1978 ve 1981'de iki ciltlik "Rusça-Kazakça Sözlük" yayımlandı. İsmet Kenesbayev, hayatında bilim ve öğretmenlik işlerini birlikte yürütebilen bir bilim adamıdır. 150'ye yakın bilimsel eserin yazarı, çeşitli bilimsel eserlerin editörü olan İsmet Kenesbayev'in bu kadar kapsamlı bilimsel, pedagojik ve kamusal faaliyetleri hükümet tarafından çok takdir edildi ve kendisine Lenin Nişanı, Kızıl Yıldız Nişanı, Kızıl İşçi Bayrağı Nişanı, çeşitli madalyalar ve Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Kurumu Diploması verildi. 1978'de Kazak SSR Devlet Ödülü'nü aldı. Kenesbayev aynı zamanda "Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Onurlu İşçisi" unvanını alan ilk bilim adamlarından biridir (Sarıbayev, 1967).

Önemli Eserleri

1. Kenesbayev, İ. (1939). Qazaq Tili Grammatikası, Almatı.
2. Kenesbayev, İ. (1962). Qazirgi Qazaq Tili. Leksika, Fonetika, Almatı.
3. Kenesbayev, İ. (1977). Qazaq Tiliniñ Frazelogiyalıq Sözdigi, Almatı.
4. Kenesbayev, İ. (1977). Qazaq Til Bilimi Turalı Zerttewler, Almatı.
5. Kenesbayev, İ. (Redaktör). (1959, 1961). Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, (2 Cilt), Almatı.

6. Kenesbayev, İ. (Redaktör). (1978, 1981). Rusça-Kazakça Sözlük, (2 Cilt), Almatı.

Ğaynetdin Ğalyulı Musabayev (1907-1981)

Ğ. Musabayev, 17 Eylül 1907'de Ombı (Omsk) bölgesinin Moskala semtinde demiryolu işçisi bir ailede doğmuştur. Dedesi Musabay ve babası Gali, demiryolunda çilingir olarak çalıştı. 1933'te Ombı (Omsk) Pedagoji Koleji'nden mezun olduktan sonra, Abay adını taşıyan Kazak Pedagoji Enstitüsü'nün edebiyat bölümünde okudu. 1937'den itibaren SSCB Bilimler Akademisi'nin Kazak şubesi sisteminde, ardından Kazak SSR Bilimler Akademisi'nde dil ve edebiyat bölümünde genç araştırmacı olarak çalıştı. 1938'den 1941'e kadar Abay'ın adını taşıyan Kazak Pedagoji Enstitüsü'nün yüksekokulunda okudu. 1941'de 2. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Musabayev gönüllü olarak orduya katıldı. Tüfek bölümünde siyasi lider ve tabur komiserliği, tank bölümlerinde tabur komutan yardımcısı olarak görev yaptı. Stalingrad yakınlarında, Orel-Kursk yayında, Kiev, Minsk, Treptoy, Potsdam, Varşova, Berlin ve diğer şehirleri özgürleştirmede katkıda bulundu. Bu muharebeler sırasında Gaynetdin Galyulı birkaç kez ağır yaralandı ve iyileştikten sonra cepheye döndü. Bir asker olarak cepheye gitti ve askerliğini Muhafız Yüzbaşısı olarak tamamladı. Birinci derece 2. Dünya Savaşı Nişanı, Kızıl Yıldız ve madalyalarla ödüllendirildi. Aralık 1945'te Sovyet Ordusu'ndan terhis edildikten sonra Ğ. Musabayev Akademi'de çalışmaya geri döndü. Kazak SSR İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde kıdemli araştırmacı ve ardından direktörün araştırma işleri boyunca yardımcısı olarak çalıştı. 1946'da Kazak SSR İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün dil sözlükleri bölümünün başkanlığına atandı. Bu görevi 30 yılı aşkın sürdürdü. Kendisine 1962'de Kazak SSR Bilimler Akademisi'nin Muhabir-Üyesi ve 1966'da Profesör unvanı verildi. (<http://www.cga.kz/>, Erişim Tarihi: 29.11.2021).

Eserleri arasında "Modern Kazak Dili", "Leksika", "Kazak Dilinin Tarihi", "Kazak Dili ve Gramer Tarihi", "Kazak Dilinin Yerel Özellikleri" (ortak yazar) ve diğerleri yer almaktadır. "Kazak Edebi Dilinin Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi", "Kelime Oluşum Sorunları", "Kazak Sözlü ve Yazılı Edebiyatının Dili", Rus Okulunun 5-7 ve 8-10. sınıf öğrencileri için iki dilli ve tek dilli sözlükler ve Kazak dilinde ders kitapları gibi çalışmaları vardır. Yaklaşık 30 kitabın yazarıdır, bunun dışında 6 mo-

nografi, üniversite öğrencileri için 4 ders kitabı, 14 sözlük gibi 200 civarında çalışmanın da muaviniidir. (<http://www.cga.kz/>, Erişim Tarihi: 29.11.2021). Ayrıca G. G. Musabayev, yirmi beş yıl boyunca epigrafi sorunlarıyla uğraştı. Kazakistan'ın geniş alanını keşfetti, onun rehberliği altında Epigrafik seferin yönleri güneyden kuzeye, doğudan batıya ulaştı. Runik veya Talas-Orhun-Yenisey alfabesindeki harfler, eski Türk Uygur alfabesindeki mektuplar, Moğol harfli mektuplar, piktogramlar vb. üzerinde çalıştı. Ğaynetdin Ğalyulı, Üysin (Uisin) devletinin yıkılmış eski başkenti Hankora şehrini araştırdı ve yerini belirledi, "Sır-Derya" diye adlandırılan eski Türkçe yazmayı, Alaş Kağan'ın kitabesindeki eski Türk yazılı metni inceledi ve yayımladı, toğuz kumalak için yapılan delikli tahtalar, satranç tahtasını, çift atlı ve iki tekerlekli araba, marangoz aletleri ve yurt resimlerini buldu. Organizasyon çalışmalarında başarılı çalışmalara imza attı. Otuz yıl boyunca iki dilli sözlükler bölümüne, epigrafik seferlere başkanlık etti. Sosyal Bilimler Bölümü'nün bilimsel oturumlarına, Kazak SSR Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü Akademik Konseyi toplantılarına, tez savunmalarına katıldı ve konuştu. Farklı dinleyiciler önünde dersler verdi (<http://www.cga.kz/>, Erişim Tarihi: 29.11.2021).

Önemli Eserleri

1. Musabayev, G. (1951). Kazak Dilinde Sıfatlar, Almatı.
2. Musabayev, G. (1951). Kazak Dilinin Yerel Özellikleri, Almatı (yazarlardan biri).
3. Musabayev, G. (1952). Kazak Edebi Dilinin Oluşumu ve Gelişimi ve Dialektoloji Konuları, Almatı.
4. Musabayev, G. (1960). Modern Kazak Dilinin Kelime Hazinesi, ADD., Almatı.
5. Musabayev, G. (1959). Kısaca Kazakça-Rusça Sözlük, Almatı (Derleyicilerden Biri).
6. Musabayev, G. (1961). Kazak-Rus Konuşmacı, Almatı (Yazarlardan Biri).
7. Musabayev, G. (1954), (1987). Kazakça-Rusça Sözlük, Almatı (Derleyicilerden Biri).
8. Musabayev, G. (1953). Rus Okullarının 5-6. Sınıfları İçin Kazakça Ders Kitabı, Almatı (Yazarlardan Biri).
9. Musabayev, G. (1953). Rus Okullarının 8-9. Sınıfları İçin Kazak Dili Ders Kitabı, Almatı.

10. Musabayev, G. (1954). Büyük Rusça-Kazakça Sözlük, Moskva (Derleyicilerden Biri).
11. Musabayev, G. (1962), (1975). Modern Kazak Dili / Kelime Bilgisi, Fonetik, Almatı (Yazarlardan Biri).
12. Musabayev, G. (1959). Modern Kazak Dili. Kelime Bilgisi, Almatı.
13. Musabayev, G. (1960). Rusça-Kazakça Okul Sözlüğü, Almatı (Derleyicilerden Biri).
14. Musabayev, G. (1966). Kazak Dili ve Gramer Tarihinden, I. Bölüm, Almatı.
15. Musabayev, G. (1967). Kazak Dilinin Grameri, I. Morfoloji, Almatı (Yazarlardan Biri).
16. Musabayev, G. (1971). Kazakistan Epigrafisi, Almatı (Yazarlardan Biri).
17. Musabayev, G. (1972). Yazım Sözlüğü, Almatı (Derleyicilerden Biri);
18. Musabayev, G. (1988). Kazak Dilinin Tarihinden, Almatı
19. Musabayev, G. (1998). Kazak Dili, Almatı.

Maulen Balakayev (1907-1995)

Maulen Balakayev, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Akademisyeni, Filoloji Doktoru, Profesör, Kazakistan Cumhuriyeti Onurlu Bilim Adamı, Kazak SSR Bilimler Akademisi Ş. Valihanov Ödülü sahibidir. Çimkent bölgesi (Şu an Türkistan bölgesi) Türkistan ilçesine bağlı Şaga köyünde 7 Kasım 1907'de doğdu. 3 yaşında babasını, 10 yaşında annesini kaybetti. Çimkent Pedagoji Koleji'nde okudu (1925-1929). J. Aymautov gibi ünlü kişilerden eğitim aldı.

Almatı'da çeşitli üniversitelerde ve araştırma kurumlarında çalıştı, önce gazetecileri hazırlayan Komünist Üniversitesinde bölüm başkanı ve daha sonra yeni kurulan Yabancı Diller Enstitüsünde ilk rektör oldu. 1937'de, tarihin en büyük trajedilerinden biri, Stalin'in baskı dönemi başladı. Ülkenin onursal vatandaşları birer birer "halk düşmanı" olarak adlandırıldı, Sibiryaya sürüldü, asıldı ve vuruldu. Bu dönem M. Balakayev için de zor bir zaman oldu. 1937'de savunması gereken tezi 1941'e kadar sürdü. Kitlesel baskıya maruz kalan ünlü uzmanların yerine ders kitapları yazmak ve ders vermek zorunda kalması nedeniyle tez savunma konusu ertelendi. Ancak 1937 olaylarından kendini kurtaramadı. Maulen'i partiden çıkardılar, "Japon casusu" dediler. Fakat M. Balakayev'in kovalamadan sağ çıkması Kazak dil bilimi için büyük bir başarı oldu. 1917 ve 1932 yıllarındaki kıtlıkları, 1937-1938

yıllarındaki baskıları, 1941-1945 yıllarındaki yıkıcı savaşları ve 1951 isyanlarını insani saflığıyla atlatan Maulen Balakayev, Kazak dil bilimi için Kazak halkına bir lütuftur. 1941'de "Kazak Dilinde Yardımcı Kelimeler" konulu tezini başarıyla savundu. 1942-1943'te 2. Dünya Savaşı'na katıldı. Stalingrad yakınlarındaki savaşta ağır yaralandı ve Almatı'ya döndü. Ülkeye geldikten sonra bilim ve eğitim kariyerine devam etti. 1942'den itibaren bugünkü Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi'nde Kazak Dili ve Edebiyatı bölümünde doçent olarak çalıştı, 1945'ten beri de bölüm başkanlığını yaptı. Bu yıllarda ayrıca Kazak SSR İlimler Akademisi'nin Dil, Edebiyat (şimdiki Dil bilimi) Enstitüsü'nde araştırmalar yaptı. Uzun yıllar dil bilgisi ve dil kültürü bölümlerinin başkanı olarak çalıştı. 1950'de Balakayev, Moskova'da Kazak Dilinde Basit Cümleler üzerine doktora tezini savundu. Bu çalışma daha sonra ayrı bir kitap haline getirildi. Bu çalışma, bu alandaki ilk monografik çalışmadır. 1958'de Maulen Balakayev Kazak SSC İlimler Akademisi'nin Muhabir-Üyesi seçildi.

Bilim adamı, gramer, imla, terminoloji, dil kültürü, üslup, kurgu dili, edebi dilin sorunları üzerine yaklaşık yirmi kitap ve iki yüz bilimsel eser yayımladı. Bilim adamı, gramer, imla, terminoloji, dil kültürü, üslup, kurgu dili, edebi dilin sorunları üzerine yaklaşık yirmi kitap ve iki yüz bilimsel eser yayımladı. Bu alanlarda çalışan hiç kimse onun eserlerine bakmadan geçemez. Özellikle Kazak dilinin ilk bilimsel grameri "Modern Kazak Dili" (1954) ders kitabının yazılmasında M. Balakayev'in payı büyüktür. M. Balakayev'in bu konudaki en büyük başarısı, basit cümlelerde söz dizimi ve kelime tamlamalarına getirdiği yeni perspektiflerdir. Balakayev aynı zamanda dil kültürü sorunlarını inceleyen Türkoloji alanındaki ilk bilim adamlarından biridir. Esas olarak onun gramer araştırmaları özellikle önemlidir. M. Balakayev bu alanda "Basit Cümle Türleri", "Modern Kazak Dili: Söz Dizimi" gibi birkaç temel morfolojik eserler yayımladı. Bu araştırmalar sadece Kazak dil bilimi için değil, tüm türkoloji için önemli olan teorik bir dizi yeni sonuçlar üretti. "Basit Cümlelerin Söz Dizimi" ve "Kazak Dilinde Tamlama Türleri" (1957) adlı çalışmaları ulusal ve uluslararası düzeyde oldukça değerlidir. Bu kitaplar hakkında ünlü Fransız Türkologu Bazen yorum yaptı ve o da Paris Linguistic Toplumunun Bülteni'nde yayımlandı. M. Balakayev edebi dil sorununu sürekli takip ediyordu. Sonuç olarak 1984 yılında "Kazak Edebi Dili ve Normları" adlı kitabı yayımlandı. Burada geçmişte dile getirilen ve yazılan görüşleri inceledi ve kültürel bilimsel tartışmalara örnek teşkil etti. Edebi dilin net bir tanımını vermeye çalıştı ve edebi dilin sınırlarını ve kapsamını gösterdi. Aynı zamanda Kazak dilinde normlar meselesinin oluşumunu ele aldı ve kendi pozisyonunu verdi. 1948'de yayımlanan "Yazım Sözlüğü", 1952'de yayımlanan "Kazakça İmla ve Grafik Sorunları" adlı eserleri zamanında Kazak dilinde okuryazarlık ihtiyacını karşılayan eserlerdir.

Balakayev, Kazak dil biliminin bu alanlarında kendi bilim okulunu oluşturmuştur. "Kazak Dilindeki Tamlamaların Temel Tipleri" monografisi, onun bu sorun üzerinde uzun yıllar süren araştırmasının sonucu idi. Bu gayretli bilim insanının pek çok öğrencisi onun izinde başarıyla araştırma yapmaya devam etmektedir. Tamlamaların türleri teorik sorunları üzerine ondan fazla monografi de yazmış olan M. Balakayev, Kazak dil bilimi alanında önde gelen bilim adamlarının birisidir (Ömirzaq, Aytbayulı, "Ğibrattı Ğumır", // QOJALAR.KZ - Tarih. Tanım. Tağlım, Erişim Tarihi: 26.12.2017).

Önemli Eserleri

1. Balakayev, M. (1954), (1966), (1971), (1996). Modern Kazak Dili: Kelime Bilgisi, Fonetik, Gramer, Almatı (Ortak Yazar).
2. Balakayev, M. (1959). Modern Kazak Dili: Söz Dizimi ve Basit cümleler, Almatı.
3. Balakayev, M. (1965). Kazak Dili Kültürünün Sorunları, Almatı.
4. Balakayev, M. (1966). Kazak Dilinin Üslubu, Almatı (Ortak Yazar).
5. Balakayev, M. (1967). Kazak Dilinin Grameri, Söz Dizimi, 2. Cilt, Almatı.
6. Balakayev, M. (1968). Kazak Edebi Dilinin Tarihi, Almatı.
7. Balakayev, M. (1989). Dil Kültürü ve Kazak Dilinin Öğretimi, Almatı.
8. Balakayev, M. (2008). Kazak Dil Biliminin Sorunları, Almatı.

İbrahim Esengululi Mamanov (1907-1991)

Tanınmış dilci, bilim adamı İbrahim Esengululi Mamanov, 13 Haziran 1907'de Taldikorğan'ın Aksu ilçesine bağlı Karaağaç köyünün 10. köyünde doğdu. Almatı'da ilk kez açılan Kazak Pedagojik Enstitüsü'nün ilk mezunlarından biridir.

1927'den 1928'e kadar Taldikorğan bölgesinin Sarkant ilçesindeki "Kom-muna" okulunun müdürü olarak çalıştı. Kariyerinin başında babası Esengul Hacı, en zengin adam olarak müsadere edildi ve Rusya'nın Penza eyaletine ve ailesi Oral'a sürüldü. Burada da GPU (Sovyet Siyasi Yönetimi) zulmü durdurmadı ve genç uzmanı karısıyla Krasnoyarsk Krayı'nın Açinsk şehrinin ötesindeki Tayganın bir köşesine beş yıl boyunca sürgüne gönderdi. O bölgenin ana sakinleri Tatarlardı. Temel bir eğitime sahip olan genç, erken yaşlarda Tatar ve Rus dillerini öğrenmişti. Bu öğrendikleri çok faydalı oldu ve oranın nüfusuna Tatar ve Rus dillerinde dersler

verdi, böylece hayatının geçimini sağladı. Boşta kaldığı zamanlarda valiz yapıp sattı. Zaman zaman keman çalıp insanları eğlendirdi. Böylece insanlar onu "İbrahim Abzi" olarak andı. Ancak burada da uzun süre kalamadı, uzak bir yerdeki Rus köyüne sürgüne gönderildi, avcılık ve balıkçılıkla geçimini sürdürmeye çalıştı.

Sonunda, beş yıllık sürgünleri dolup evlerine döndüler. 1932-37'de ilk olarak Kızıljar'da, Kökşetaw bölgesinin (Şimdiki Akmola bölgesi) Enbekşiler ilçesinde bir ortaokulda öğretmen olarak çalıştı. 1938'de Almatı'da 35. okulda öğretmen olarak göreve girdi. 1940 yılında Kazak Devlet Üniversitesi'nin Kazak Dili Bölümü'nde öğretmen olarak çalıştı.

1947'de Marr adını taşıyan Leningrad'daki Dil ve Düşünce Enstitüsü ve Leningrad'daki SSCB Bilimler Akademisi Rus Dili Enstitüsü'nin Leningrad Şubesi Akademik Konseyi'nde yedi ayda tamamladığı "Kazak Dilinde Yardımcı Fiiller" konulu tezini savundu. Tez konseyinde genç bilim adamının S. E. Malov'un danışmanlığıyla yazılan araştırması çok beğenildi. Göreve döndükten sonra Tarih ve Filoloji Fakültesi dekanı olarak atandı ve ilçe meclis vekili seçildi. Ancak, siyasi zulümden korkan bilim adamı, 1952-54'te Moskova'ya gitmek zorunda kaldı. Ülkedeki siyasi değişimler nedeniyle 1954 yılında Almatı'ya döndü, Kazak Devlet Üniversitesi Kazak Dili bölümünde doçent ve yazışma fakültesi dekanı oldu. Ardından öğretmenlik kariyerine devam etti.

Daha sonra 1991 yılına kadar Kazak Devlet Üniversitesi'nde dersler verdi. 1991'de 16 Kasım'da vefat etti.

Kazak dilinde gramer düşüncesinin gelişmesine ve morfolojik bilginin gelişmesine katkıda bulunan araştırmacının bıraktığı zengin bir miras bulunmaktadır. Bilim adamı, araştırmalarında dil bilgisinin en karmaşık ve çelişkili problemlerini ele aldı. Nedenlerini ve sonuçlarını bularak tanımlamalarının yönünü gösterdi. Kazak dilinin gramerinin teorik ve pratik sorunlarını modern bir bakış açısıyla kapsamlı bir şekilde araştırdı. İ. Mamanov'un çalışmaları dil üzerine çalışan bilim adamlarına ve dil sevenlere adanmıştır.

Önemli Eserleri

1. Mamanov, İ. (1961). Kazak Dili, Rus Gruplarında Okuyan Öğrenciler İçin Kazakça Ders Kitabı, Kazuçpedgiz Baskı Evi, Alma-Ata.
2. Mamanov, İ. (1962). Modern Kazak Dili Kursunun Morfoloji Bölümünün Öğretilmesi Hakkında. Almatı.
3. Mamanov, İ. (1966). Modern Kazak Dili. Fiil. Üniversiteler ve Pedagojik Enstitülerin Filoloji Fakülteleri İçin Ders Kitabı. Almatı. 156 S.

4. Mamanov, İ. (1967). Kazak Dilinin Grameri. I. Morfoloji. (Yazarlar Grubu: A. Iskakov, S. Omarbekov, Ğ. Musabayev, S. İsayev, R. Emirov, A. İbatov, A. Hasenova, J. Bolatov, K. Netalyeva, B. Janpeysov, Ş. Sarıbayev).
5. Adambaeva, J., Mamanov, I. (1970). Kazak Dili, Rus Okullarının IV-V. Sınıfları İçin Kazak Dili Ders Kitabı. 2. Baskı. Alma-Ata. 192 s.
6. Mamanov, I., Nurgalieva, M. (1973). Kazak Dili. Rus Okullarının V-VI. Sınıfları İçin Kazakça Ders Kitabı, V sınıf - 4. baskı, VI sınıf - 3. baskı. Alma-Ata. 192 s.
7. Mamanov, İ. (1973). Modern Kazak Dili, (Ders Metinleri). Almatı. 89 s.
8. Mamanov, İ., Duysekova, N. (1975). Kazak Dili. Rus Okulunun 7-8. Sınıfları İçin Kazak Dili Ders Kitabı. 3. Baskı. Almatı. 160 s.

Nıĝmet Tinalyulı Sauranbayev (1910-1958)

Sauranbayev Nıĝmet Tinalyulı, Kazak dil biliminin kurucularından biri, bilim adamı, dil bilimci, Türkolog, filoloji bilimleri doktoru, profesör, Kazak SSR Bilimler Akademisi akademisyeni, Kazak SSR'sinin onurlu bilim adamıdır.

N. Sauranbayev sadece bilimsel ve organizasyonel çalışmalar değil, aynı zamanda araştırma çalışmaları da yürütmüştür. 1940 yılı Rus dilinde "Kazak Dilindeki Zarfların Anlambilimi ve İşlevleri" adlı büyük bir çalışmayı tamamladı. Eser, tüm Sovyet Türkolojisinde bu konudaki ilk monografidir. Leningrad'ın N. Marr adını taşıyan Dil ve Düşünce Enstitüsü Sauranbayeva bu çalışması için Filolojik Bilimler Adayı unvanını verdiler. Eser "Kazak Dilindeki Zarflar" başlığıyla 1940 yılında yayımlandı ve daha sonra Rusça'ya çevrilip 1944 yılında yeniden basıldı. N. T. Sauranbayev, 1943 yılında "Kazak Dilindeki Birleşik Cümleler Sistemi" konulu doktora tezini savundu. Böylece Kazak dil bilimcileri arasında bir doktora grubu kurma hakkını elde etti. 1948 yılı eseri kitap olarak yayımlandı. 1946'da Kazak SSR İlimler Akademisi kuruldu. N. T. Sauranbayev, akademinin tam üyesi (akademisyen) seçildi ve Sosyal Bilimler Bölümünün Akademik-Sekreterliğine atandı. Prezidyum üyesi olarak görev yaptı. 1951 yılında Sauranbayev, Kazak SSR Bilimler Akademisi Başkan Yardımcısı olarak yeni görevine transfer edildi. Sosyal Bilimler Enstitülerinin tüm araştırma ve organizasyon faaliyetleri Sauranbayev başkanlığında gerçekleştirildi.

N. T. Sauranbayev, hayatının son yıllarında (1956-1958) Dil Bilimi Enstitüsü'nde Kazak dilinin tarihi ve diyalektolojisi bölümünün başkanlığını yaptı. Kazak dilinin geride kalan bu iki alanında ilgili uzmanlar hazırlamaya özel önem verdi.

Önemli konularda büyük makaleler yazdı. Departman personelini ilim alanında olan problemleri çözmek için harekete geçirdi.

N. T. Sauranbayev, bilimsel çalışmaların organizatörü ve bilim adamı olduğu kadar büyük bir öğretmendi de. 1932'den hayatının sonuna kadar öğretmenlik görevini hiç bırakmadı. Her şeyden önce, okul öğrencileri ve öğretmenleri için ders kitaplarını yazdı. Pedagojik kurumlara ve konseylere başkanlık etti. 1938'den itibaren üniversitelerde ders verdi, doçent, profesör ve bölüm başkanı olarak çalıştı.

Dünya Barışı Savunucuları Konferansı'nda, bilim adamı ülkesi ve Kazak halkı adına konuşmak için 1947'de Hindistan'a gitti. Bu gezi sırasında Hindistan halkının hayatı hakkında bir kitap yazdı. Kazakistan'ın elçisi olarak Delhi ve Agra'ya, Allahabad ve Kalküta'ya, Madras ve Haydarabad'a, Basra ve diğer yerlere de gitti. Orda Kazak halkının barış için verdiği zorlu mücadeleyi anlattı. Bu amaçla İran ve Irak'ı da ziyaret etti. 1954 yılında XXIII. Dünya Oryantalistlerin Kongresi'nde N. T. Sauranbayev, Sovyet heyetinin üyesi olarak Londra'ya gitti. Kazak SSR Bilimler Akademisi Akademisyeni, Filoloji Doktoru, Profesör, Onurlu Bilim Çalışanı, merhum Nigmat Tinalyulı Sauranbayev çok erken (Kasım 1958) 48 yaşında vefat etti. Ama arkasına ölümsüz bir miras, bilimsel eserler ve yüce bir hayal bıraktı. Gösterdiği güzel örnekleri ve ahlaki adı kaldı.

Kazak dil bilimi alanında Nigmat Tinalyulı 3 monografi, 2 broşür, 60 bilimsel makale, 7 rapor, 1 program, 7 ders kitabı, 2 sözlük yazdı. Politik ve sosyal konulardaki yazıları ve editörlük çalışmaları elbette ayrı bir konudur. (https://www.mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/378/q/1, Erişim Tarihi: 27.11.2021).

Önemli Eserleri

1. Sauranbayev, N. (1938), (1950). “Qazaq Tili. Wçebnik Kazaxskogo yazıka dlya V klassa rwsskoy sredney şkolı (pervıy god obwçeniya). Alma-Ata; izd. 5. Alma-Ata.
2. Sauranbayev, N. (1939). Kazaq Tiliniñ Grammatıkası, V-VI klastarğa arnalğan, II bölüm, Sintaksis, I. Basılwı, Almatı. (S. Amanjolvpen birge jazğan).
3. Sauranbayev, N. (1939). Rwssko-Kazaxskiy Slovar dlya naçalnoy şkolı, Sostavıtelı: N. Sawranbaev, A. K. Akçwlvkov., Alma-Ata.
4. Sauranbayev, N. (1940). Qazaq Tilindegi Kösemşeler Twralı, Almatı.
5. Sauranbayev, N. (1940). Programma Kazaxskogo Yazıka dlya vzroslix, Alma-Ata.

6. Sauranbayev, N. (1941). Qazaq tili, Wçebnik Kazaxskogo Yazıka, Alma-Ata.
7. Sauranbayev, N. (1942). Rwssko-Kazaxskiy Slovar dlya naçalnoy şkolı, Sostavıtelı: N. Sawranbaev, S. Jiyenbaev s wçastıem T. Akwlova, Alma-Ata.
8. Sauranbayev, N. (1945). Qazaq Tiliniñ Grammatıkası, Pedwçılışçe oqwşılardına arnalğan, Almatı. (R. Begalıevpen birigil jazğan).
9. Sauranbayev, N. (1948). Qazaq Tilindegi Qurmalas Söylemder Jüyesi, Almatı.
10. Sauranbayev, N. (1948). Lomonosov jäne Orıs Tili, (Jawaptı redaktoru I. Keñesbaev), Almatı.
11. Sauranbayev, N. (1953). Qazaq Tili, Pedagogikalıq wçılışçelerge arnalğan oqw quralı, Almatı.
12. Sauranbayev, N. (1954). Qazirgi Qazaq Tili, (Leksika. Fonetika. Grammatıka), Almatı.

Ahmedi Iskakuli Iskakov (1910-1996)

Iskakov Ahmedi, Filoloji Doktoru, Dil Bilimci-Profesör. Semey bölgesi Abıralı ilçisinde doğdu. Almatı Pedagoji Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra Kazak Pedagoji Enstitüsü'nde öğretmen olarak çalıştı. Kazak SSR İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü ve Kazak SSR Eğitim Bakanlığı Pedagojik Bilimler Araştırma Enstitüsü müdürlüğü, Kazak SSR Bilimleri Akademisi'nin Dil Bilim Enstitüsü Sözlük Bilimi Bölümü Başkanı gibi görevler yaptı. Kazak dil biliminin tarihi ve günümüzdeki durumu, gramer (morfoloji), kelime sınıflarının teorisi ve sınıflandırılması, kelime bilgisi ve sözlük bilimi, öğretim yöntemleri hakkında 200'den fazla bilimsel çalışmaların yazarıdır.

A. Iskakov, Kazak filolojisine etkin çalışmaları ile katkıda bulunduğu için devlet ona 1944'te Onur Rozeti Nişanı, 1960'ta Kızıl İşçi Bayrağı Nişanı, 1980'de Halkların Dostluk Nişanı vb. birçok madalya ve takdir mektubu verdi. A. Iskakov, 1970 yılında, Kazak SSR Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Bölümü'nde ve Akademinin genel toplantısında, Cumhuriyetin Onurlu Bilim Çalışanı, Bilimler Akademisi'nin Muhabir Üyesi seçildi.

A. Iskakov, özellikle Kazak dilinin morfolojisinin araştırılmasına büyük katkı sağlamıştır. Dil bilimi, Iskakov'un kendini adadığı bir alandır. Kazak dilinin morfolojisi üzerine teorik çalışmaları, "Modern Kazak Dilinde Zarflar" (1950),

"Noktalama İşaretleri", "Modern Kazak Dili" (İsimler) (1964), "Modern Kazak Dili" (Morfoloji) gibi çalışmaları Türk dili ve Türklük bilimi araştırmaları için çok kıymetli bulundu. Profesör Ahmedî Iskakov'un önderliğinde 1974-1986 yıllarında yayımlanan, tarihsel açıklayıcı ve normatif bir nitelik taşıyan on ciltlik "Kazak Dili İzahlı Sözlüğü"nin yayımlanması, büyük kültürel öneme sahip bilimsel bir etkinlik olarak kabul edilmektedir. Dil Bilim Enstitüsü'nün en önemli eseri olan bu sözlüğün hacmi 11200 sayfadır. Sözlük, Kazak dil biliminde temel başvuru kaynağı, sözlükçülük alanında yeni bir atılım, Kazak dilinin ve zihniyetinin bir ansiklopedisidir. Eser bu yönleriyle Türkoloji alanına önemli katkı sağlamaktadır. Altmış yedi bin kelime-lik bu büyük sözlüğü hazırlamak, elbette sözlük yazma sürecinde coşku ve titizlik, bilgi ve beceri, gerekli deneyim ve engin bir kelime kültürü gerektirir.

Iskakov'un başlıca çalışmalarını şu şekilde sıralayabiliriz: "Kazak Dilinin Fonomorfolojik Yapısının Tarihsel Analizi", "Kazak Dilinin Grameri: (Morfoloji)", "Modern Kazak Dili: (Morfoloji)". "Kazak Dili'nin İzahlı Sözlüğü" (10 Cilt) ve "Abay Dili Sözlüğü".

Önemli Eserleri

1. Isqaqov, A. I. (1964). Qazaq Tili [Mätin]. Mektep, Almatı. 393 b.
2. Isqaqov, A. I. (1964). Qazaq Tili [Mätin]. Almatı. 400 b.
3. Isqaqov, A. I. (1969). Qazaq Tili GrammatİKası [Mätin]: 4 klass. Almatı. 136 b.
4. Isqaqov, A. I. (1970). Qazaq Tili [Mätin]. Mektep, Almatı 136 b.
5. Isqaqov, A. I. (1971). Qazaq Tili [Mätin]: 4-kl. Arnalğan Oqwlıq. Mektep, Almatı. 135 b.
6. Isqaqov, A. I. (1972). Qazaq Tili [Mätin]: (Fonetika, Leksika, Morfologiya). Mektep, Almatı.
7. Isqaqov, A. I. (1973). Qazaq Tili [Mätin]. Almatı. 136 b.
8. Isqaqov, A. I. (1974). Qazaq Tili [Mätin]:4-klass. Almatı. 136 b.
9. Isqaqov, A. I. (1974). Qazirgi Qazaq Tili [Mätin]. Almatı. 408 b.
10. Isqaqov, A. I. (1975). Qazaq Tili [Mätin]: 4-klass. Almatı. 136 b.
11. Isqaqov, A. I. (1976). Qazaq Tili [Mätin]: 4-klass. Almatı. 136 b.
12. Isqaqov, A. I. (1979). Qazaq Tili [Mätin]: 4-klass. Almatı. 136 b.

13. Isqaqov, A. I. (1986). Qazaq Tili [Mätin]: 4-Klassqa Arnalğan Oquwlıq. Mektep, Almatı. 175 b.
14. Isqaqov, A. I. (1988). Qazaq Tili [Mätin]: 4-Klassqa Arnalğan Oquwlıq. Mektep, Almatı. 175 b.
15. Isqaqov, A.I. (1989). Qazaq Tili [Mätin]: 5-Klassqa Arnalğan Oquwlıq. Mektep, Almatı. 192 b.
16. Isqaqov, A. I. (1991). Qazirgi Qazaq Tili [Mätin]: Morfologiya. Ana Tili, Almatı. 384 b.
17. Isqaqov, A. I. (1994). Qazaq Tili [Mätin]: 5-Klassqa Arnalğan Oquwlıq. Mektep, Almatı. 173 b.
18. Isqaqov, A. I. (1999). Qazaq Tiliniñ Fono-Morfologiyalıq Qurılısın Tarixi Turğıdan Saraptaw [Mätin]. Almatı. 186 b.
19. Isqaqov, A. I. (2010). Qazirgi Qazaq Tili [Mätin]. // Qazaq Til Biliminiñ Antologiyası. (Bas red. E. M. Arın; Qurast. A. J. Qudabaev; Red. Alqası: Ö. Aytbaev, B. Äbilqasımov, E. Janpeyisov t.b.), S. Torayğırov Atın. PMW, Pavlodar. 458 b.

Toleubay Rahimjanuli Kordabayev (1915 - 2000)

T. Kordabayev 12 Aralık 1915'te Doğu Kazakistan bölgesinin Abay ilçesinin 9. Köyünde doğdu. Kordabayev Toleubay Rahimjanuli, bilim adamı, Filoloji doktoru (1968), Profesör (1970), Kazak SSR'sinin onurlu bilim adamıdır (1976). 1940 yılında Kazak Pedagoji Enstitüsü'nden mezun oldu ve Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Bayan-Ölgey bölgesinde öğretmen olarak çalıştı. 1946-1993 Kazak Pedagoji Enstitüsü'nde, Kızlar Pedagoji Enstitüsü, Yüksek Parti Okulu, Karaganda Devlet Üniversitesi Kazak Dili Bölümü'nün başkanı, Kazakistan Bilimler Akademisi Dil Bilim Enstitüsü'nde bölüm başkanı görevlerini yaptı. Kordabayev 10'dan fazla ders kitabı, araştırma eserleri ve monografi yazdı. Temel araştırma çalışmaları, Kazak dilinin tarihi söz dizimi, atasözleri ve şiir söz dizimi, dil grafikleri ve imla, kelime bilgisi ve sözlükbilim ile genel dil bilim sorunları üzerine çalıştı. Dil tarihini ve yapısal sorunlarını inceleyen seçkin bir bilim adamı olan Kordabaev, Kızıl Bayrak İşçi Nişanı, MHC'nin Altın Yıldız Nişanı ve çeşitli madalyalarla ödüllendirildi. (<https://kk-m-wikipedia-org.translate.google/>, Erişim Tarihi: 27.11.2021).

1946 yılında Moğolistan'dan Kazakistan'a döndükten sonra eğitim alanına aktif olarak katıldı. Bilimsel kariyerini 1946-1949 yıllarında Kazak Pedagoji Ensti-

tüsü'nde öğretmenlik yaparak başladı. Bu yıllarda Kazak Dili Gramerinin Pratik Sorunları üzerine metodik eserler yazdı. Teorik araştırmalarının sonuçları, 1949'da Kazak Dilindeki Fiillerin Zaman Kategorisi üzerine yazdığı tezini bir danışman olmadan savundu.

T. Kordabayev, yirminci yüzyılın 60'larında, dilin söz dizimine önemli katkılarda bulundu. Kendisi "Modern Kazak Dili, Söz Dizimi" ders kitabındaki birleşik cümle bölümünün yazarıdır. Bu ders kitabı, program düzeyinde araştırma ve öğretimin ilk tam versiyonudur. Hâlen daha üniversitelerin filoloji fakültelerinin öğrencilerinin ve öğretmenlerinin elinde bulunur.

T. Kordabayev'den önce Kazak gramerinde cümleden öteye geçilemediğini belirtmek gerekir. Kazak dilinde, metin ve metinler üstü çalışan, karmaşık söz dizimsel birim olarak adlandırılan yeni bir dil birimini ilk olarak dillendiren ve bu bağlamda araştırmasının hipotezini ortaya koyan ilk bilim adamıydı. Bilim adamı, *bir cümle belirli bir bitmiş düşünceyi değil, kişisel bir düşünceyi bildirir*, görüşüne sahiptir. Kordabaev, bu yıllarda Kazak dilinin sözdizimsel yapısının tarihini derinden inceleyen ilk kişidir. "XV-XX. Yüzyıllar Kazak Yazı Dilinin Söz Dizimi" konulu doktora tezini bu yıllarda savunmuştur (1967). Yine aynı dönemde dil tarihi üzerine de birkaç temel eser yayımlamıştır. "Tarihsel Söz Dizimi Sorunları", Almatı, 1964; "Kazak Yazıları Dilinin Söz Dizimi" (1963), "Şiir Eserlerinin Söz Dizimsel Yapısı" (1964). Bu alandaki araştırmalarının doğrudan faydası, günümüz öğrencilerinin elinde bulunan tarihsel dil bilgisi üzerine bir ders kitabının yayımlanmasıydı. Tarihsel Söz Dizimi alanındaki araştırması, 1985 yılında uluslararası "Sovyet Türkolojisi" dergisinde Türk Dilleri gramerinin tarihini sistematik yönden araştıran en iyi çalışma olarak değerlendirildi (Jaqipov, 2018).

Önemli Eserleri

1. Kordabayev, T.R. Qazirgi Qazaq Tilindegi Şaq Kategoriyası. Qazaq Meml. Oquw-ped. Baspası, Almatı.
2. Qazaq Grammatıkası. (2002). Elorda, Astana.
3. Balaqayev, M., Kordabaev, T. (1966). Qazirgi Qazaq Tili. Sintaksis. Mektep, Almatı.
4. Kordabayev, T. (1964). Tarixi Sintaksis Meseleleri. Almatı.
5. Kordabayev, T. (1966). Qazaq Jazbaları Tiliniñ Sintaksisi. Almatı.
6. Kordabayev, T. (1976). Tildiñ Strukturalıq Elementteri. Almatı.
7. Kordabayev, T. (1991). Qazaq Til Biliminiñ Meseleleri. Rawan, Almatı.

8. Kordabayev, T. (1995). Qazaq Til Biliminiñ Qalıptasu, Damu Joldarı. Rawan, Almatı.

Abdualı Tuganbayulı Kaydar (1924-2019)

Abdualı Tuganbayulı Kaydar, Filoloji Bilimi'nin Doktoru, Profesör, Kazak dil biliminde seçkin bir uzman, tanınmış Türkolog, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi akademisyeni (1983), Kazak SSR'sinin Onurlu Bilim Adamı (1982), Çokan Valihanov adını taşıyan 1. Dereceli Ödül sahibi (1971), Türkiye'nin "Türk Dil Kurumu"nun Onursal Üyesi (Akademisyen) (1989), Başkurdistan Ulusal Bilimler Akademisi'nin Fahri Akademisyeni (1991), Uluslararası Kazak Dil Kurumu'nun Onursal Başkanı (1992-2004), A. Baytursınov adını taşıyan Dil Bilim Enstitüsü'nün Baş Araştırmacı, 2. Dünya Savaşı'nın Gazisi. Abdualı Tuganbayulı, hayatının yarım yüzyıldan fazlasını dil bilim alanına adanmış seçkin bir ilim adamıdır (<https://tbi.kz/Abdualı Kaydar>, Erişim Tarihi. 13.12.2021).

Âlim'in genel olarak Türkoloji araştırmalarına, özelde Kazak dil bilimi ve Uygur çalışmaları alanına önemli katkısı, yayınlanmış (toplamda 16.000 sayfadan fazla) 500 kadar irili ufaklı çalışmasıyla görülmektedir. Bunlarda ortaya çıkan dil bilimsel sorunların çeşitliliği (50'den fazla) hem teorik uygunlukta ve pratik gereklikte hem de konuda belirgindir. Bunların arasında okullar ve üniversiteler için bireysel kitap şeklinde yayımlanan monografiler, koleksiyonlar, sözlükler, ders kitapları ve broşürler 60'tan fazla çeşitliliğe ulaşmıştır.

Akademisyen A. Kaydar'ın yayımlanmış tüm araştırmalarını inceleyerek, bunları tematik gruplara ayırıp dil bilimin yerleşik bileşen dallarına göre tasnif ederek, Türkoloji dünyasına ve Kazak ve Uygur dil bilimi alanına dâhil olmak üzere katkısına bakarsak: 1) Sözcük Bilim, 2) Diyalektoloji, 3) Etnolinguistik, 4) Dil Yapısı, 5) Türkoloji ve Altay Çalışmaları, 6) Bilim Tarihi, 7) Dil Politikası, 8) Ders Kitabı yazımı ve dil biliminin diğer birçok dalından ve doğrudan bunlarla ilgili sözlük bilim, etimoloji, onomastik, terminoloji, anlam bilim, deyim bilim vb. bölümlerden ve onlardan kaynaklanan birçok konu dizisi karşımıza çıkar.

Bilim adamının incelediği problemler, önerdiği bilimsel yaklaşımlar, bilimsel ilkeler, dil bilimin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bugün Akademisyen A. Kaydar, tüm Türk dünyasının gurur duyduğu birçok dil okulunu kurmuştur. Bi-

rincisi, "Kelime Tanıma", "Kök Tanıma" ile ilgili öncelikli alanlar okuludur (senkretizm, pleonasm, taklitler, tek heceler, homojen homonimler, çift kelimeler, kutsal kelimeler vb.); ikincisi, "Etnografi" ve "Dil Bilim" in kesişiminden doğan Etnolinguistik bir okuldur; üçüncüsü, Kazakça ve diğer Türk dilleriyle, Moğolca, Korece, Japonca arasındaki ilişkiyi incelemeyi ve "Altay Teorisini" test etmeyi amaçlayan Kazakistan Altay okuludur. A. Kaydar sözlükçülük alanında üretken bir bilim insanıdır. Bu alanda şunları yazmıştır:

Önemli Eserleri

"Uygurca-Rusça Sözlük" (1961), "Kazak Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü" (yazarlardan biri) (1966), "Kazakça-Rusça Tek Heceli Kökler Sözlüğü" (1986), "Binlerce Etiket ve Mecazi İfade: Etnolinguistik Açıklamalarla Kazakça-Rusça Deyimsel Sözlük" (2003), "Halk Bilgeliği (Kazak Atasözlerinin Açıklayıcı Sözlüğü ve Araştırması)" (2004) ve 3 ciltlik "Kazaklar: Ana Dili Dünyasında: Etnolinguistik Sözlüğü" (1. Cilt Adam. Almatı, 2009; 2. Cilt Toplum, 3. Cilt Doğa. Almatı, 2013) ve "Kazak Dilinde Çift Kelimeler Sözlüğü: Araştırma ve Sözlük" (Almatı, 2013) vb.

Rabiğa Satiğalığı Sızdıkova (1924-2020)

Rabiğa Satiğalığı Sızdıkova, 17 Ağustos 1924'te Aktobe bölgesinin Oyl kasabasında doğdu. 1938-1940 yıllarında Aktobe bölgesi Temir şehrindeki pedagoji okulundan mezun oldu, bölgedeki Alga istasyonunda ilkokul öğretmeni, Temir'de ortaokul öğretmeni, pedagoji okulu öğretmeni, Aktobe'deki №6 ortaokulunda müdür yardımcısı olarak çalıştı. 1945'ten 1947'ye kadar Abay'ın adını taşıyan Kazak Pedagoji Enstitüsü'nde okudu ve 1951'de enstitüden yüksek lisans mezunu oldu. 1951'den 1957'ye kadar Kazak Devlet Eğitim Yayınevi'nin editörlüğünü, yönetici editörlüğünü yaptı. 1957'den itibaren Kazak SSR İlimler Akademisi Dil Bilim Enstitüsü'nde (şimdiki Ahmet Baytursınulı Enstitüsü) çeşitli düzeylerde çalıştı. 1959'da "Abay Qara Sözderiniñ Negizgi Morfologiyalıq Ereşelikleri" adlı çalışmasıyla "kandidat" unvanını aldı. 25 Mayıs 1971'de "Abay Şığarmalarınñ Tili" adlı doktora çalışmasını savunarak "doktor" unvanını aldı. (Yavuz, 2020: 476-477).

R. Sızdıkova, 1957'den 1971'e kadar 14 yıl boyunca Abay'ın eserlerinin dilini inceledi. Bu konuda 20'den fazla kitap, broşür ve yüzden fazla makale yazdı, aynı zamanda Abay'ın eserlerinin dili üzerine iki ciltlik kitabının yeri özeldir.

Bu iki büyük ölçekli eser: "Abay'ın eserlerinin dili" (1968), "Abay'ın Şiirleri'nin Söz Dizimsel Yapısı" (1971) ona bir bilim adayı ve bilim doktoru gibi unvanlar kazandırdı.

1979'da R. Sızdıkova, Kazak SSR Bilimler Akademisi'ne Muhabir-Üyesi seçildi. Bu, Kazak kadınları arasında dil bilim alanındaki ilk vakadır. (Yavuz, 2020: 479).

1968'de bilim insanı, "Abay'ın Eserlerinin Dili" adlı monografisi için Bilimler Akademisi'nin Şokan Valihanov Ödülü'ne layık görüldü. Yazar bu eserinde Kazak edebi dilinin oluşumunda Ulu Abay'ın büyük katkısını kanıtlamaktadır. Sanatçının kullandığı sözcüksel ve dilbilgisel katmanları farklı açılardan analiz etmiştir.

R. Sızdıkova her yıl bir eser yayımlamıştır. Bu açıdan diğer dilcilerimiz onunla rekabet edemezler. Bu nedenle, enstitünün R. Sızdıkova başkanlığında olan Dil Kültürü Bölümü, kazandıkları "Sosyalist Rekabette Yüksek Performans" ödülünü diğer bölümlerin hiçbirine tattırmadılar.

Bilim insanının araştırmalarından, edebi dilin tarihi hakkında öncekilerden farklı olan yeni fikirlerle tanışıyoruz. Sızdıkova, edebi dil konusunda zengin tarihsel verilerden yararlanarak ve dilin gelişim sürecini araştırarak, edebi dilin tarihini birkaç yüzyıl boyunca derinleştirerek cesur sonuçlara varır. Örneğin, XV. yüzyıla kadar uzanan ve beş yüzyıl süren jıravlık, akınlık şiir dilini inceleyen R. Sızdıkova, bilim camiasına yeni bir kavram ve yeni bir "Sözlü Edebi Dil" terimi getirmiş ve bu alana tamamen yeni bir yön önermiştir. Bu görüş ilk olarak bilim insanı tarafından 1984'te yayımlanan "XVIII-XIX Yüzyılların Kazak Edebi Dilinin Tarihi" monografisinde dile getirildi. Akın-Jıravlar eserlerinin ve birçok edebi örneklerin, folklor mirasımız gibi halk arasında sözlü olarak yayıldığı bellidir. Dolayısıyla, halkımızın tarihi ve yaşayış biçiminin özelliklerinden kaynaklanan böyle bir olguyu kuşkusuz dikkate almak gerekir.

Profesör Sızdıkova, Türkoloji araştırmaları alanında kendine has yolu olan bir araştırmacıdır. Bu konuda özel olarak "Yazık Jami'at-tawarih Jalayiri" (Celâyiri'nin Câmi'ü't-Tevârîh Eserinin Dili), (1989) adlı monografisinden bahsetmek gerekir. Kadirğali Jalayiri'nin "Jami'at-tawarih" şeceresinin hem ruhani hem de dilsel olarak Kazak halkının eski zamanlarının mirası olduğunu kanıtladı. Bu sayede Kazak halkının manevi mirasının zenginleşmesine önemli katkıda bulundu.

Profesör R. Sızdıkova, Türk dilleri tarihi konusundaki araştırmalarını Hoca Ahmed Yesevi'nin bilgeliği ile XII. yüzyıla kadar daha da derinleştirmiştir. Bilim insanı, "Yesevi Hikmetlerin Dili" (2004) adlı monografisinde, Hikmetlerin Semerkant versiyonuna dayanarak dilini sözcük-dil bilgisi, metinsel açıdan analiz etmiştir. Sızdıkova, 230 sayfalık nüshayı 4-5 kez büyük bir özenle yeniden yazmış ve transkripsiyonunu, transliterasyonunu yapmış, böylece eseri titizce yayımlamıştır.

1950'lerden bu yana yarım asırdan fazla bir sürede R. Sızdıkova tarafından çalışılmamış bir Kazak dil bilimi alanını bulmak zordur. Kendisi aynı zamanda 1950 yılından itibaren Kazak Dili ders kitaplarının önemli yazarlarından birisidir. Sızdıkova'nın Kazak Türkçesi ve Türkoloji'nin önemli meselelerini ele aldığı otuzdan fazla kitabı, üç yüzden fazla makalesi yayımlanmıştır (Yavuz, 2020: 479). Aşağıda bunlardan bazıları dile getirilmiştir.

Önemli Eserleri

R. Sızdıkova'nın bilimsel ve pedagojik çalışmalarından bazıları:

1. Kazak Dili Ders Kitaplarında Yer Alan Haberler. 2. Rus Lisesinin 5-7, 8-10. Sınıfları İçin Kazak Dili Ders Kitapları. 3. Yardımcı Ders Kitaplarının Geliştirilmesi Önemli Bir Konudur, Kazak Edebi Tarihi Programı. 4. Yetişkinler İçin Alfabe vb.

Yazar, Kazak dilinin noktalama işaretlerini ve imlasını geliştirmek için birkaç eser yazmıştır: 1. Noktalama İşaretlerinin Bazı Sorunları. 2. Yazmayı Geliştirme Yeteneği Hakkında. 3. Bitişik ve Ayrı Yazılacak Kelimeler. 4. Kazakça Yazım ve Noktalama İşaretleri Referansı. 5. Yazım Sözlüğü. 6. Kazakça Noktalama Kuralları vb.

Sızdıkova'nın Kazak edebi dilinin tarihi gelişimi, dil kültürü sorunları vb. ile ilgili şu eserleri yayımlanmıştır: 1. Abay'ın Nesir Eserlerindeki Bazı Morfolojik Figürlerin Özellikleri. 2. Abay'ın Eserlerinin ve XIX Yüzyılın Yazılı Versiyonlarının Dillerini İncelemenin Önemi. 3. Abay'ın Eserlerinde -ar, -er, -r Ekinin Kullanımı. 4. Abay'ın Kara Sözlerinde -mak Eki Olan Figürler Hakkında. 5. Kazak Edebi Dilinin Normları. 6. Abay'ın Eserlerinin Dili. 7. Abay'ın Şiirlerinin Sözdizimsel Yapısı. 8. Jambıl Şiirinin Dili. 9. Mahambet'in Şiirlerini Okurken, Sahneden Duyulan Kelimeler Hakkında. 10. Dil Sosyal Bir Olgudur. 11. Komünizm Çağında Ulusal Dillerin Gelişimi. 12. Yeni Kelimeler Hakkında. 13. Kazak Edebi Dilinin Tarihi (XV-XIX Asırlar). 14. Söz Kudreti. 15. Kazak Tiliniñ Anıқтағыşı "Açıklamalı Kazak Dili" vb. (Sızdıkova'nın eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Yavuz, 2020: 482-510).

Sızdıkova, anadili yanında Rusça'yı da iyi derecede bilmekteydi, bilimsel çalışmalarının bir kısmını Rus dilinde yazdı ve ayrıca Rus dilinde yazılan karşılaştırmalı dil bilgisi koleksiyonlarının editörlüğünü yaptı.

Kaken Ahanuli Ahanov (1928-1978)

Kaken Ahanov, Dil Bilimci, Filoloji Doktoru, Profesör, Kazak SSR Bilimler Akademisi Muhabir-Üyesi. Doğu Kazakistan bölgesinin Ulan ilçesine bağlı Nikitinka (şimdiki Bozanbay) köyünde doğup büyüdü (2 Mayıs 1928).

S. M. Kirov'un adını taşıyan köy okulundan onur derecesiyle mezun oldu. Kazak Devlet Üniversitesi'nden (1950, şimdi Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi) mezun oldu. Üniversiteden mezun olduktan sonra 1950-1976 yıllarında bu üniversitede Öğretim Görevlisi, Kıdemli Öğretim Üyesi, Bölüm Başkanı, Filoloji Fakültesi Dekanı gibi görevler yaptı. 1977-1978 yıllarında Almatı Yabancı Diller Enstitüsü rektörü olarak çalıştı.

1956'da bilim adayı tezini, 1966'da doktora tezini savundu. 1969 yılında Profesör unvanını aldı. 1978'de Kazak SSC İlimler Akademisi'nin Muhabir Üyesi seçildi.

K. Ahanov, Kazak dil biliminin teorisini, metodolojik sistematizasyonunu, doğrulamasını ve ayrıca Kazak dilinin dünya dilleri arasındaki rolünü ve özelliklerini inceledi. "Dil Bilimin Temelleri" denilen monografi çalışması, yükseköğretimde temel ders kitabı olarak kullanılmaktadır. Dil bilim alanında derinlemesine çalışmak gerektiren teorik bir kavram hakkında Kazak ve Türk dillerindeki materyaller esas alınarak yazılan ders kitabının geleceğin dil bilimcileri için yararlı olduğunu kanıtlamaya gerek yoktur. Bu eserde yazar, dillerin kökeni, oluşumu ve gelişimi hakkındaki fikirleri ile bilim camiasını derinden etkilemiştir. Yine yazarın "Kazak Dilinde Homonimler" adlı eserinde, farklı anlamlara sahip sesteş kelimelerin nasıl oluştukları ve özellikleri hakkındaki kavramsal fikirleri bilim adamının zekâsını ve içgörüsünü yansıtmaktadır.

Kaken Ahanov, aynı zamanda ortaokullar için "Kazak Dili" ders kitaplarını geliştiren yazardır. Genel dil bilim teorisi üzerine yaptığı bilimsel çalışmaları, yerli dil bilime değerli bir katkıdır. "Dil Bilgisi Teorisinin Temelleri" adlı araştırma çalışmasında karmaşık kelimeler ile tamlamalar arasındaki ayrımı incelemiştir. Bilim adamı bu eserinde, karmaşık kelimelerin temel farklılıklarını ve özelliklerini morfolojik ve söz dizimsel bütünlükte aramıştır.

Hayatı boyunca kariyerini hızlı bir şekilde yükselten akademisyen, öğretmenlikten Almatı Pedagoji Yabancı Diller Enstitüsü (şimdi Abılay Han Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi) rektörlüğüne kadar yükselmiştir. Kaken Ahanov maalesef çok yaşamadı, hayata erken veda etti. Ama 50 yıllık yaşamının arkasında harika bir kültürel/bilimsel miras bıraktı.

Dil bilimin geniş bir alanında kalem oynatan ünlü bilim insanı asla unutulmayacaktır.

Önemli Eserleri

1. Ahanov, K. (1955). Qazaq Tili Leksikasınıñ Mäseleleri [Mätin]. Qaz. Mem. Oquw-ped. Baspası, Almatı. 62 b.
2. Ahanov, K. (1958). Qazaq Tilindegi Omonimder [Mätin]. Kazmembas, Almatı. 128 b.
3. Ahanov, K. (1972). Grammatika Teoriyasınıñ Negizderi [Mätin]: Universitetter Men Pedagogıq İnstittardıñ Filologiya Fakültetterine Arnalğan Oquw Quralı. Mektep, Almatı. 214 b.
4. Ahanov, K. (1993). Qazaq Tili [Mätin]: Leksika, Sözdinñ Jasalwı, Morfoloģiya. Rawan, Almatı. 189 b.
5. Ahanov, K. (1993). Til Biliminiñ Negizderi [Mätin]: Oquwlıq. Sanat, Almatı. 496 b.
6. Ahanov, K. (1996). Grammatika Teoriyasınıñ Negizderi [Mätin]: Oquw Quralı. Sanat, Almatı. 240 b.
7. Ahanov, K. Til Biliminiñ Negizderi [Mätin]: Oquwlıq. Sanat, Almatı. 496 b.
8. Ahanov, K. (2010). Grammatika Teoriyasınıñ Negizderi [Mätin]: Oquw Quralı. Ölke, Almatı. 240 b.
9. Ahanov, K. (2010). Til Biliminiñ Negizderi [Mätin]: Joǵarǵı Oquw Orındarınıñ Filologiya Fakültetterine Arnalğan Oquwlıq. Ölke, Almatı. 558 b.

Aset Bolǵanbayev (1928-1999)

Kazak dil biliminin seçkin bir temsilcisi, Filoloji Doktoru Profesör Aset Bolǵanbayev, 8 Mart 1928'de Karaganda bölgesinin Aktogay ilçesine baǵlı Karamende Bey köyünde doğdu. 1947 yılında Karkaralı Pedagoji Okulu'ndan onur belgesi ile mezun oldu ve aynı yıl bugünkü Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesi'ne girdi. 1952 yılında üniversiteden mezun olduktan sonra Kazak SSR İlimler Akademisi Dil Bilim Enstitüsü'nde önce yüksek lisans öğrencisi oldu, ardından aynı enstitüde asistan, kıdemli danışman ve baş araştırmacı oldu. Bölüm başkanlığı görevini yürüttü ve hayatının sonuna kadar 47 yıl boyunca aynı enstitüde çalıştı.

A. Bolǵanbayev'in ana eserleri, kelime daǵarcığını geliştiren Kazak dil biliminin özel alanlarından biri olan anlam bilimi ve sözlük bilime ayrılmıştır. Özellikle,

A. Bolğanbayev, Kazak Sözlük Bilim'inin daha önce çalışılmamış yeni ve karmaşık dallarından biri olan eş anlamlılığı ve onların varyantlarını inceledi. Profesör G. Musabayev'in yönlendirilmesiyle "Kazak Dilinde İsimlerin Eş Anlamlıları" adlı bilim adayı tezini, Profesör A. Iskakov'un danışmanlığı ile "Kazak Dilinde Eş Anlamlılar" adlı doktora tezini savundu. A. Bolğanbayev'in 1970 yılında 352 sayfa olarak yayımlanan "Kazak Dilindeki Eş anlamlılar" adlı bilimsel monografisi yerli ve yabancı bilim adamları tarafından olumlu değerlendirildi ve Türk dilleri araştırmalarına önemli bir katkı kabul edildi. Genel dil biliminde söz varlığı çalışmalarının teorik ve metodolojik temellerine uygun olarak yazılan bilim adamının "Kazak Dilinin Sözcük Bilimi" (1979) adlı çalışması Kazakistan'daki üniversitelerin filoloji fakültelerinde kullanılan bir ders kitabı olarak üç kez yayımlanmıştır.

Bilim adamının mirasının içeriği şu şekilde özetlenebilir:

- Kelime ve anlam arasındaki ayırım, kelime kullanımı sırasında ortaya çıkan nüanslar ve anlam türleri;
- Kazak dilinin söz varlığı ve kelime hazinesi, ikmal yolları, Türk dillerinde ortak kelimeler toplamı;
- Kazak dilinde eş anlamlılar sorunu, eş anlamlı diziler, yakın anlamlı kelimeler, baskın kelime, eş anlamlıların ayırt edici özellikleri, eş anlamlıların oluşum yolları, eş anlamlıların sözlükle ilişkisi, eş anlamlıların üslup tonları, işlevleri ve uygulama yöntemleri;
- Kazak dilinin kelime hazinesinin üslup anlamı ve kapsamı, genel kelime hazinesi, özel kelimeler, profesyonel kelimeler, mecazi kelimeler, arkaik kelimeler, neolojizmler, kitab kelimeleri, günlük kelimeler, basit kelimeler, diyalektizmler, argolar, ifade edici-duygusal kelimeler vb.
- Deyim bilim ve özellikleri, düzenli deyim türleri, kelime varyantlığı, deyim bilimin anlamsal gruplarla sınıflandırılması;
- Sözlükçülük ile ilgili araştırma alanları ve Kazak sözlükçülüğü;

Özetle hayatını Kazak dilinin kelime hazinesine ve Kazakça kelimelerin ustaca kullanımına adayan Profesör A. Bolğanbayev'in, bilimsel mirasının yeni nesiller tarafından tanınması önemlidir (Mankeeva 2021).

Önemli Eserleri

1. Bolğanbayev, A. (1961). Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, Almatı.

2. Bolğanbayev, A. (1968). Abay Tili Sözdigi, Almatı.
3. Bolğanbayev, A. (1974-1986). Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, 10 Tomdıq, Almatı.
4. Bolğanbayev, A. (1962), (1975), (1998). Qazaq Tiliniñ Sinonimder Sözdigi, Almatı.
5. Bolğanbayev, A. (1954), (1958). Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, 2 Tomdıq, Almatı.
6. Bolğanbayev, A. (1972-1978). Qazaq Sovet Ansiklopediyası, 12 Tomdıq, Almatı.
7. Bolğanbayev, A. (1984), (1987-1989). Qısqaşa 5 Tomdıq Qazaq KSR Ansiklopediyası, Almatı.
8. Bolğanbayev, A. (1972), (1978). Qazaq Tili Ansiklopediyası, Almatı.

Abjan Kurişjanov (1930-2007)

Abjan Kurişjanulı, Filoloji Doktoru (1973), Profesör (1986). Kızılorda bölgesi Janakorgan ilçesinin Akuyık köyünde doğmuştur. Kazak Devlet Üniversitesinden (1953), ardından Kazakistan Ulusal Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü lisansüstü eğitiminden (1956) mezun olmuştur.

Araştırmaları ağırlıklı olarak dil tarihi, eski Türk dilleri ve eski Kıpçak yazılı anıtları üzerinedir. Bilim adamı 13. yüzyıl Codex Cumanicus yazılı anıtı ile modern Kıpçak dilleri, modern Türk dilleri ve modern Kazak dili ile arasındaki ilişkiyi inceledi. 8-11. yüzyılların eski Türk dili ve tarihi, Orhun-Yenisey yazıtları vb. hakkında eserler yayımladı. Bu konular üzerine ders kitapları yazdı.

Türk dünyasının abide şahsiyetleri Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmut, Hoca Ahmed Yesevî, Edip Ahmet Yükneci'nin eserlerinin eski Türk dilinden Kazakçaya çevrilmesine katkıda bulundu.

Abjan Kurişjanulı 1973 yılında "XIII-XIV. Yüzyıllardaki Eski Kıpçak Anıtlarının Dili" konulu doktora tezini savundu. Eski Kıpçak yazıtları arasına Türklerin büyük nehirlerinden biri olan İrtiş'ten Avrupa'ya kadar geniş topraklarda yaşayan Kıpçak kabilelerinin ve kabile ittifaklarında birleşmiş diğer Türk halklarının dilinde XI-XVII. yüzyıllarda yazılmış eserleri aldı.

Araştırmacı, eski Kıpçak yazıtlarını, kullanılan harflere göre dört türe ayırmıştır: 1) Arap harfli eski Kıpçak yazıtları;

2) Ermeni harfli eski Kıpçak yazıtları;

3) Rus harfli eski Kıpçak yazıtları;

4) Latin Gotik alfabesiyle yazılmış eski Kıpçak yazıtları.

Bu grupta Eski Rus harfli (Kiril) Kıpçak yazıtları üzerine inceleme yapan Türkolog sayısının çok az olduğunu söylemek gerekir.

Önemli Eserleri

Abjan Kurişjanulı'nın eserlerinin çoğu, Arap harfli eski Türk yazıtlarına adanmıştır. Bu konudaki çalışmaları arasında "Kuman Dilinde Arapça-Farsça Unsurlar" (1962), "Eski Kıpçak Dilinin Anıtları" (1962), "XIII. Yüzyıllardaki Eski Kıpçak Yazılı Anıtları", "Türk-Arap Sözlüğünün Leksikası Üzerine Araştırmalar" (1970), "Söz Atası" (1986), "Eski Türk Yazılı Anıtları" (2001), "Dil Tarihi Üzerine Düşünceler" (2006, 2008), "Eski Kıpçak Dili" (2007, 2009), vb. gibi bilimsel çalışmaları çok önemlidir. Eski Kıpçak dilinde yazılan XIII. asır anıtı "Codex Cumanicus" üzerine yaptığı araştırması, dünya çapında Türkologlar tarafından büyük övgü almıştır. (<https://kazmkpu.kz/1612262548>).

Abjan Kurişjanulı'nın eski Kıpçak Türkçesi eserleri üzerine yaptığı araştırmaları ve bu alandaki özgün fikirleriyle Türkoloji sahasında sonsuza kadar hatırlanacağı açıktır. (<https://kazmkpu.kz/1612262548>).

Rakış Satulı Amirov (1930)

Rakış Amirov, 9 Ocak 1930'da Jambıl bölgesinin Jambıl ilçesine bağlı Jetitobe (şimdiki adıyla Asa) köyünde doğdu. Amirov, 1943-1946 yılları arasında Taraz'daki pedagoji okulunda okudu. 1945'ten 1951'e kadar Kazak Devlet Üniversitesi'nin (şimdi Al-Farabi'nin adını taşıyan Kazak Ulusal Üniversitesi) Filoloji Fakültesi'nde okudu. 1951-1954 yılları bu üniversitenin yüksek lisans okulundan mezun oldu. 1954'ten 1955'e kadar okul öğretmeni olarak çalıştı ve 1955'te "Kazak Dilindeki Bağlaçlar" konulu bilim adayı tezini savundu. 1955'ten 1964'e kadar R. S. Amirov Kazak SSR Eğitim Bakanlığı'na bağlı Pedagojik Bilimler Araştırma Enstitüsü'nde kıdemli araştırmacı, sektör başkanı, müdür yardımcısı olarak çalıştı. 1964-1974 yılları R. S. Amirov, Kazak SSR Bilimler Akademisi Dil Bilim Enstitüsü'nde çalıştı ve 1973'te "Konuşma Dilinin Söz dizimsel Özellikleri" konulu doktora tezini savundu. Tez temelinde "Kazak Konuşma Dilinin Söz Diziminin Özellikleri" adlı bir monografi yayımladı.

1975-1979 yılları R. S. Amirov, Kazak Devlet Üniversitesi'nde Kazak Dili Bölüm Başkanı, filoloji fakültesi dekanı gibi görevlerde bulundu. 1979'dan 1988'e kadar Almatı Yabancı Diller Enstitüsü'nün (şimdiki Kazak Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi) rektörü, bölüm başkanı olarak çalıştı. 1988'den 1992'ye

kadar İbray Altınsarin'in (şimdi İbray Altınsarin Ulusal Eğitim Akademisi) adını taşıyan Eğitim Sorunları Enstitüsü'nde çalıştı. 1992'den beri Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi'nde (şimdiki Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi) profesör unvanıyla görev yapmaktadır.

R. S. Amirov'un araştırma alanlarından biri, okulda Kazak dili dersinin öğretimi içeriği ve yöntemleridir. Okul için bu dersin bir programını ve ders kitaplarını yazdı. Okul sistemini reforme etme çalışmalarına katıldı ve "Genel Eğitimli Kazak Ortaokulunun Yapısı Kavramı" (1991), "Kazak Dili Dersini Toplum ve Okul Reformuna Uygun Olarak Geliştirme Kavramı" (1992) gibi çalışmaların yazarlarından biri oldu. Başarılı çalışmaları için kendisine Kazak SSR Yüksek Başkanlığının Diploması, "Onur Rozeti" nişanı verildi.

Rakış Amirov, Kazak dilinin gelişimine büyük katkı sağlayan bir bilim adamıdır. Aynı zamanda Kazak dili öğretim yöntemini icat eden ve Kazak dili öğretiminin sorunlarını deneylerle çözmeyi ele alan araştırmacılardan biridir. 1958'de Rus okullarının II-IV. sınıfları için yazılan "Kazak Dili" ders kitabı, dil öğretiminin pratik uygulamasının ilk örneğiydi. 1958 yılında kabul edilen "Kazak Dili Dersinin Toplum ve Okul Reformuna Uygun Olarak Geliştirilmesi Kavramı", "Genel Eğitimli Kazak Ortaokulu Kavramı", "Kazak Ortaokulunda Eğitimin İçeriği Kavramı" gibi belgelerin hazırlanmasına katıldı, Kazak dili üzerine yeni programlar ve ders kitaplarını yazdı. Aynı zamanda Kazak Eğitim Okulları kavramının oluşturulmasına (1989) ve "Kazak Dili" dersi üzerine müfredat ve ders kitaplarının yayımlanmasına aktif olarak katkıda bulunan yazarlardan birisidir.

Önemli Eserleri

1. Rakış, Amirov. (1959). Kazak Dilinde Bağlaçlar, Kazmemokuped Yayınevi, Almatı. 70 s.
2. Rakış, Amirov. (1977). Konuşma Dilin Sözdizimsel Özellikleri. Mertep Yayınevi, Almatı. 92 s.
3. Rakış, Amirov. (1984). Kazak Dili: Dil Bilgisi, İmla, Dil Gelişimi. 1. Sınıflar İçin Ders Kitabı. 15. baskı. Mektep Yayınevi, Almatı. 102 s.
4. Rakış, Amirov. (1986). Kazak Dili: Dil Bilgisi, İmla, Dil Gelişimi. 1. Sınıflar İçin Ders Kitabı. 16. baskı. Mektep Yayınevi, Almatı. 157 s.
5. Rakış, Amirov vb., (1987). Kazak Dili. Dört Yıllık İlkokul 2. Sınıf Ders Kitabı. Almatı. 142 s.

6. Rakış, Amirov. (1988). Kazak Dili: Üç Yıllık İlkokul 1. Sınıf İçin Ders Kitabı. 17. Baskı. Mektep Yayınevi, Almatı. 160 s.
7. Rakış, Amirov. Basit Cümle Söz Dizimi: (Üniversitelerin ve Pedagojik Enstitülerin Filoloji Fakülteleri İçin Ders Kitabı). Mektep Yayınevi, Almatı. 154 s.

Kayırbolat Mukanulı Esenov (1931-1996)

Kayırbolat Mukanulı Esenov, Dil Bilimci, Filoloji Doktoru (1983), Profesör, Kazak söz dizimi, birleşik cümleler ve karmaşık cümleler üzerinde çalışan seçkin bilim adamlarındandır. Esenov, 1931 Yılında Rusya'da doğdu. 1947'de Omsk pedagoji okulundan, 1995 yılında Kazak Devlet Üniversitesi'nden (şimdiki Kazak Ulusal Üniversitesi) mezun oldu. 1947-1950 yıllarda Omsk bölgesindeki yedi yıllık №1 okulunda Kazak dili ve edebiyatı öğretmeni olarak çalıştı. 1955-57 yılları Kokşetaw bölgesindeki Öğretmen Yetiştirme Enstitüsü'nde Kazak dili ve edebiyatı sınıfının başkanı oldu. 1957'den itibaren Kayırbolat Esenov, Ahmet Baytursinov'un adını taşıyan Dil Bilimi Enstitüsü'nde yarım yüzyıla yakın görev yaptı. Hayatını Kazak söz dizimi araştırmalarına adadı. "Modern Kazak Dilindeki Şartlı ve Karşılıklı Yan Cümleler" konulu bilim adayı tezini savundu.

Esenov, Kazak dil biliminin söz dizimindeki karmaşık cümleler kategorisinin teorisyenidir. Doktora tezini "Modern Edebi Dilimizde Karmaşık Cümlelerin Temel Sorunları" üzerine savundu. Kayırbolat Esenov, ayrıca 7 monografi dâhil olmak üzere 200'den fazla bilimsel çalışmanın yazarıdır.

Bilim adamı karmaşık yapılar sorununu derin bir şekilde inceledi ve 1982'de "İlgili Bileşik Cümlelerin Yapısı", 1985'te "Modern Kazak Dilinde Sözdizimsel İlişkiler" adlı monografilerini yayımladı. Seksenlerin sonlarında Esenov, Kazak Ulusal Üniversitesi'nde Bileşik Cümle Söz Dizimi üzerine dersler verdi. 90-91 yılları arasında Esenov, sadece Kazak Ulusal Üniversitesi'nde değil, aynı zamanda Kızlar Pedagoji Enstitüsünde, Kızılorda Pedagoji Enstitüsü'nde bileşik cümlelerin söz dizimi üzerine dersler verdi ve bilim yolunda pek çok öğrenci yetiştirdi (Kapalbekov, 2016: 27).

Önemli Eserleri

1. Esenov, Q (1986). Qazirgi Qazaq Tiliniñ Morfemalar Jüyesi. Qazaq SSR-iniñ «Ğılım» baspası, Almatı. 192 b. (İkinci Yazar – A. Qalıbaeva.).
2. Esenov, Q. (1995). Qurmalas Söylem Sintaksisi. «Bilim» baspası, Almatı. 136 b.
3. Esenov, Q. “Ğalım Jolı”. // Qazaq SSR Oquw Ministirliginiñ Aǵartuw, Joǵarǵı Mektep Jäne Ğılımı Mekemeler Qızmetkerleri Käsip Odaǵınıñ Respublikalıq Komitetiniñ Organı «Qazaqstan Muǵalimi» Gazeti. № 40. 5 Okt-yabr, 1967.
4. Esenov, Q. “Söz Asılı – Xalıqta”. // Qazaqstan KP Jambıl Oblıstıq, Qalalıq Komitetteri Men Eñbekşiler Depwtattarınıñ Oblıstıq Sovetiniñ Organı «Eñbek Tuwı» Gazeti. № 190. 22 Sentyabr, 1967.

Marhabat Tomanov (1932-1988)

Marhabat Tomanov, Filoloji Doktoru (1977), Profesör (1979). 5 Şubat 1932 yılında Kızılorda bölgesi Karmakşı ilçesinde doğdu.

M. Tomanov, 1954 yılında Kazak Devlet Üniversitesi'nden (şimdiki Kazak Ulusal Üniversitesi) mezun oldu. 1957'den 1961'e kadar Kazakistan İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde araştırmacı olarak bulundu. 1961'den 1964'e kadar Guryev Pedagoji Enstitüsü'nde (şimdi Atyrau Devlet Üniversitesi) araştırmacı, 1964'ten itibaren Kazak Ulusal Üniversitesi'nde doçent ve bölüm başkanı gibi görevlerde bulundu.

M. Tomanov, Kazak dili ve eski Türk anıtlarının dili hakkında Kazakça ve Rusça olarak yazılmış, 200'den fazla bilimsel ve metodolojik eserin yazarıdır. Eski Türk Yazıtları, Kazak Dili Gramerinin Tarihi, Söz Dizimi, Stilistik, Üniversiteler İçin Ders Kitapları ve Çalışma Rehberleri, bunlardan sadece bazılarıdır. (<https://kk.wikipedia.org>, Erişim Tarihi: 13.12.2021).

Modern Kazak kelimesinin tarihsel oluşumu, anlamsal, kişisel ve işlevsel gelişimi, her şeyden önce dilde isim ve eylem anlamlı isimlerin sınıflandırılması ile ilişkilidir. Bu sınıflandırmanın temel nedenini belirleyen Marhabat Tomanov, "fonetik olarak benzer temellerin tarihsel gelişim sırasında yaratıldığını" söyler. Bilim adamı sadece isim köklerinin doğasını belirlemekle kalmamış, aynı zamanda onların gelişim sistemini, gramer kategorilerinin oluşumunu da açıklamıştır. Eski veriler ışığında kapsamlı ve karşılaştırmalı çalışmalarıyla Türk dillerinin fonetik ve morfolojik yapılarının ana özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Türk dillerinin başlıca sistematik yapısını tanımlayarak ortak özelliklerini göstermiştir. Marhabat Tomanov, Türk halk-

larının sosyal, ekonomik ve tarihi özelliklerine uygun olarak, modern Türk halklarının tarihsel etnogenez yapılarıyla farklı lehçeleri konuşan boylardan oluştuğunu dikkate almış, edebi dili oluşturan ana kanalı bulmuş ve böylece dilin temel kalıplarını tespit etmiştir (Salkınbay 2012).

M. Tomanov, Altay araştırmalarına ve Türk dilinde oluşturulan bilimsel fikir ve sonuçlara dayanarak Kazak dilinin ilk tarihsel gramerini yazdı. Bu eser, bugüne kadar bireysel bir ders kitabı ve benzersiz bir çalışma olarak kabul edilmektedir.

Marhabat Tomanov'un "Kazak Dilinin Tarihsel Dil Bilgisi Sorunları" (1974), "Köklerin Gelişimi Üzerine" (1974), "Zarfların Tarihinden" (1975), "Tarihsel Dil Bilgisi Sorunları" (1975'te ikinci yazar - T. Kordabaev), "Eski Türk Yazısının (Orhon-Yenisey) Anıtları" (1963), "Kaşgarlı Mahmud (XI. Yüzyıl)", "Kaşgarlı Mahmud, Türk Dillerinin Fonetik Yapısı Üzerine" (1971), "Tarihi Morfoloji Çalışmasında Eski Mirası Kullanma İlkeleri Üzerine" (1976), "Eski Türk Yazılı Anıtları – Kazak Dilinin Morfoloji Tarihini İncelemek İçin Bir Kaynak" (1977) gibi eserlerinin her biri, karmaşık bir konunun yükünü taşımaktadır. M. Tomanov, "Kazak Sözlükçülüğünün İlk Versiyonu" (1968) adlı tarihsel sözlükçülük makalesiyle başlayarak, Rusça-Kazakça sözlüklerin geliştirilmesine katıldı. Bunların arasında yazarın inşaat, mimari, fizik, astroloji, hukuk, pedagoji, psikoloji alanlarında iki dilli bir endüstri terimleri sözlüğü bulunmaktadır. Ayrıca Tomanov, birçok terminolojik sözlüklere ön söz yazdı ve bunların yayımlanmasına destek oldu.

Uluslararası Türkoloji Komitesi Üyesi, Filoloji Doktoru Profesör M. Tomanov'un bilimsel çalışmaları çok yönlüdür. Dil alanında hemen hemen yazmadığı, uğraşmadığı konu yoktur. Bu, Tomanov'un ilmî derinliğinin kanıtıdır.

Önemli Eserleri

1. Tomanov, M. (1974). Kazak Dilinin Tarihsel Dil Bilgisi Sorunları.
2. Tomanov, M. (1974). Köklerin Gelişimi Üzerine.
3. Tomanov, M. (1975). Zarfların Tarihinden.
4. Tomanov, M. (1975). Tarihsel Dil Bilgisi Sorunları. (İkinci Yazar - T. Kordabaev).
5. Tomanov, M. (1963). Eski Türk Yazısının (Orhon-Yenisey) Anıtları.
6. Tomanov, M. (19). Kaşgarlı Mahmud (XI yüzyıl).
7. Tomanov, M. (1971). Kaşgarlı Mahmud, Türk Dillerinin Fonetik Yapısı Üzerine.

8. Tarihi Morfoloji Çalışmalarında Eski Mirası Kullanma İlkeleri Üzerine (1976).

9. Tomanov, M. (1977). Eski Türk Yazılı Anıtları – Kazak Dilinin Morfoloji Tarihini İncelemek İçin Bir Kaynak.

Seyilbek Muhamedjarulı İsayev (1935-1999)

Seyilbek Muhamedjarulı İsayev, Omsk bölgesinin Nazıvay ilçesine bağlı Kurenayır köyünde doğdu. 1957 yılında Pedagoji Okulu'ndan mezun olduktan sonra Kazak Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ne girdi. 1962'de üniversiteden onur derecesiyle mezun oldu ve Kazak SSR İlimler Akademisi Dil Bilim Enstitüsü'ne genç araştırmacı olarak girdi. 1966 yılında “1920’li Yıllardaki Süreli Yayınların Dili” konulu bilim adayı tezini savundu. 1968 yılının başından itibaren öğretmen olarak çalışmaya başladı. 1974'te "Kazak Süreli Yayın Dilinin Oluşumu ve Gelişimi" konulu doktora tezini savundu. Eylül 1989'da Profesör S. M. İsayev, Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Enstitüsü Rektörlüğüne atandı. 1995 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi'nin Muhabir-Üyesi, Doğa Bilimleri Akademisi Akademisyeni, 1996 yılında Yüksek Öğretim Akademisi Akademisyeni seçildi. Kazak SSR İlimler Akademisi Baytursinov'un adını taşıyan Dil Bilim Enstitüsü'nde Kazak dili ve diğer Türk dillerinde doktora tezlerini savunma konseyi üyesi olarak seçildi. S. M. İsayev, 200'den fazla bilimsel metodolojik eserin yazarıdır. 1981'de, "En İyi İş İçin", "Emek Gazisi" madalyaları ve 1992'de İbray Altınсарin'in adını taşıyan madalyalarla ödüllendirildi (<https://kk.wikipedia.org>, Erişim Tarihi: 13.12.2021).

Bilim adamının çalışmalarının en önemli alanlarından biri Kazak dilinin tarihidir. Bireysel kelimelerin ve gramer figürlerinin tarihini, oluşumunu, gelişimini ve değişim süreçlerini inceleyen bilim adamı, yavaş yavaş edebi dilin karmaşık sorunlarına geçti.

S. İsayev, aynı zamanda çeşitli ders kitaplarının ve el kitaplarının yazarıdır. "Modern Kazak Dili (Morfoloji)", "Dil Bilgisi Kursu Üzerine Teorik ve Uygulamalı Derslerin İçeriği" (1991), "Cümle Tahlili Yöntemleri" (1985) gibi ders kitaplarını yazdı ve öğrencilere dil teorisini öğretmenin yollarını aradı. Ayrıca lise, akşam vardiyası okulları ve üniversiteler için çeşitli ders kitapları da yazmıştır.

Profesör S. İsayev'in engin Rusça bilgisi, Rus ve Kazak dillerini karşılaştırma ve tipolojik araştırmalar yapmasına büyük bir fırsat oldu. "Kazak ve Rus Dil-

lerinin Fonetik Sisteminin Karşılaştırmalı Tipolojisi, (Tablo Olarak)" (1996), "Kazak ve Rus Dillerinin Karşılaştırmalı Tipolojisi" gibi çalışmaları, bilim insanının bu alanda önemli araştırmalar yaptığı gerçeğine tanıklık eder. İsayev, diğer yazarlarla birlikte Rusça-Kazakça, Kazakça-Rusça sözlükler de yayımlamıştır.

Rektörlükteki yoğun çalışmalarına rağmen Profesör S. İsayev, takipçilerini eğitmek, bilimsel rehberlik ve tavsiye sağlamak için zaman buldu. Bilim adamı, cumhuriyetler arası, ve uluslararası konferanslar ile çeşitli bilimsel etkinliklere katıldı ve raporlar sundu. İsayev'in danışmanlığı ile bir doktora tezi ve dokuz bilim adayı tezi savunuldu. Seçkin bir bilim adamı, iş lideri, usta organizatör, sevgili öğretmen, nitelikli uzman olan İsayev Seyilbek Muhamedjarulı 9 Haziran 1999'da vefat etti.

Önemli Eserleri

1. İsayev, S. (1973). Sovyet Döneminde Kazak Edebi Dilinin Gelişimi
2. İsayev, S. (1976). Kazak Edebi Dilinin Gelişimi, Oluşum Aşamaları.
3. İsayev, S. (1983). Süreli Yayın Dilinin Gelişimi.
4. İsayev, S. (1985). Cümle Tahlili Yöntemleri.
5. İsayev, S. (1991). Modern Kazak Dili (Morfoloji).
6. İsayev, S. (1989), (1996). Kazak Edebi Dili Tarihi.
7. İsayev, S. (1996). Kazak ve Rus Dillerinin Fonetik Sisteminin Karşılaştırmalı Tipolojisi (Tablo Olarak).
8. İsayev, S. Kazak ve Rus Dillerinin Karşılaştırmalı Tipolojisi.

Sonuç

Bağımsızlıktan önce, Kazak ulusunun geleceği için yorulmadan çalışan Kazak aydınlarının bilimsel araştırmalarının tanınmasına ve bu insanların değerli miraslarını yaygın ve açık bir şekilde tanıtılmalarına izin verilmediği için söz konusu bilim insanlarının Türk dünyası nezdinde yeterince tanınmadıkları bilinen bir gerçektir.

Sovyet dönemi araştırmalarında dilin fonetik sistemini, sözcük bilim temeli, gramer yapısını, onomastik, terminoloji gibi bilim alanlarının sorunlarını, Kazak dilinin tarihsel aşamalarını ve gelişim kaynaklarını inceleyen, Kazak dilinin sorunlarını, Kazakça yazım (imla) ve Kazak dilinin öğretim yöntemlerini araştıran, Kazak

akademik dil bilimini oluşturan bilim adamlarının çalışmaları, Kazak dil biliminin sorunlarını çözüm için esasında bir mihenk taşıdır.

Özellikle Ahmet Baytursinov, K. Jubanov, I. Kenesbayev, G. Musabayev, M. Balakayev, R. Sızdıkova, N. Sauranbayev, A. Iskakov vb. gibi bilim adamlarının çalışmalarındaki önemli bulgular, teorik araştırmalar ve yeni metodolojiler Kazak dil biliminin ayrı bir bilim dalı olarak oluşturulmasının ve kendi okullarının gelişmesinin önünü açmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde Kazak dil bilimi/dil bilgisi çalışmalarının gelişimi bu bilimsel miras üzerinde yeni bir ivmeye ve karaktere kavuşmuştur.

Kazak dil biliminin oluşum ve gelişiminin her zaman aynı düzeyde olmadığı açıktır. Bilim alanındaki bazı başarılar, şüphesiz zamanla tarihi bir miras haline gelmiştir. Kazak dil biliminin oluşumu ve gelişimi hakkında konuşurken bu konu dikkate alınmalıdır.

Sovyet döneminde Kazak dil bilimi/dil bilgisi alanında yapılan çalışmalar şu şekilde özetlenebilir:

Fonetik

1960-1980 yıllarında I. Kenesbayev ve J. Aralbayev'in eserlerinde Kazak dilinin fonetik sistemi incelenmiştir. I. Kenesbayev Kazak fonetiğinin temel problemlerinden, yani fonemlerin oluşumu ve sınıflandırılması, hecelerin oluşumu ve değişimi, seslerin uyumu gibi sorunlardan söz etmiştir. (Kenesbayev, Modern Kazak Dili, Almatı, 1962), (J. Aralbayev, Kazak Fonetigi Üzerine Etütler, Almatı, 1988). 1986 yılında Kazakistan'da Deneysel Fonetik Laboratuvarı bünyesinde Fonetik Bölümü açılmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren Kazak dilinin fonetik sistemi uyum yasası açısından ele alınmaya başlanmıştır.

Sözcük Bilim

Ulusal Bilimler Akademisi'nin temelini atan ve Kazak dil biliminin oluşumuna önemli katkılarda bulunan seçkin bir bilim adamı ve halk figürü olan İsmet Kenesbayev (1907-1995), 1944'te "Kazak Dilindeki Deyimler" adlı doktora tezini savundu. "Kazak-Rus Sözlükleri" (1945, 1952, 1954), "Rus-Kazak Sözlüğü" (1946, 1954), 10 ciltlik "Kazak Dilinin Açıklayıcı Sözlüğü" (1974-1986) gibi temel eserler, Kazak dilinin sözlük bilimi üzerine yapılan akademik yayınlardı. 15 ciltlik "Kazak Dilinin İzahlı Sözlüğü", Kazak edebi dilinin kapsamlı bir sözlüğü oldu. Uzun yıllar süren toplu çalışma, 106.000 kelimele geniş bir açıklayıcı sözlüğün oluşturulmasıyla sonuçlandı. Dil bilimci Gayniden Musabayev (1907-1981), çalışmalarında Ka-

zak dilinin kökenini incelemekle özel olarak uğraştı. Bilim adamı; dil tarihi, etimoloji, sözcük bilim, sözlükçülük, Türk yazılı anıtları gibi edebi dil sorunlarına aktif olarak katkıda bulundu. Akademisyen Şora Sarybayev'in eserleri Kazak lehçesi, sözlük bilimi, bibliyografya, terminoloji, dil bilgisi bölümlerine ayrılmıştır. 1976'da ayrı bir monografi olarak yayınlanan "Kazak Bölgesel Sözlük Bilimi" doktora tezi, Kazakistan'daki Türkoloji araştırmalarına yeni bir ivme kazandı. İki dilli (bazen üç dilli) sözlükler geliştirildi ve deyimsel, imla, toponimik, endüstri (tıbbi, tarımsal), etimolojik gibi bilimsel sözlükler yayımlandı.

K. Ahanov, "Kazak Dili'nde Kelime Sorunları" (1955) adlı ders kitabında isimlerin tekil ve genel anlamlarını analiz etti. A. Bolganbayev ise "Kazak Dilinin Sözcük bilimi" (1968) adlı eserinde tekil ve ortak isimlerle ilgili kapsamlı bilgiler verdi.

Morfoloji

Modern Kazak dilinin morfolojisinin incelenmesi, Sovyet döneminde Kazak dil biliminin, Kazak dilinin gramer yapısı ve sisteminde en önemli konulardan biriydi. Kazak bilim adamları bu konuyu ele aldıklarında, bireysel dilin ötesine geçerek Türk dilleri alanında araştırmalar yaptılar. Bu bağlamda dilin tarihsel karşılaştırmalı gramerini yazmak, dilin gramer yapısı gelişiminin yasalarını açıklayan normatif gramer eserlerini hazırlamak ana gündemdi. Bu bağlamda K. Jubanov, I. Kenesbayev, N. Sauranbayev, M. Balakayev, G. Musabayev, I. Mamanov, A. Iskakov, M. Tomanov, T. Kordabaev gibi dilcilerin önemli araştırmalarından söz edebiliriz.

Söz Dizimi

Kazakistan'da cümle bilgisi veya söz dizimi çalışmaları ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Özellikle Kazak dilinin söz dizimi alanı içerisinde bileşik cümle konusu özel bir yere sahiptir. A. Baytursinov, Kazak dil bilimindeki bileşik cümlelerin söz dizimi sorununa ilk dikkat çeken kişidir. Bilim adamının "Dil Aracı" çalışmasında başlayan bileşik cümlelerin sorunları, S. Amanjolov, N. Sauranbayev, S. Jienbayev, M. Balakayev, T. Kordabaev, K. Esenov, R. Amirov gibi tanınmış bilim adamlarının araştırma çalışmalarında analiz edilmiştir. 1940 yılında S. Amanjolov'un "Kazak Dilinin Bilimsel Söz Diziminin Kısaca Kursu" adlı eseri yayımlandı. 1948'de N. Sauranbayev'in "Kazak Dilinde Birleşik Cümleler" ve 1953'te "Kazak Dili" adlı eserleri yayımlandı. 1954'te "Modern Kazak Dili ve Cümle Bilgisi" adlı komisyon çalışması yayımlandı. 1961'de M. Balakayev ve T. Kordabaev'in ortaklaşa yazdığı "Modern Kazak Dilinin Söz Dizimi" yayımlandı. 1979'da A. Nurmanova'nın "Kazak Dilinde Cümlelerin Tonlamasını Öğretme Sorunları" ve 1982'de "Modern Kazak Dili" gibi ders kitapları yayımlandı. Bugün Kazakistan'da birleşik

cümlelerin problemlerini teorik ve pratik açıdan kapsamlı bir şekilde inceleyen bu gibi pek çok bilimsel çalışma bulunmaktadır.

Sonuç olarak Sovyet döneminde Kazak dil bilimi/dil bilgisi çalışmaları incelendiğinde, bu dönemde çok ciddi ve emek ürünü bilimsel çalışmaların ortaya konduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu dönemdeki en başarılı yılların ise 1950-1980 arası olduğu kabul edilebilir. Dönemin siyasi zorluklarına rağmen Kazak aydınları ana dillerine sahip çıkmışlar, Kazak dilini tüm yönleriyle bilimsel metodlarla incelemeyi başarmışlardır. Türkoloji kendilerine minnet ve şükran borçludur.

Kaynakça

- Abilkasimov, Babaş, *XIX. Ğasırdıñ Ekinşi Jartısındağı Qazaq Ādebi Tili*, Almatı, 1982.
- Abişeva, K. M., Ömerova, S. K., *Dil Biliminin Araştırma Tarihi, Monografi*, TAU Üniversitesi, Astana, 2019.
- Aliyeva, B., Jaumbayev, S. U., “Ahmet Baytursynov'un Hayatı ve Sosyo-Politik Etkinliği”, // *Qazaqstan Tarihi* (Erişim Tarihi: 05.09.2019).
- Amır, Rakış, *Biyobibliyografik Dizin*, Derleyicisi: [J. Amirova ve diğerleri]; Sorumlu Editör: B. Kadiyev, Kazak Üniversitesi, Almatı 2005.
- Aytbayulı, Ömirзақ, “Ğibrattı Ğumır”, // *QOJALAR. KZ - Tarih. Tanım. Tağlım*, (Erişim Tarihi: 26.12.2017).
- Balakayev, Maulen, *O Tyurkologičeskih İssledovaniyah S. K. Kenesbayeva, v sb.: İssledovaniya Po Tyurkologii*, Alma-Ata 1963.
- Baytursınulı, Ahmet, *Altı Tomdıq Şığarmalar Jınağı*, Cilt: I, El-şejire, Almatı, 2013.
- Boranbay, Bolat, *Kazak Dil Bilgilerinin Oluşumu ve Gelişimi*, (S.S. Jyenbayev'in Çalışmalarına Dayanarak) Ders Kitabı, Almatı 2013.
- <http://www.cga.kz/> 29.11.2021. Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Spor Bakanlığı Merkez Devlet Arşivi (Erişim Tarihi: 08.01.2019).
- <https://engime.org/> (Erişim Tarihi: 06.12.2021).
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/baytursunov-ahmed/> (Erişim Tarihi: 27.11.2021).
- <https://kazmkpu.kz/1612262548> (Erişim Tarihi: 28.11.2021).
- https://mtdi.kz/main/oku_adisteme/q/1/id/779 (Erişim Tarihi: 28.11.2021).
- <https://tbi.kz/AbdualıKaydar> (Erişim Tarihi: 13.12.2021).

<https://termincom.kz/assets/pdf/fccc01431d3e67547942d7aa722f633c.pdf>. (Erişim Tarihi: 19.03.2022).

https://www.mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/378/q/1 (Erişim Tarihi: 27.11.2021).

Jaqipov, Jantas, “66 Jıl Til Dep Tınım Tappağan Ğalıw Turalı Bir Üzik Sır”, // “Qasım.KZ” portalında jariyalanğan maqaladan alındı. 14.08.18.

Jubanov, Kudaybergen, *Genel Baskı Başkanı, Filoloji Doktoru, Profesör M. Malbakov*, Ahmet Baytursinov Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı 2013.

Kapalbekov, Bijomart, “Profesör Kayırbolat Esenov'un Kazak Sintaksındaki İzleri”, // *Ana Dil №2 (27)*, Uluslararası Sosyo-Politik, Edebi-Bilimsel Almanak, 2016.

Kazak Dili Ansiklopedisi, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim, Kültür ve Sağlık Bakanlığı, Kazakistan Gelişim Enstitüsü, Almatı 1998, 509, ISBN 5-7667-2616-3

Mankeyeva, Jamal, “Kelime Tablosunu Oluşturan Bilim Adamı” // *Massaget.kz*. (Erişim Tarihi: 18.11.2021).

Mutlu, Hüseyin Kahraman, “Ahmet Baytursinov’un Hayatı ve Dil Araştırmaları Hakkında Düşünceler”, *Ahmet Baytursinov’un Mirası: Araştırma, Sistemleştirme ve Tanıtım, Uluslararası Bilimsel-Teorik Konferansın Materyalleri*, Eltanım Baspası, Almatı 2017.

Özdemir, Emin, “Ahmet Baytursinov’un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan’da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 22, Aralık, 2008.

Salkınbay, Anar, *Dil Tarihini Araştırmış Başarılı Bir Bilgin* // Egemen Qazaqstan, 18 Şubat 2012.

Sarıbayev, Ş., “İsmet Kenesbayeviç Kenesbayev”. // «Narodı Azii i Afriki», 1967.

Şen, Hilal, *Ahmet Baytursinov “Edebiyet Tanıtığı” (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*, Danışman: Doç. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dil: Türkçe, Yıl: 2014, 490 s.

Türk, Vahit, “Kazak Aydınlanma Hareketi içerisinde Ahmet Baytursin ve Çalışmaları”. *Tarihtarih.com*, (Erişim Tarihi: 19.03.2015).

Yavuz, Esra, “Kazak Türkçesinin Bilge Anası: Rabiğa Sızdıkova (1924-2020)”, *Prof. Dr. Avni Gözütok -Armağan Kitap-*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2020.

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 141-156

Atıf/Citation: Fuad, E. (2022). Güney Azərbaycan Ədəbiyyatının Əsas Obyekti İnsandır.
Comparative Turkish Dialects and Literatures. 1 (1). 141-156.

**GÜNEY AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ ƏSAS OBYEKTİ
İNSANDIR**

The Main Object of South Azerbaijani Literature is Human
Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 28.02.2022 / Kabul Tarihi: 10.05.2022)

Esmira FUAD*

Özet

Hakikatin ışığında parlamayan düşüncenin, bir yandan ilerlemeyi hızlandırıp gelişmeyi hızlandırırken, diğer yandan insanların ahlakını bozduğu, çoğu zaman yoldan çıkardığı, büyük haksızlıklar yaptığı, düzeni bozduğu bir gerçektir. doğanın. dünya haritasını yok etmeyi amaçlar. Soykırımların ölçeğini genişleten, ezilenler, ezilenler ve mazlumlar arasındaki geleneksel anlaşmazlığı güçlendiren, dünyaya hakim olduğunu iddia eden ABD gibi süper güçlerin yönetici sınıflarıdır. acı çeken insanlar giderek daha fazla sömürülüyor. Tüm bunların sonucunda şiddet, bencillik, kin ve ulusal baskı dayanılmaz hale gelmiş ve sınırları aşmıştır. Böylesine zor ve kaotik bir dönemde, süper güçler bilimin, gerçek düşüncenin ve ilerlemenin kazanımlarından yararlanarak insanlığı, özellikle Müslümanları, İslam ümmetini, tabii ki Güneyli şairleri yok etmeye çalışırken, bunlara seyirci kalmıyorlar. iktidar savaşında bu süreçleri büyük bir gönül yarası ve heyecanla karşılar ve eserlerinde sert eleştirilerin ve teşhirlerin hedefi haline getirirler. Aynı zamanda şiir ve nesir örneklerinde her türlü bencillikten, kötülükten ve aşağılanmadan arınmış kutsal bir manevi dünya kurarlar, insan ırkının mutluluğuna, kişiliğin saflığına inancı aşarlar ve her zaman gerçekleri görmek isterler. insanın manevi dünyası temiz, saf ve güzeldir.

---

*Prof. Dr, Azərbaycan Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü, *Prof. Dr., Azerbaijan Nizami Gencevi Literature Institute*, esmirafuad@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8794-608X>

Açar sözlər: Güney Azərbaycan Şairləri, Poeziya, İnsan, Dünya, Vətən.

Öz

Hakikatin ışığında parlamayan düşüncenin, bir yandan ilerlemeyi hızlandırıp gelişmeyi hızlandırırken, diğer yandan insanların ahlakını bozduğu, çoğu zaman yoldan çıkardığı, büyük haksızlıklar yaptığı, düzeni bozduğu bir gerçektir. Doğanın dünya haritasını yok etmeyi amaçlar. Soykırımların ölçeğini genişleten, ezilenler, ezilenler ve mazlumlar arasındaki geleneksel anlaşmazlığı güçlendiren, dünyaya hâkim olduğunu iddia eden ABD gibi süper güçlerin yönetici sınıflarıdır. Acı çeken insanlar giderek daha fazla sömürülüyor. Tüm bunların sonucunda şiddet, bencillik, kin ve ulusal baskı dayanılmaz hale gelmiş ve sınırları aşmıştır. Böylesine zor ve kaotik bir dönemde, süper güçler bilimin, gerçek düşüncenin ve ilerlemenin kazanımlarından yararlanarak insanlığı, özellikle Müslümanları, İslam ümmetini, tabii ki Güneyli şairleri yok etmeye çalışırken, bunlara seyirci kalmıyorlar. İktidar savaşında bu süreçleri büyük bir gönül yarası ve heyecanla karşılar ve eserlerinde sert eleştirilerin ve teşhirlerin hedefi haline getirirler. Aynı zamanda şiir ve nesir örneklerinde her türlü bencillikten, kötülükten ve aşağılanmadan arınmış kutsal bir manevi dünya kurarlar, insan ırkının mutluluğuna, kişiliğin saflığına inancı aşılarlar ve her zaman gerçekleri görmek isterler. İnsanın manevi dünyası temiz, saf ve güzeldir.

Anahtar kelimeler: Güney Azerbaycan Şairleri, Şiir, İnsan, Dünya, Vatan.

Abstract

It is a fact that thinking that does not shine in the light of truth, on the one hand, enhances progress and accelerates development, on the other hand, it corrupts people's morals, often leads them astray, commits great injustices, and destroys the order of nature. aims to destroy the map of the world. It is the ruling classes of the superpowers, such as the United States, which claim to dominate the world, that expand the scale of genocides, strengthen the traditional discord between the oppressed, the oppressed and the downtrodden. The hardworking people who provide, the suffering people are increasingly exploited. As a result of all this, violence, selfishness, malice, and national oppression have become unbearable and cross borders. At such a difficult and chaotic time, when the superpowers, taking advantage of the achievements of science, real thinking and progress, are trying to destroy humanity, especially Muslims, the Islamic Ummah, of course, the Southern poets They do not remain spectators to the battle of power, they meet these processes with great heartache and excitement, and make them the target of sharp criticism and exposure in their works. At the same time, in the examples of poetry and prose, they build a sacred spiritual world free from all kinds of selfishness, evil and humiliation, instill faith in the happiness of the human race, purity of personality, and always want to see the spiritual world of man clean, pure and beautiful.

Keywords: Poets of South Azerbaijan, Poetry, Man, World, Homeland.

Giriş

Yaşadığımız dünyanın bir gerçəyi də var ki, haqqın nuruna, işığına bələnməyən düşüncə bir tərəfdən tərəqqini gücləndirərək inkişafı sürətləndirirsə, digər tərəfdən insanların mənəviyyatını, əxlaqını korlayır, onları əksər hallarda düz yoldan sapdırır, böyük haqsızlıqlar etməyə, təbiətin düzənini, dünyanın xəritəsini pozmağa istiqamətləndirir. Düşüncənin, ağılın məhz birtərəfli inkişaf etdiyi sivil ölkələrin, yəni Amerika kimi dünyaya ağalığ etmək iddiasında olan super dövlətlərin hakim təbəqələri soyqırğınlarının miqyasını genişləndirir, əzilənlərlə əzənlər, zalımlarla məzlumlar arasındakı ənənəvi nifağı gücləndirir, müftəxorlar alın təri tökərək qazandıqları cüzi vəsaitlə yaşayışını təmin edən zəhmət adamlarını, əzabkeş xalqı getdikcə daha çox istismar edir. Bütün bunların da nəticəsində zorakılıq, xudbinlik, xəbislik, milli zülm artıb dözülməz həddə çatır, sərhədləri aşır. Belə çətin xaosluq bir dövrdə, super dövlətlərin elmin, real təfəkkürün və tərəqqinin nailiyyətlərindən yararlanaraq bəşəriyyəti, xüsusən də müsəlmanları, İslam hümmətini məhv etməyə doğru yönəldiyi bir zamanda, təbii ki, Güney Azərbaycan yazarları iki dünyanın mənəviyyatla maddiyyatın, gücün savaşına seyrçi qalır, bu prosesləri böyük ürək ağrısı və həyəcanla qarşılayır və bütün bunları əsərlərində kəskin şəkildə tənqid və ifşa hədəfinə çevirirlər. Eyni zamanda şeir və nəsr nümunələrində hər cür xudbinlikdən, pislik və rəzalətlərdən uzaq müqəddəs bir mənəvi dünya qurur, bəşər övladının xoşbəxtliyinə, şəxsiyyətin təmizliyinə inam aşılayır, insanın mənəvi aləmini daima təbii, saf və gözəl görmək istəyirlər. Düşüncələri fəlsəfi məqamlara söykənən Hadi Qaraçayın “Qəribə bir dünyadayıq” lakonik şeiri sanki yaşadığı dövrün, zamanın simasıdır. Şair ağalar və qullar dünyasındakı təzadlara, ulu Yaradanın heç bir fərq, ayrı-seçkilik salmadan, eşit olaraq xəlq etdiyi insanların maddi durumundakı, yaşayışındakı kəskin uyğunsuzluqlara, *“evində uşaqlarının sayı qədər çörəyi olmayan kasıbların və uşaqlarının sayı qədər saraylara və məşinlərə”* sahiblənən harın varlıların vəziyyətinə-bu paradoksallığa nifrətini hayqırır. “Quran”a, Allaha, imamlara yalan andlar içən, ürəklərində saxta andlar, ciblərində minlərlə yalan-palan, çiyinlərində isə bu yalanların günahlarını gəzdirən saxta dindarlara istehza edir. Axı, Hadi yaxşı bilir ki, Tanrının təkə lal yaratdığı bəndələrin yalanı eşitmədiyi və yalan danışmadığı üçün yeri cənnətdir. Yalan təkə eşitməyən, danışmayan bəndələr üçün yox, şüurlu hər bir insan üçün böyük günahdır. Yalan heç bir dünyəvi din, heç bir qanun tərəfindən qəbul edilməyən qeyri-insani keyfiyyətlərdən biridir. Ulularımız yalan ayaq açar, amma yeriməz, - desələr də, bu saxta dindarların, məzlumların

əməyini mənimsəyərək haram yolla milyonlar qazanan qoluzorluların yalan-ları insanları çaşbaş salır və bu yalanlar cəmiyyəti elə ağışuna alır ki, insanlar nəyin doğru, nəyin yalan olduğunu anlamaqda çətinlik çəkirlər... Talelərinə əsən qara yellərin Yer üzündə fəlakətə saldığı məzlumlara şairin sevgi və rəğbəti nə qədər böyükdürsə, ehtiyac içində yaşayan insanların əməyi hesabına əldə olunan böyük sərvət, haram yolla milyonlar sahibi olan dövlətlilərə, məmurlara, “Quran”a, Allaha yalandan and içən saxta dindarlara, qudurğan meşşanlara nifrəti o qədər sonsuzdur:

*Qəribə bir dünyadayıq
Ağalar var: Uşaqları sayısında sarayları,
Uşaqları sayısında maşınları
Ciblərində-İmam haqqı, Allah haqqı
Sözlərinin şablonları.
Ciblərində-minlər yalan, minlər palan,
Qəribə bir dünyadayıq.
Qullar da var.
Evlərində uşaqların sayı qədər çörəyi yox.
Ciblərində min arzunun,
Sürgünlərdə puçurlamış sümükləri... (Fuad 2016).*

“Qəribə bir dünyadayıq” şeirində “*şair rəndəli və ölçülü bədii üsullardan istifadə edir, canlı, zəngin mənzərə yaradır, eyni zamanda sərbəst vəznin incəliklərini şeirə elə bir ustalıqla gətirir ki, poetik ahəng qətiyyəən pozulmur, ritm, ahəng isə əruz və ya heca vəznində olduğu kimi, münasibətini qətiyyəən itirmir...*” (Vüqar 2010: 151).

Maraqlıdır, şeirlərində bir-birindən gözəl, mükəmməl bədii tablolar, çoxqatlı metaforik ifadələrlə süslü peyzajlar yaratmaq, bədii ifadə və təsvir vasitələrindən yüksək sənətkarlıqla istifadə etmək qüdrəti yansıyan ciddi ədəbiyyat tədqiqatçısı və istedadlı şair Hümmət Şahbazinin “Haraya gedir bu həyat?” şeiri həyatın paradoksalılığı, təzadları, dildə Tanrının bərabər yaratdığı, lakin cəmiyyətdə tutduqları mövqeyə, sosial vəziyyətinə görə tamamilə fərqlənən, qeyri-bərabər olan insanların yaşam tərzini müşahidə edərək “Qəribə bir dünyadayıq” şeirini yazan qələm və əqidə dostu Hadi Qaraçayın fikrinin təsdiqi, açıq cavabı kimi səslənir. Xüsusilə də “*Nə dənizdə bir sevinc, nə damlada bir arzu, Səssiz-səmirsiz hiçqırtıdır bu həyat... Haraya gedir görəsən, bu durumda bu həyat?..*” misraları ki, təkcə onun deyil, bütöv bir xalqın boğulmuş həyatının hiçqırıqlarını, dişində boğulan harayları hayqırır:

*Haraya gedir görəsən, bu durumda bu həyat?
 Qorumaqla da olmur sevdanı yaşamaq.
 Uzanır yalaqlıq ilğimli nərdivanla
 Dimdikləyir quşlar dalğaların izini...
 Günəş: bir sıldırım qaya,
 Arxasında sıra duran göyərtilər
 Ölümlü-dirimli yuxularda bəlkə də.
 Hər addımda sanki illərin qoxumuş izi var.
 Bu izlərdə: Qoxumuş əllər, çürümüş dillər
 Bu dillərdə: Boğulmuş həyat!
 Bu durumda bu həyatın: "Sağ olsun!" sədəsi gəlsin,
 Bu bir sevinc, bu bir nisgil.
 Haraya gedir görəsən bu durumda bu həyat?
 Nə dənizdə bir sevinc, nə damlada bir arzu
 Səssiz-səmirsiz hiçqırtıdır bu həyat.
 Bəbəklərinə iz qoyan bu baxışların tozunda
 haraya gedir görəsən bu həyat, bu durumda?.. (<http://yarpaq.az> › test).*

Dərdi oturub dizinə-başına döyə-döyə, ağlayıb-sıtqamaqla çatdırmaq üsulundan qat-qat güclüdür bu deyim... İnsanı, oxucunu durduğu yerə mıxlayacaq gücdədir bu misralar... Düşündükcə düşünməyə sövq edir öz oxucusunu və "Boğulmuş həyat"a nəfəs verməyə, bu həyata məhkum olunmuşları ölümün dəhşətli pəncəsindən xilas etməyə səfərbər edir... Poeziyanın məqsədi, şairin amacı da elə budur: Düşündürmək, səfərbər etmək, birlik yaratmaq və... nəfəs kəsən düşmənçiliklərə, güclərə qarşı mübarizəyə, savaşa qalxmaq!.. Çünki onlar dərindən dərk edirlər ki, "Əgər bir millətin fəlsəfi və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyalpərvər, laü-bali qələmlərlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsil cərəyanla qapılıb da hər o yolda hərəkət edər və mümkün deyil, axıntıya qarşı bir dürlü kürək çəkməz. Məsələn, bir gənc bir şer, bir hekayə, bir roman, bir tarix, bir faciə oxuyacaq olursa, dərhal özünə ruhdaş, məsləkdaş olmaq üzrə bir qəhrəman seçər, bir tip bəyənər və o ruhda yaşamağa yeltənər və o məsləkdə yaşamaq istər və bu yazılan əsərlər isə, adətən, aləmşümul bir müəllim yerinə keçər, qarelərin ruhlarına nüfuz etməyə başlar"(Açıq söz: 1915). Eynilə Hümmət Şahbazinin suallarının nüfuz etdiyi kimi... Bu suallar həm də insanın özü-özünü bir qınağıdır... H.Şahbazi qaçılmaz bir gerçəyi hayqırır: Ey insan, bu dünyada "meşələr kimi hürr, ağaclar kimi qardaşcasına (N.Hikmət)" yaşamaq varkən, nədən onu boğulmuş həyata, cəhənnəmə çevirirsən?

Və "izlərində qoxumuş əllər, çürümüş dillər" daşlaşmış bu cəhənnəmin me-marı isə məhz İnsanın özüdür...

Məhəmmədrza Ləvayi şeirlərinin mərkəzində də İnsan durur, sevgisi, sevinci, kədəri, əzabları, ağrıları çulğaşmış bir İnsan!.. Vətənidən didərgin salınmış yaralı quş misali İnsan... Onun canlandığı İnsan öz oğlu da ola bilər. Oğlunun təmsalında bütün Güney Azərbaycanın uşaq və gəncləri bu ağrıları yaşayır. Bütün bu duyğular, düşüncələr göz yaşları, ürəyinin qanı ilə yazdığı şeirlərindən boylanır...

*Təbəssümün Allahıdır, oğlum
Və göz yaşların Cəbrayıl töküür ovcuma...
Bu peyğəmbərlərin vəhy səhrasına
Həzin-həzin ağlarsan hər gecə yorğan altda...
Hardasa yağmur utamb yerə girər!
“Tom and cery” silinər televiziyan
Hər gecə Əhməd Kaya'nın mahnılarını
Bağrına basıb yatarsan
Və hər səhər fars kanalları dişləyər yuxularını
Gündə min dəfə ata məni atıb tutarsan
Aramızda mən boyda sərhəd varmış oğlum, bağışla!
Nə sən bu sərhədi keçə bildin, nə mən,
Səni bayraq yondum Təbrizə bir axşam...
Qaldır türk bayrağını, qaldır!
Təbəssümünü yay şəhərə,
Təbəssümünə tutular düşmən yandırarsan,
Və dostlar təbəssümünü içib keflənərlər...
Təbəssümün Allahıdır, oğlum!.. (525.Az <https://525.az>).*

Şairin böyük dünyanı kiçik bir mətnə sığışdırdığını duyunca heyrətlənir oxucu... Hər gecə “Tom və Ceri” animasiya filminə baxmaq əvəzinə, ünlü sənətçi Əhməd Kaya'nın kədərli mahnılarına qulaq asa-asa yorğan altında kəm taleyinə yağışı utandırıb başını yerə soxacaq qədər göz yaşını axıdan, “*səhərlər yuxularını fars kanalları dişləyən*” “oğlunun” – türk balalarının durumunun poetik sunumu nə qədər kədər doğursa da, ifadə gözəlliyi-yeniliyi o qədər diqqətçəkicidi... Oğlunun-İnsanın təbəssümünü Allah sayır Məhəmmədrza, bir axşam onu Təbrizə türk bayraq yonduğunu söyləyir... Bu Türk bayrağı ucalarda dalğalandıqca təbəssümü şəhərə yayılacaq, düşməni yandıracaq, dostlar içib keflənəcək... Bu, arzudu, təbəssümü içib keflənmək, “Bir sonsuz küçə” şeirində dediyi kimi, “Yüz ilin tənhalığı”nı – kimliksizliyi, əsirliyi, qadağalar zəncirini boynundan çıxarıb “Anaların boxçası, ataların öyüdü” torpağın üstünə atmaq, Azərbaycan boyda sərxoşluğa bütün dünyanı bürümək və... “*Aç sərhədlərini ay Təbrizli təbəssüm, Çək qucağına Bakını, Ya da İs-*

tanbula əmr et məni” istəyini gerçəyə çevirərək bütün məhrumiyyətlərə son qoymaq... Vətənin qoynunda mutlu yaşamaq... İstər M.Ləvayi'nin, istərsə də digər Güney yazarlarının yaradıcılığındakı əsas hədəf olan İnsanın gerçək arzusu budur...

Amma onların sunduğu insan obrazının digər prototipləri də var və dəhşət saçan bu tiplərlə - kaftar nəfəsi adamlar, qarınlar, mizlər, şişmiş iddialar, pörtmüş göbələklər, haram duyğuların əsiri insanlar, mizlər arxasındakı koramazlar, ulduzlu çiyinlər, talesiz ulduzlar -bomboş yaşayanlar, çürük vicdanlar, mayaksız gözlər- diri leşlər, tanrıya bənzərlərin köləsi, çoxu hürrüyyət toxmağı, quldurluq möhtacı, hürrüyyət acı insanlar, cəhənnəm dilmancı qazilərlə... eyni cəmiyyəti paylaşmağın necə böyük faciələr törətdiyi M.Ləvayi'nin sunumunda açılır...

“Hazırda Güney Azərbaycanda “dirəniş ədəbiyyatı” inkişafdadır”, - deyən Məlihə xanım da hesab edir ki, Güney Azərbaycanın şair və yazarlarının mövzuları məfhum və anlayış baxımından daha geniş və dərinidir. Maraqlı qiyaslama apararı istedadlı xanım yazar sanki həyatın tam mərkəz nöqtəsində bardaş quraraq əyləşmiş və gerçəklikləri, baş verənləri səbrlə, ayıq nəzərlərlə müşahidə edir: “*Quzey Azərbaycanda şair xoşbəxtliyi kartof qızartmasının qoxusunda görürsə, güney şairinin xoşbəxtliyi azadlıq duyğuları ilə yaşamaqda, bu uğurda qalxışmış üsyandır*” (https://turuz.com › storage › Artkle › 1373-_Guney...). Neyləyərsən ki, bu, bir həqiqət, acı gerçəkdir... İxtiyarsız olaraq istedadlı şairimiz Əli Kərimin “İki sevgi” şeirindəki müqayisə özünü yardıma yetirir:

*Gözəl qız, sən saf susan, bir könül atzususan.
Mən ki, səni sevirəm,
Susuzluğun od vurub köz kimi yandırdığı
dodaq su sevən kimi,
O isə səni sevir, kabab üstədən sərin su
pis olmaz, deyən kimi... (Kerim 2004: 157).*

Hadi Qaraçayın Kult.az saytında Rafət Pirisoy adlı ədəbiyyat və ədəbi dər-tişmə “həvəslisi”nə doğru (həm də konkret və sət) cavabını olduğu kimi verməyi “Hazırda Güney Azərbaycanda “dirəniş ədəbiyyatı” inkişafdadır” fikrinin ən uyğun açıqlaması hesab edirəm: “*Güney Azərbaycanda azərbaycanlılar (daha doğrusu, güneyli-quzeyli-E.F.) bir çoxlarının görmədiyini, ya görmək istəmədiyini bir döyüş içindədilər və bu döyüşün ön sıralarında gedənlərin bir çoxu elə günü bu gün İran İslam Respublikasının zindanlarında yatır. Azərbaycanlılar qoyun quzu deyil, küy-*

ləyib meydanlara çıxarsınlar. Biz onsuz da meydandayırıq.. (<https://azkurs.org> › esmira-fu...). Onlar həqiqətən bu gün həm döyüş, həm də sənət meydanında ardıcıl surətdə, fəal mübarizə aparırlar...

V.Q. Belinski yazırdı ki, *“lirikada şairin şəxsiyyəti birinci planda durur, biz ancaq onun vasitəsilə hər şeyi qəbul edib anlayırıq. Lirik poeziya (epik poeziyanın ziddinə olaraq) əsasən subyektiv daxili poeziyadır, şairin öz-özünü ifadə etməsidir...”* (<https://azkurs.org/esmira-fuad-sukurova-filologiya-uzre-felsefe-doktoru-amea-niza.html?page=4>). Hadi Qaraçay da şeirlərində özünü, mənsub olduğu xalqın iç dünyasını-düşüncələrini ifadə edir:

*Muğan buğdasına yerikləyən torpağın yazı
Ərdəbil xalçasına yenmiş ormanın güzü
Savalanın südəmər döşü mən!
Çala çalımlı, Beli qılınclı
Süüd qoxulu doğunun
Yopu yumru qoçuyam mən
Anam şaman olub, Atam ozan
Çay dənizdən, ağac bağdan
Daş dağdan danışib, mən səndən
Göyçə gölünün çiçəyi gözün
İsıq gölünün ördəyinə çəkər boynun... (<http://bizimyazi.az>).*

“Mən, biz, bütün dünya bir adamın sinəsində çarpazlaşır və bəşəriyyətin səadəti naminə qüvvətli, coşğun, ehtiraslı bir ürək kimi vurur...” - deyən Məmməd Arif sanki bütün dünyanın “Anam şaman olub, Atam ozan” yanıtını verən Hadi Qaraçayın bu şeirinə daşındığını müşahidə edə bilib və bir ürək kimi döyüntülərini duyubmuş... Yazda Muğan çöllərinin dizə qalxan buğda zəmisini, meşələrin, ormanların payızının qızılı-sarı rənglərini özündə yansıdan Ərdəbil xalçası, Savalan öz “Yopu-yumru qoçuna” - Hadiyahə - “Həqqə, imana münadi” balasına süd verən ana, anası şaman, atası ozan olan bu yopu-yumru qoç balanın sevdiyinin gözləri Göyçə gölünün çiçəyinə, boynu İsıq gölünün ördəyinin boynuna çəkir. Çay dənizdən ağac bağdan, daş dağdan, o isə çiçək gözlü, ördək boyunlu sevgilisindən danışır. Sevgi dolu bir dünyanın uğurlu tablosu belə yaranır modernist şeir dediyimiz poeziya nümunəsində və bu, əsl poeziyadır!..

Əli Məhəmməd Bəyani isə “Ana” şeirində ənənəvi mövzuya müraciət edir. Şairlərimizin əksəriyyətinin əski çağlardan bəri şərəfinə maraqlı əsərlər həsr etdikləri müqəddəs varlığa-Anaya ali hisslərini yansıdan şair tamamilə yeni bir təşbeh

işlədir və bütün ailələrin dayağı, ev-eşiyinin qoruyucusu, övladlarının yolunda ömrünü şam tək əridən, odda yandıran pərvanə kimi təqdim olunan Ananı Ata ocağının odununa, ev-eşiyin istilik qaynağına bənzədir:

*Ərlər istədilər Xanımanlarını,
Eşidən yerindən duranda getdi,
Atanın mərizlik Halına görə,
Günəşdə gələnlər, boranda getdi,
Hamı getdi, evdə bir ana qaldı,
Bir də döşək üstə məriz bir kişi,
Ata ocağında Ana odundur,
Gecələr, gündüzlər, yanmağqır işi.
Görməyib heç kimsə Ana tək odun,
Nə gurcanaq edər, nə tütün salar.
Odlanıb astadan külə dönsə də,
Yenə də hamının qadasın alar... (https://turuz.com › storage › Artkle › 1373-
_Guney).*

Bu, kişinin həyatında və məişətində önəmli yeri olan müqəddəs varlığa-qadına və Anaya yeni yanaşmadır və ənənəvi obrazın yeni təqdimat üsulu kimi maraqlı doğurur... Qadın bu kimi şeirlərdə, hər şeydən öncə, İnsandır...

Poeziyanın əsas obyekti insandır, onun fikri, düşüncəsi, hiss və duyğuları, bir sözlə, əhatə olunduğu mühit və daxili dünyasıdır... Güney yazarlarının da şeirlərinin mayasında şair və onun daxili dünyası durur. Qeyd etdiyimiz kimi, onların əsərlərində aparıcı xətt-Güney Azərbaycan xalqının keşməkeşli taleyi, bu taleyin üzərindən qara yellər əsdirən şər qüvvələrə qarşı etiraz, qədərə üsyan və mövcud vəziyyətdən-xalqını və ana dilini köləlikdən qurtuluşa doğru aparın yeganə yola - mənəvi birliyə çağırışdır... Ərgin üzləşdikləri real duruma öz etiraz və üsyan duyğularını “Ulus var” şeirində orijinal müqayisələrə bükür. Lakin bu bükülmənin şərti olduğu ilk baxışdanca duyulur və ixtiyarsız olaraq şüurlarda hələlik susmuş, əslində isə hər an aktivləşə biləcək vulkan təsəvvürü yaradır:

*Ulus var, yalnız gülər.
Ulus var, yalnız ağlar.
Ulus da var,
Bəzən gülər, bəzən ağlar.
Bizim gülüşümüz dodağımızda quruyub,
Göz yaşlarımız boğazımızda düyünlənib... (Hüseynelizadə vd. 2014: sayfa
no belirtilmemiş).*

Bircə şeirdə bütöv bir yurdun, dili, tarixi əlindən alınmış əsir bir xalqın tale-yini yazmaq, obrazlı, həm də bu dərəcədə konkretliklə ifadə etmək, təbii ki, şairlik istedadının bəlirtiləridi... Bu, şairin öz elinin dərdi ilə yaşaması, bu dərdləri içində daşması, fəryadının boğazında düyünlənməsi, harayının dişləri arasında boğulmasıdır. Bu məqamda Ələkbər Dehxudanın “Cəmiyyəti formalaşdıran ən əhəmiyyətli amil dil, qələm, iş və düşüncə azadlığıdır” fikri düşünürəm ki, tamamilə yerinə düşür... Eləcə də Viktor Hüqonun “Eşq uğrunda həyatımı verərəm, hürriyət-azadlıq uğrunda isə eşqimi də fəda edərəm” fikri... Çünki insanın qəlbində eşq doğulanda onun ölüm qorxusu o andaca qeybə çəkilir. Eşq, həqiqi aşılıq gözünü qırpmadan ölümün üzərinə atılmaqdır əslində... Güney şairləri üçün fərqi yoxdu, sərbəst vəzndə yazsın, yaxud hecədə, əsərlərindən, bax beləcə, öləsiyə məhəbbət, eşq sıçrayıb şahə qalxır, göylərə yüksəlir, o sürət və emosiya ilə də oxucunun qəlbinə, oradansa düz beyninə millənir... Və bu eşqin hədəfi sevgili deyil, Ana Vətəndir. Sevgiliyə olan eşq böyüyərək Yurdlaşır, Vətənləşir, Azərbaycanlaşır... Səid Muğanlı üçün də sevmək ölmək, *sadəcə dünyaya vida etmək deyil*, sevmək intihar, həm də bir inqilab deməkdir... İnqilabsa Vətən övladlarının Ana yurdun azadlığı, buxovlardan qurtulması uğruna atıldığı ölüm-dirim savaşı, mücadiləsidir və bu mücadilə naminə zindanlara atılmaqdır:

*Sevmək bir intihardır,
Qar çiçəyi günəşə baxıb öldü.
Sevmək bir ittihamdır,
Sevmək, təkcə
Sevmək deyil ki!
Sənin, mənim, onun arasında,
Sevmək, bir inqilabdır.
Mən sevirəm,
Və... zindandayam... (Fuad 2016: sayfa no yok).*

Bu gün Güney Azərbaycanda modern şeirin inkişafını sürətləndirən bir çox şairlər kimi, S.Muğanlı da əmindir ki, “Babək ölübdürsə də hələ Təbriz ölməyib, O gözlərilə döyüşür” və bu haqq işi uğrunda mübarizə hələ də bitməyib... *Bəli, onlar üçün sevmək azadlıq, istiqlaldir, ana dilində-doğma türkcədə yazıb-yaratmaq, bu dildə təhsil almaqdır. Onlar üçün sevmək, bu azadlığın yolunda zindanları belə gözə almaqdır, Vətənin azad deyilsə, buxovlarda olan bir Vətənin övladı da azad deyil istilahıdır!.. Təbii, həqiqətən çətindi, doğma Vətənin qoynunda dili, arzuları* (<http://bizimyazi.az>) bağlı yaşamaq, Səhəndin təbirincə desək, “*keçmişindən, gələcəyindən söz açması, dədə-babasından ad alması*” yasaqlanmış bir rejimdə ömür sürmək... Güneyli yazarlar bu yasaqlara son qoymaq uğruna çabalar göstərir,

bu amacla qələmə sarılır, söz və əməl cəbhəsində savaşa atılırlar. İstedadlı şair Məlihə Əzizpur insanı varından yox edən bir şeirində bu çox çətin və ağır savaşa labüdlüyünü bədii poetik sözün gücü ilə çatdırır oxucusuna... Bu şeiri oxuyarkən insanın ruhu, damarlarındakı qanı donur:

*Köynəyinin yaxasını aç, köksünü görüm,
Offfff!*
*Burada ki, dost izi var,
-Necə də mehriban əlləri varmış-
pambıqla kəsib döşlərini.
Heç inciməyib, gözlərindən bəllidi.
Qoy kürəyinə də baxım.
Yaralarına toxunmaram, qadan alım,
Yalnız söylə,
Bu, qamçı-qamçı qan yollarının sonunu
Kimdən xəbər alım mən?
Olursa yaşmağını da aç,
Gülümsəməni görüm lütfən.
Ağlamaram, söz vermişəm Türk kimi--
Amma, Yaylığını götürmə kəsin,
Götürmə yaylığını.
Sənə gələrkən gördüm:
Saçlarından çatı hörmüşdülər dar ağaclarına.
Dur yola sal məni,
Saçlarını geri almağa gedirəm naməhrəm əllərdən.
Dua et mənə, Maralım, Yaralım.
Bayraq edək bu dərdimizi birliyə, bütövlüyə,
azadlıq zirvəsinə ucalaq!
Qalxaq ayağa, ey Bütöv Azərbaycan! (Əzizpur 2012: 31).*

Üzdə dost görünən saxta mehribançılıq oyunu oynayan düşmənin nə mehriban əlləri də varmış ki, pambıqla kəsib döşlərini... Ölümə məhkum etdiyi günahsız bir elin mərd oğul və qızlarını asmaq üçün gərək olan “dar ağaclarına çatı hördüyü sevgilinin-Vətənin saçlarını naməhrəm əllərdən geri almağa, qamçı-qamçı açılan qan yollarının sonunu bulmağa-azadlıq zirvəsinə-bütövləşməyə aparın yol uzun və çətin, maneələrlə dolu ağır bir yoldu, savaş da ağır savaşıdı, ancaq bu savaş labüddü...

*Azərbaycan,
yağışların mahnısına cumculuq islanıb*

*duygularımın obası altında
adını çobanların tütəklərinin
isti səsi tək könlümün vərnisinə toxuyuram.
gözlərimdən lam-lam adının Arazı axıb.
dodaqlarımdan yamyaşıl Muğan tək göyərirsən.
dişlərimin zirvəsindən dəniz papaqlı Savalan tək ucalıb
dilimin pınarından türk-türk axıb
qanımda dalğalanırsan,*

Az

Ər

Bay

Canım... (Fuad 2016: syf. No yok).

Ruhunun içindən qoparaq ağ vəərəqlərə süzülən bu misralarsa Güney Azərbaycanın Səkinə Pürhəsən adlı bir şairi üçün hansı anlamı daşdığını ortaya qoyur. Azərbaycana həsr olunmuş iki şeir, iki poetik yanaşma... Hər iki yanaşma, münasibət son dərəcə maraqlı, düşündürücüdür... Məlihə xanımın Ulu yurdu xilas etməyə, onu əsarətdən qurtarmağa açıq-aydın, həm də çox kəskin çağırışı, Səkinə xanımınsa tarixi yurdumuzu sevməyə, “gözlərindən Arazı lam-lam axan adını” üreyimizin şah damarından axan qanıma qoşmağa, ruhumuzun tən ortasında oturtmağa sakit-sakit, həzin-həzin səslənişi insanı içdən rıqqətləndirir. Amma bu şeirdə bir məqam da nəzərdən qaçmır. Şeirinin sonunda o, Azərbaycan sözünü hecalara bölərək oxucunun diqqətini Vətən oğullarının bu gün də Ər-ərən-Bay-bəylər olduğuna yönəldir...

Çağdaş Güney poeziyasında öz səsi, öz sözü, öz nəfəsi və sağraq, həm də sakit, axıcı şeir dili olan İsmayıl Ülkərin “Olmaq istəyirəm” şeiri Kərim Çayçının “gecələri taxta tufənglərilə qol-boyun yatan, gündüzlərisə dolanmaq yerləri şəhid törənlərinin ağlaşması olan yarım qalmış qanmazlıq savaqlarının uşaqlarından birinə, bu günkü dərddə, azadlığa yerikləyən sevgilisinə - Ana torpağa yaşamdan bir gül-Gün çalacam” amacı ilə yaşayıb mübarizə aparan lirik qəhrəmanının (yalnız bu halda şair: - *Səni xatırladığımda, yerdən qol, bacaq çıxır hükümet ormanlarında, yazardı*) bu böyüklükdə dərddənin, milli yanğısının içərisindən həyata gülümsəyən novruzgülü, qar çiçəyi kimi boy verir, günəşi salamlayan və sanki: -*Yaşama sarıl, mübarizəyə qatıl*, - deyən günəbaxan gülü kimi şahə qalxır, həyat eşqi bulaq tək çağlayan şairin çinara udulmaq istəyini və... yaşamaq arzusunu oxucu çox içdən duyur, həm də sanki bir çinara bulaq kimi durulmaq və nəfəs kimi udulmaq istəyini gözlərilə görür:

Durulmaq istəyirəm

Durulmaq! Bulaq kimi

Sonra

*Dan yelindən dərilən bir nəfəs kimi
Şehli-şehli, şən-şirin
Bir çinara udulmaq istəyirəm
Udulmaq... (Ülker 2011: 17).*

Və yaşama sarmaşmaq... Zamana dalmaq, dünyanı gözlərinin giləsinə doldurmaq, mavi yaşıllıqla yaşınmaq, sevgilə, sevgililə dodağını doyurmaq və... insan-təberrük olmaq istəyi... İsmayıl Ülkər oxucusuna bu qutsal istəyi, sevgini ötürə bilir şeirlərində... Masmavi bir sevgi dünyası qurur və bu dünyanın tən ortasında əyləşdirir onu... Dilini, elini, yurdunu sevməyi öyrədir qarındaşlarına!.. Sevgili olmağı bacarmağın yolunu diqtə edir - *“Qış kimi yağdın işimə, Yaz kimi göyərdin, Yay kimi bitdin, sevgilim... Payız gəlir və biz Bir-birimizdə itmək üzrəyik”,* yəni sevgili olmaq həyat kimi, yaşam kimi bir-birində yaşamaq və itmək-ölmək deməkdir... Və... *“Dörd əllə deyil, dörd əlli deyil, Qırx əlli deyil, min əllə dünyanı tutmaq, o buraxsa da, buraxmamaq, Aşiq olmaq, sevgili olmaq, sevdalanmaq”* - deməkdir.

Vətən məhz damarlarında axan qanda oluşan sevimli şairimiz Əziz Səlaminin də bu şeirlə bağlı düşüncələri Səkinənin böyük Vətən sevgisini tamamilə açıqlığa qovuşdurur: *“Bu şeiri oxuyarkən, özgün bir şeir dünyasından baş alıb gələn, yeni bir poetik baxışla qarşılaşır insan. Ana yurdu yağışlarından islanan çox şairlər olmuşdur, amma yağışlarının mahnisinə islanmağın tanığı oluruq burada və ölkəsinin sevimli dağını onun ağ dişlərindən baş qaldırıb ucalan görürük və bu dağın yanar başını dənizdən bir qapaq örtməkdədir. Bu yeniliyin qaynağı yeni bir bənzətmə və yaxud yeni bir şəkil deyil; bu, yeniliyi tam yeni poetik bir ruhda aramalıyıq. Bu şeirdən, yaşıl bir yamacda, üzərində çoban tütəyinin havalarının qaranquşları uçuşan doğma obalarımızın birindən keçər kimi olursan. Savalan, Araz və Muğan çölləri bir daha içimizə dolur; bu dəfə tam başqa boyalarla, başqa səslərlə. Bütün bunlar, bizim vətənimiz olaraq, göz yaşına, həsrətə boyanmış və vətən sevgisinə köklənmiş, şirin bir simfoni kimi ruhumuzu sarır. Bu şeir, böyük bəstəçi Smetananın doğma çayı “Moldau” üçün bəstələdiyi əsərinin kağız üstündə sözlərlə səslənməsidir. Həm də şairin öz ana yurdu Azərbaycan üçün...”* (www.aziz-salami.info).

Əslində 1828-ci ildə imzalanmış bədnam “Türkmənçay sülh müahidənaməsi”ndən və əsasən, 1946-cı ildə 21 Azər hərəkatının qələbəsindən - Vətənin, Təbrizin üfüqlərində doğan azadlıq günəşi qan dənizində boğulduqdan sonra, Güney Azərbaycanda yaşayan, öz milli haqq və hüquqları uğrunda ölüm-dirim savaşına qalxan Güney Azərbaycan yazarlarının günü-güzəranı belədi. Həmin bədnam tarixdən sonra xalqın da, bu xalqın yazarlarının da gününün, yaşamının, düşüncələrinin mərkəzində yalnız və yalnız azadlıq ideyalarının gerçəkləşməsi durub... Onların şeirlərinin baş hərfi, “əzəl mübtədasi” məhz Vətən olub və bu gün də belədir.

Əsərlərində, özəlliklə də şeirlərində, əsasən Milli kimliyə qayıdır və nisbi mutləq etirazdan söz açır, haray qoparırlar. Ancaq hələ ki, iniltiləri duyulub fəryadları eşidilməsə də, bu gerçəkləşmənin labüdlüyünə əmindirlər, eynilə *“İniltimə gülürsən, Gül! Unutma, ulu şəhərləri dağdan qasırgılar, Bir kiçik əsintidən başlar”*, - deyən Ərgin kimi... Bu Vətən mücahidi üçün də özgürlük həyatın, yaşamın mənasıdır... Düşünür ki, özgür olmayan insanın cəlvəli, ehtişamlı yazı “yanar oda, közə dönər, içini, duyğularını qarsar, arzularını boğub kül edər, günü göy əskiyə bükülər. Baharın ilıq nəfəsinin, neyin ecazkar səsinin, bütün gözəlliklərin, sevilən bütün şeylərin heç bir dəyəri olmaz özgür olmayan insan üçün. Gənc şairin gözündə, hətta ananın nəvazişli baxışı, atanın məğrur səsi, körpə uşağın şipşirin gülümsəməsi belə əsərsizdir özgür olmadıqca... Azadlıqda olanların gözündə günəşin işığı, ayın aydınlığı ayrı aləmdir, *“qoca gəmiçinin həzin-həzin söylədiyi türkü gözəldir”*, bəlkə də ən sehrkar nəğmədi, toxucu qızın ilmələrdən yaratdığı naxışlar misli-bərabəri yoxdu, iki sevən könlün qovuşması gözəldi... Özgürlüyün yerini heç nə verə bilməz deyən Ərginin gəldiyi qənaət qətidir: - Özgürlük yalnız özü ilə-özgürlüklə qiyaslanar, ölçülə bilər.

Dünya şöhrətli şair Henrix Heyne də belə düşünürdü, azadlığı cənnətə bərabər tutur, heç bir sərhəd xətlərilə əhatələnməyən hüdudsuz, bütün qadağalardan uzaq, özünü tam sərbəst hiss edər biləcəyi qutsal bir yer sanır və bu xüsusdakı düşüncələrini fərqli poetik biçimdə ifadə edirdi:

Mənim cənnətim ancaq elə yerdir ki, orda

Azadlığım hüdudsuz, sərbəst olsun tamamən.

İçində bircə zərrə qadağan olan yeri

Cənnət deyil, cəhənnəm və zindan sayıram mən... (Azərbaycan Jurnalı

2008).

Məlihə xanımın isə Güney Azərbaycandakı real vəziyyətin diqtəsilə söylədikləri-bu acı həqiqət insanın ayaqlarını yerə mıxlayır və bu barədə ciddi düşünməyə səfərbər edir: *“Qurtuluşun və azad bir millət olmanın bədəli vardır. Heç bir millət öz-özünə qurtulmur. Heç bir qurtuluş dirənişsiz olmur. Bizim gənclərimizin bu yolda çəkdikləri əzablar, zindanlar və gördükləri işgəncələr, bu qurtuluş yolunda ödənilən bədəldir. Bu da nəticəsiz qalmaqaldır. Çünki tarixdə doğruluq, haqq və ədalət yolunda gedən mübarizələr sonucda qurtuluşla nəticələnmişdir, ancaq qurtuluş dü-*

şüncəsini, qurtuluş duyğularını toplumun dünyagörüşündə əkən və oluşturan yazarlar, şairlər və aydınlar olmuşlar. İndiki mərhələdə milli qurtuluş, zaman keçdikcə türk toplumunun dünya görüşündə bir inanc şəkli almaqdadır. Bu inancı ayrıntıları ilə açıqlayan və etik və estetik tərəflərini izah edən, milli dilimizdə yazılan modern ədəbiyyatdır...” (<http://meliheezizpur.blogfa.com>).

“Nəcəbətini sazaqların söylədiyi, min illik kədərini yarpaqların saçına elə sazaqların yazdığı (H.Şahbazi)” ölkədə, kədərin içində boğulan bir məmləkətdə yaşama bu böyüklükdə çılğınca sevgisinə, dünyayla bu qədər yoldaşlığa özü də heyrət edir:

*Bu mənəmmi??
Bu çətinlikdə dünyada Bu qədər rahat?
Bu mənəmmi tanrım??
İçimdə bu qədər yol
Hər yol min yol qolunu
Qucağıma açmış!
Hər höceyrəm bir ayaq,
Hər uçurum Bir üzəngi
Altımda bunca yəhər...
Hər nəfəsim ilxı-ilxı at!
Bu Mənəmmi?!*

Varlıq Nədən bu qədər mənə əziz

*Hər nəsnə? Nədən bu qədər mənə özəl
Torpaqla bu doğmalığa nədir? (Ülker 2008: 53).*

Sonuç

Düşünürəm ki, bu çətinlikdə dünyada bu qədər rahat olmaq və yaşama bu qədər sıxıca sarılmaq məhz İ.Ülkər'in yazdığı kimi, torpaqla bu dərəcədə doğmalığın, həyata və insanlığa məhəbbətin sayəsində mümkünləşə bilər. Əslində Mahatma Qandi də on illər öncə məhz sevgiyə, doğmalığa və məhəbbətə tapınaraq bu cümlələri (Hadi Qaraçay “tümçələri” yazır, yəni fikrin toplumu, bütövü-cümləsi, əslində gözəl ifadədir!) yazmışdı: “Dünyada bu qədər insanın diri qalması göstərir ki, dünya silahın gücünə güvənməmiş, həqiqət və məhəbbətə güvənmişdir. Həqiqətin və məhəbbətin danılmaz gücü bu gerçəklikdə saxlıdır ki, böyük dünya savaşlarına qarşın, həyat davam etməkdədir. Yüz minlərcə ailələrin həyatının pərişan edilməsi, həyatların söndürülməsinə baxmayaraq, həyat davam etməkdədir. Tarix, yalnızca

məhəbbətin qırılma və yenilmə olaylarını yazmışdır. Olayın dərinliyinə diqqət etməmişdir. Ən son amac insan olmalıdır... (Qandi 2012: syf no yok).

Qaynaqlar

Açıq Söz Qəzeti (25-26 oktyabr 1915-ci il), http://senet.az/muharibə_və_ədəbiyyat-huseyn-cavid/.

Azərbaycan Jurnalı (2008) Bakı: №1.

Əhməd, Vüqar (2010) *Elmi-Filoloji Qaynaqlar, Ədəbi Simalar Haqqında Düşüncələr*, Bakı.

Əzizpur, Məlihə (2012) *Mənə Bir Küçə Bağışla*, Bakı: Yek Production.

Ə., Səlamı (2015) *Axar Kitab*, Berlin - Germany.

Fuad, Esmira *Taniyaq və Tanıdaq: Məhəmməd Rza Ləvayi - 525.Az* <https://525.az> .
Fuad, Esmira (Şükürova) *Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru Amea ...*
<https://azkurs.org> › esmira-fu...

Fuad, Esmira *Çağdaş Güney Azərbaycan Ədəbiyyatı (Davamı) | Bizim Yazı*
<http://bizimyazi.az> › ...

Fuad, Esmira (2016) *Güney Azərbaycanda Çağdaş Ədəbi Proses*, Bakı: Hədəf Nəşrləri.

Hümmət Şahbazinin Şeirləri, Yaxud "Dişimdə Boğulan ... <http://yarpaq.az> › test

Qandi, Mahatma (2012), *Bütün İnsanlar Qardaşdır*, Bakı: Qanun Nəşriyyatı. Çev: Güntay Gəncalp.

Kərim, Əl (2004) *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı: Lider.

Meqaleler - [مليحه عزيزپور](http://meliheeizpur.blogfa.com) <http://meliheeizpur.blogfa.com>

Sartre, Jean Paul (1995) *Hürr Olmaq*, Emin Türk Elçin çevirisi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Sevilməyi düşünmə, sevməyi öyrən – Turuz <https://turuz.com> › storage › Artkle › 1373-_Guney...

Ülkər, İsmayıl (2011), *Sevda Yoldaymış, Şeir Topplusu-2005-2008*, Bakı: Dayaq Yayınları.

www.aziz-salami.info.

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 157-163

Atıf/Citation: Kölbayeva, M. (2022). Ахмед Байтурсунов Жана Кыргыз Агартуучулары.
Comparative Turkish Dialects and Literatures. 1 (1). 157-163.

AHMED BAYTURSUNOV JANA KIRGIZ AGARTUUÇULARI

Ahmed Baytursunov and Kırgız Teachers

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 01.03.2022 / Kabul Tarihi: 30.04.2022)

Meerim KÖLBAYEVA*

Annotatqiya

Üstübüzdöğü cılı Kazaktın akını, adabiyat taanuusu cana til iliminin negizdööçüsü, aalım, türkolog, kotormoçu, 20-kılımdağı Kazak uluttuk boş-tonduk kıymılının müçösü, koomduk işmer, uluttuk cazuunu kabil aluu, canqırtuuçu, agartuuçu, pedagog Ahmed Baytursunovdun tuulgandığına 150 cıl tolup olturat. Ahmed Baytursunov – çaş kezinen ele ilim-bilimge ıktap, Orus-Kazak mekteplerinde okup, okutuuçuluk kızmattı arkalap, mamlekettik başkaruu, sot organdarı, Kazak kalkının müdöölörünö ılayık bilim berüü, ar bir atuuldun boştonduğı, din taanuu erkindigin kamsızdoo, tçenzurasız gazeta-lardı cana basılmaları çıgaruuga uruksat berüü sınduu bir katar meselelerdi kötörüp, Kazak kalkının öz aldınça mamleket katarı tüptölüşünö çonq salım koşkon uluu insanı ele.

Makalada çaştayınan okup, okutuuçuluk kızmattı da arkalap, Kazak kalkının müdöölörünö ılayık bilim berüü, ar bir atuuldun boştonduğı, din taanuu, söz erkindigi, mamlekettik başkaruu, til meselelerin kalktın kızıkcılığında cürgüzülüşün talap kılıp, kazak kalkının öz aldınça mamleket katarı tüptölüşünö çonq salım koşkon uluu insan – Ahmed Baytursunovdun Kırgız agartuuçuları menen baylanıştarı tuuraluu cazilat. Al kırgızdın tunqguç professoru, türkolog aalım İşenalı Arabaev menen Kırgız-Kazak elinin uluttuk erkindigi

---

* Dr., Kırgız Ulusal Bilimler Akademisi Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü; Dr. Kyrgyz National Academy of Sciences Cengiz Aytmatov Language and Literature Institute, mkolbaieva@mail.ru, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1705-8490.

tuuraluu pikirleş bolup, «Kazak» degen gazetani birge çigarişkanı, «Alaş-Ordo» uyumunun ideyaların cayıltuuda, Türk elderinin cazuusu tuuraluu Tyurkologiyalık cıyındağı pikirleştiği cönündö söz cüröt. Uşul ele önqüttö Kuseyin Karasaev, Jusup Abdırähmanov, Kasım Tınıstanovdor menen Ahmed Baytursunovdun çigarmaçılık, sayasiy baylanıştarı tuuraluu cazılat.

Açkıc sözdör: Baytursunov Ahmed, Alaş, kızmattaştık, til, Kazak

Öz

Kazak şair, edebiyat eleştirisi biliminin kurucusu, bilim adamı, Türkolog, 20. yüzyıl Kazak ulusal kurtuluş hareketinin üyesi, sosyal hizmet uzmanı, milli edebiyatı benimseyen, pedagog Ahmed Baytursunov'un 150. Yılıdır. Ahmed Baytursunov - küçük yaşlardan itibaren eğitim almış, Rus-Kazak okullarında çalışmıştır. Eğitim sistemini desteklemiş, devlet idaresine, kamu kurumlarına, Kazak halkına uygun bir sistemle eğitim verilmesini sağlamış, herkesi özgürleştirmiş, sansürsüz ve bağımsız gazeteler çıkarmıştır. O bugüne kadar düzeltilemeyen bir takım meseleleri gündeme getirmiş, Kazak halkının devlet olarak bağımsızlığına büyük katkıları olan büyük bir insandır.

Yazısında eğitim hizmetini desteklediğini, Kazak halkına uygun eğitimi sağladığını, iç karışıklıklarda herkesin, din, ifade özgürlüğü, yönetim, dil konularında hürriyet talep ettiğini ve Kazak halkının kendini geliştirmesine büyük katkılarda bulunduğunu belirtmiştir. Ahmed Baytursunov'un Kırgız evangelistleriyle olan bağlantıları da etkileyicidir. Kırgız Türk profesörü ve Türkolog İşenalı Arabaev ile Kırgız-Kazak ulusunun büyük özgürlüğünü dile getirmiş, "Kazak" gazetesini çıkarmış, "Alaş-Ordo" hareketinin fikirlerini gündeme taşımış ve Kırgız-Kazak halkının Türkolojisini tartışmıştır. Bu çalışmada Kuseyin Karasaev, Jusup Abdırähmanov, Kasım Tınıstanov ve Ahmed Baytursunov'un çalışmaları ve siyasi ilişkileri ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Baytursunov Ahmed, fikir, Alaş, iş birliği, Kazak.

Abstract

The 150th anniversary of Ahmed Baytursunov, the Kazakh poet, the founder of the science of literary criticism, scholar, Turkologist, member of the Kazakh national liberation movement of the 20th century, social worker, adopter of the national jazz, bell ringer, evangelist, pedagogue. Ahmed Baytursunov - from a young age, he studied science, worked in Russian-Kazakh schools, supported the education system, provided proper education to the state administration, public bodies, the Kazakh population, freed everyone, and published newspapers without censorship and freedom of religion. He is a great person who raised a number of issues that have been broken until now, and made a great contribution to the independence of the Kazakh people as a state.

The article was published from an early age and contributed to the formation of the Kazakh people as an independent state, requiring education in the interests of the Kazakh people, freedom of religion, freedom of speech,

public administration, language in the interests of Akhmed Baitursunov's connection with the Kyrgyz enlighteners.

He talked with the first Kyrgyz professor, Turkologist I. Arabaev about the national liberation of the Kyrgyz-Kazakh people, was a co-publisher of the Kazak newspaper, disseminated the ideas of the Alash-Ordo organization, talked about the works of the Turkic peoples at the Turkological Congress. In this regard, K. Karasaev, Zh. The creative and political connections of Abdyrakhmanov, K. Tynystanov and A. Baitursunov are analyzed.

Key words: Baytursunov Ahmed, idea, Alaş, partnership, Kazakh.

Киришүү

Үстүбүздөгү жылы казактын акыны, адабият таануусу жана тил илиминин негиздөөчүсү, аалым, түрколог, котормочу, 20-кылымдагы казак улуттук боштондук кыймылынын мүчөсү, коомдук ишмер, улуттук жазууну кабыл алуу, жаңыртуучу, агартуучу, педагог Ахмед Байтурсуновдун туулгандыгына 150 жыл толуп олтурат.

Ахмед Байтурсунов – жаш кезинен эле илим-билимге ыктап, орус-казак мектептеринде окуп, окутуучулук кызматты аркалап, мамлекеттик башкаруу, сот органдары, казак калкынын мүдөөлөрүнө ылайык билим берүү, ар бир атуулдун боштондугу, дин таануу эркиндигин камсыздоо, цензурасыз газеталарды жана басылмаларды чыгарууга уруксат берүү сындүү бир катар маселелерди көтөрүп, казак калкынын өз алдынча мамлекет катары түптөлүшүнө чоң салым кошкон улуу инсаны эле. Анын иш аракети дагы, атуул катары жасаган иштеринин башкы максаты дагы казак улутун гана эмес түрк тилдүү элдерди өз алдынча, көз карандасыз, саясий экиндикке ээ, илим-билимдүү, маданияттуу бирдиктүү өлкөгө айландыруу болду.

Ахмед Байтурсунов өмүр кечирген XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында советтик улуу державанын түптөлүп, калыптанышына чейин тили, маданияты бири-бирине жакын жалпы түрк тилдүү элдердин башын бириктирүү, бирдиктүү бир мамлекет куруу идеясы жүрүп, ошол идеянын макты жактоочусуна айланган. Ал жылдары Ахмед Байтурсунов кыргыздын алгачкы агартуучулары Осмоналы Сыдык уулу, Ишеналы Арабаев, Касым Тыныстанов, Кусейин Карасаев, Жусуп Абдыракманов өңдүү илим-билим издеген кыргыздын сыймыктуу уулдары, мамлекеттик ишмерлери менен пикирлеш, максатташ болуп, биргеликте бир топ иштерди аткаргандыгы тууралуу маалыматтар бар. Эми бул фактыларды бирден ачыктап берүүгө аракет кылалы.

Ахмед Байтурсунов 1895-1909-жылы Актөбө, Қостанай, Каркаралы уездериндеги орыс-казак мектептеринде окутуучу, Каркаралы калаалык орто окуу жайында уюштуруучу кызматын аткарып жүргөн мезгилинде, т.а. 1905-жылы казак элинин улуттук мүдөөлөрүнө шайкеш келүүчү талаптарды максат кылган Каркаралы петициясын уюштуруп, саясий ишти баштайт. Мына ушул иши үчүн Троцкийдин буйругу менен камалып, 1910-жылдын мартынан 1917-жылга чейин Оренбургга сүргүнгө айдалган (Бүгін Алаш, т.у.). Ал жылдары сүргүндө жүргөндө да ошол жердеги казак, өзбек, кыргыз ж.б. мусулман калктарынан барган өзү сындуу адамдар менен пикирлешип, жүрөк түпкүрүндөгү түрк элдеринин биримдиги, алардын жазуусу, маданияты тууралуу бир катар иштерди пландашат.

Ошол жылдары кыргыз элинин алгачкы агартуучусу Ишеналы Арабаев менен таанышат. Ал башталгыч мектепте билим алгандан кийин (1900–1910), Варшава, Казань, Саратов, Оренбург, Уфа, Алма-Ата шаарларынан түрк тилдүү элдердин алдыңкы жаштары менен бирге окуп, жогорку жана орто билимге ээ болгон. Уфадагы жогорку диний мектеп – “Медресе-Галиядан” окуп жүргөндө эле Оренбургдагы жана Ташкенттеги мезгилдүү басма сөздөргө байма-бай макалаларын жарыялап, чыгарып турган. Медреседе окуган жылдары Сарсикеев деген казак студент менен кыргыз, казак балдарына арналган “Алиппе – жаки төтө окуу” аттуу туңгуч окуу китебин (1911-жылы Уфа шаарындагы “Шарк” басмасынан араб тамгасы менен), 1912-жылы “Жазуу өрнөктөрү” (таза жазуунун үлгүлөрү) (1912-жылы Оренбург шаарындагы “Бакыт” басмасынан), “Оренбургдан Ташкентке чейин” деген жол очеркин (“Айкан” журналынын биринчи санына) жарыялайт. Бул эмгектерди жаратууда Ахмед Байтурсунов менен пикирлешип, түрк элдеринин анын ичинде кыргыз-казак элинин биримдиги тууралуу бир-катар сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт. “Казак” аттуу гезиттин чыгышын макул көрүшөт. Гезиттин символун кыргыз-казакка орток боз үйдүн сүрөтүн колдонушмай болушат (Ишеналы, т.у.). Мына ушундай пикирлештик улам мезгил өткөн сайын өрчүп олтурат.

1917-жылдын декабрында Оренбург шаарында Бүткүл кыргыз-казак съезди өтүп, “Алаш-Ордо” убактылуу өкүмөтү түзүлөт. Совет бийлигинин чабуулунун натыйжасында 1918-жылы “Алаш-Ордо” убактылуу өкмөтүн жоюу тууралуу чечими кабыл алынат. Ал мезгилде кезде совет бийлиги тарапта күрөшкөн. Бирок, 1920-жылы “Алаштын” ишмердүүлүгү контрреволюциячыл деп табылып, жоюлган. Мына ушул “Алаш-Ордо” убактылуу өкмөтүн түзүүдө, анын келечек пландарын иштеп чыгууда

Ишеналы Арабаев менен Ахмед Байтурсунов негизги лидерлердин катарында иш алпарышкан азаматтар катары алардын өмүр жолунда чыгармачылыгында “кара булут” айланат.

Ахмед Байтурсунов менен Ишеналы Арабаевдин кесиптештик ынтымагы 1926-жылкы казак-кыргыз эли үчүн бирдиктүү идеяны тутунган 1-Бүткүл союздук Түркологиялык съездде ачык көрүнөт (Эсимде-ТВ, t.y.). Андан башка Кыргыз-казак Эл агартуу институтунда бирге иштешип, саясий, маданий, адабий тилдик проблемаларды жалпы элдин кызыкчылыгында чечмелөөгө аракет кылышкан. Мына ушундай коомдук кыймылды түзгөн агартуучулар канчалык караңгы элди окуу, билимге үндөп, агартуу иштеринде жанын аябай иштешпесин “панисламист”, “пантюркист”, “алашчыл” деген айыптар тагылып, 1938-жылы өмүрлөрү аянычтуу өлүм менен аяктайт.

Кыргыздын дагы бир тунгуч агартуучусу, тилчи-лексикограф Кусейин Карасев 1922-жылы Ташкенттеги Кыргыз-казак агартуу институтуна кирип, казак балдар менен дос болуп, казакча үйрөнгөн. Ошол жылдары “И. Арабаев, А. Байтурсунов Е. Поливанов, М. Жумабаев, Д. Шмит, А. Диваев, С. Сейфуллин, М. Жумабаев, М. Дулатов, Т. Ырыскулов, Х. Досмухамедов, Ж. Аймаутов ж. б.” (Ишекеев, 2021) деген чыгаандардан билим алып, өзүнүн келечегин түптөөгө жетишкен.

Ахмед Байтурсунов кыргыздын алдыңкы агартуучулары эле эмес, Абдыкадыр Орозбеков, Баялы Исакеев, Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдыракманов сындуу мамлекет ишмерлери менен да байланышта болгон.

Совет мезгили жаңыдан жарала башаган учурда 1918-жылы Ташкентте Түркстан автономдуу республикасы пайда болот. Мына ушул республиканын жалпы түрк элдеринин кызыкчылыгында жасаган көңүл жылытарлык иши болбой, ар бир кокту-колоттун же бир адамдын, бай-манаптын саясатын көзөгөн бир канча партиялардын болуп турганына Жусуп Абдыракманов өз баасын берген. «Өлкөдө 34кө жакын партия бар. Бирок, биринин да бычакка сап, программасы жок. Болгону бийлик үчүн гана күрөшкөн саясий топтор» (Улут, t.y.) - деп эскерип, алардын ичинен «Алаш» жана «Туран» партиясын гана колдой турганын, себеби, алардын программасында Түркия менен биргеликте бүткүл Түркстан аймагынын биригүүсү, жана күчтүү мамлекет куруу идеясы бар» экенин 1936-жылы Кыргыз Тоолуу автономдук областынын 10 жылдыгына арналган эскерүүсүндө баяндайт. Демек, Кыргыз-казак интеллигенциясынын башын кошуп, түрк тилдүү элдердин биримдигин

чыноо максатын көздөгөн Ахмед Байтурсуновдун атуулдук поэзиясын чын дилинен колдогон дешке болот.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын баш чени жалпы түрк тилдүү элдердин илим-билимге деген каалоосу күчөп, идиректүү балдарын, келечек муундарды кандай да болсо окутуу негизги максатка айланган. Ошол кездеги Оренбург, Ташкент, Уфа шаарларындагы жогорку мектептер жалпы түрк тилдүү мусулман элдердин илим-билимге умтулган жаштарынын билим очогуна айланган. Кыргыздын алгачкы профессору, кыргыз тилинин грамматикаларын иштеп чыккан тилчи, совет доорундагы жаңы жазма адабияттын баштоочуларынын бири Касым Тыныстанов да 1919-1924-жылы Ташкентте кызык-кыргыз агартуу институтунда окуйт. Ал жылдары Ахмед Байтурсунов, Магжан Жумабаев сындуу казак интеллигенциясынын өкүлдөрү менен таанышып, идеялаш болуп, келечек үчүн бир катар максаттарды мелжешкен. Буга Касымдын казак тилин мыкты билгендиги, ошондой эле “Өрис”, “Ак жол” гезиттери, “Жас кайрат”, “Сана” журналдары менен активдүү иштешкени, эң алгачкы “Бүгинги күн”, “Алачка”, “Булбулга”, “Таң” сындуу поэтикалык ырларын казак тилинде жарыяланганы далил болот. Мындан сырткары ошол кездеги Ахмед Байтурсунов баштаган казак азаматтары менен пикирлеш болуп, “Алаш-Ордо” партиясынын мүчөсү катары партиянын идеологиялык таасиринде болгонун “Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим (Тыныстанов, 1933)” аттуу макаласында эскерет.

Ахмед Байтурсунов менен Касым Тыныстановдун илимий байланыштары казак-кыргыз элдеринин адегенде араб тамгасын колдонууну жактап, андан латын тамгасына, анан орус тамгасына өтүүдө көрүнөт. 1926-жылы Бакуда өткөн 1-Жалпы союздук Тюркологиялык съездде Касым Тыныстанов, Ахмед Байтурсуновдор съездин президиумунда олтурушуп, кыргыз-казак элдеринин жазуу маданиятын калыптандыруу, казак-кыргыз терминологиясынын принциптери, орфография маселелери тууралуу илимий докладдарды жасап, отурумдун резолюциясын иштеп чыгуучу топто бирге иш алып барышкан. Ошондой эле Ахмед Байтурсуновдын пикирлешти, казак агартуучусу Магжан Жумабаев менен “Өрис”, “Ак жол” гезиттеринде, “Жас кайрат”, “Сана” журналдарында бирге иштешип, чыгармачылыкта таасири күчтүү калемдеш болушкан (Артыкбаев, 2015: 121). Бул фактылар Ахмед Байтурсунов менен Касым Тыныстановдун улуттар аралык биригүү, жалпы түрк элдеринин биримдигинде, ал элдердин тилдик жагдайларын жакшыртууда, саясий бир көз караштагы тилектештер экендигин көрсөтөт.

Мындан сырткары Касым Тыныстанов менен Ахмет Байтурсуновдун көркөм адабият айдынындагы чыгармачылык параллелдерди, идеялык-тематикалык окшоштуктарды да байкоо кыйын эмес. Касым Тыныстановдун чыгармачылыгындагы бир эле мисал, жалпы түрк элдеринин биримдик, ынтымагын көздөгөн “Алашка” деген ырынан эле анын “Алаш-Ордо” партиясынын идеясын колдоп, ага карата өз чыгармасын арнаган. Анын запкысынан 1938-жылы өмүрү аянычтуу өлүм менен аяктаганын көрөбүз.

Корутунду

Демек, Ахмед Байтурсунов менен кыргыз агартуучуларынын байланыштарын төрт фактыдан көрүнөт. Биринчи, кыргыз-казак интеллигенциясынын коомдук-саясий көзкараштарындагы биримдигинен же улуттук боштондук кыймылдарындагы тилектештигинен, экинчи, жалпы түрк тилдүү элдердин жазуу эрежелеринин улам жаңыртылышы, жакшыртылышындагы талаш-тартыштарда, грамматика маселелеринде пикирлештер экендигинен, үчүнчү, көркөм чыгармачылыктагы идеялык-тематикалык жакындык же чыгармачылык таасирден; төртүнчү, мамлекеттик башкаруу, дин таануу, билим алуу, жазууну кабыл алуу сындүү улуттук маселелерди көтөрүү менен жалпы түрк элдеринин биримдигине жасаган иштеринен көрүнөт.

Koldonulgan Adabiyattar

Artıkbaev K. (2015). НН кılıмдагы kırgız adabiyatının таріhi: cogorku okuu saylarında filologiya adistigi boyunca okup catkan studentter için okuu kitebi. – 2-bas. – В.:Turar, 656 b. 121-b.

Bügin Alaş arısı Ahmet Baytırsınvılınıñ tuğan küni. Erişim Tarihi: 11.04.2022. https://vk.com/wall-121753531_7641

Esimde-TV, 8-çıgarılış, Aida Kubatova, Erişim Tarihi: 11.04.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=dvAiNURfFVk>

İşekeev N. (2021) “Uluttun ruhiy tuusu”, Kırgız tili, №5, 26-yanvar.

İşenalı Arabaev (slyad), Erişim Tarihi: 10.04.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=YbW6j9-ERpM>

Tınıstanov K. (1933). “Men baskan col, menin çıgarmam, menin betim”, Kızıl Kırgızstan, 9-iyun.

Ulut lideri- Jusup Abdırаhman uulu, Erişim Tarihi: 10.04.2022. https://www.youtube.com/watch?v=XcWbN__4_oc

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 1, Mayıs/ May 2022, 165-182

Atıf/Citation: Исаева, С. (2022). Образдуу Ой Жүгүртүүнүн Чебери (С.Эралиевдин, Б. Салгаманинин Мисалында). *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 1 (1). 165-182.

OBRAZDUU OY JÜGÜRTÜÜNÜN ÇEBERİ (S.ERALİEVDİN, B. SALGAMANININ MİSALINDA)

Master of Imaginative Thinking

(By the Example of S. Eraliev, Bekturush Salgamani)

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 05.03.2022 / Kabul Tarihi: 20.05.2022)

İsaeva SAYRABÜBÜ NURKASIMOVNA *

Annotatqiya

Bul makalada Kırgız el akını, közü tirüü kezinde ele klassik katarı el arasında taanımал болгон акınıбız S.Eraliev menen egemendүүлük mezgilinde ығармаçılıғы бıшыр cetilip, talanttuu, çeber akın katarı öзгөçölөнүр taanılған акındарыбızдын biri Bekturuş Salgamанин poeqziyasındaғы obrazduu ой cүгүртүүдөгү çeksizdigi, алардын акındık çeberçiligindeғы өзүнçөлүктөрү adabiy analizge alınat.

Bul eki akındın ығармаçılık darameci, kırgız poeqziyasında алған ordu eki başка болсо da, eköönü çakındattırıp turgan nerse ırlarındaғы tabiyat menen aykalıştıra çazған öзгөçө sürötkerligi, obrazduu ой cүгүртүүsündөгү

---

* Жусуп Баласагын Атындагы Куунун Доценти, Филология Илимдеринин Кандидаты; Doç. Dr. Cusup Balasagin Kırgız Milli Üniversitesi Filoloji Bölümü; Assoc. Dr. Cusup Balasagin, Kyrgyz National University, Department of Philology, isaeva.saira@mail.ru, 0000-0002-2638-1687.

özgöçö tabılgaluuluğu türdüü münözgö eeğ ekendigin eki akındın köptögön poeçtikalık tuundularınan açık baykalgandıgı misaldardın negizinde taldanat. Bul eki akın körünüştördün, nerselerdin baarına kayradan canqı tür-tüspöl, canqı ün berip, eç kimge okşobogon ıkmaga sala alışkanın, eki akındın çıgarmalarındagı calpılıktar cana özgöçölüktörü cönündö söz bolot.

Makalannın birinçi bölügündö S.Eraliev lirik cana filosof, aşkere sürötker, obrazduu oy cügürtüünün çeberi ekendigine basım casalıp, «Jerge sıyınuu», «Tanq ataarda», «O, tabiyat» sıyaktuu ırları menen katar tabiyat menen aykalıştırı süröttögön süyüü lirikaları taldandı.

Makalannın ekinçi bölügündö cogoruda ayılıganday, azırkı kırgız poeçziyasındağı talattuu akındardın biri B.Salgamaninin «Koşunam maşına alganda», «Eşek», «Kıştak», «Jaz menen turam öbüşüp», «Etyud», «Altın arman» sıyaktuu çıgarmalarının misalında anın realist, filosof cana sürötkerlik çeberçiligin açıp körsöttük.

Tüyündüü sözdör: poeçziya, ır, obrazduu, sürötker, tabiyat.

Öz

Bu makalede, yaşadıgı dönemde bir klasik olarak tanınan Kırgız halk şairi S.Eraliev ile bağımsızlık döneminin en yetenekli ve maharetli şairlerimizden biri Bekturuş Salgamani'nin şiirlerindeki yaratıcı düşünce yeteneği ve onların şairlik ustalığının özgünlükleri edebi yönden incelenmiştir.

Bu iki şairin yaratıcı potansiyelleri Kırgız şiirindeki yeri farklı olsa da onları bir araya getiren, şiirlerinin özgünlüğü, şiirlerinin doğası, eşsiz sanatçılıkları benzersiz hayal gücü düşüncelerine sahip olmaları iki şairimizin birçok şiirlerinde net görüldüğü için örnekler üzerinde tahlil yapılacaktır.

Bu iki şairin ortak noktaları ve özellikleri, her şeye yeni bir görünüm kazandırmayı ve benzersiz bir şekilde ortaya koymayı başardığından bahsetmektedir.

Makalenin ilk bölümü, S.Eraliev'in bir söz yazarı ve filozof, büyük bir sanatçı, yaratıcı düşünce ustası olduğunu vurgulayarak "Cerge sıyınuu", "Tan ataarda", "O tabiyat" gibi eserlerinde doğayla birleştirerek tasvir eden aşk şiirleri tahlil edildi.

Makalenin ikinci bölümünde ise yukarıda da bahsedildiği gibi modern Kırgız şiirinin en yetenekli şairlerinden B.Salgamani'nin "Koşunam maşına alganda", "Eşek", "Kıştak", "Caz menen turam öbüşüp", "Etyud", "Altın arman", gibi eserlerden örneklerde ortaya koyduk.

Anahtar Kelimeler: şiir, şarkı, yaratıcı(figüratif), sanatçı, doğa

Abstract

In this article, the creative thinking ability and the originality of their poetic mastery in the poems of the Kyrgyz folk poet S. Eraliev, who was known as a classic in his lifetime, and Bekturuş Salgamani, one of our most talented and skillful poets of the independence period, were examined in terms of literature.

Although the creative potentials of these two poets are different in Kyrgyz poetry, the originality of their poems, the nature of their poems, their unique artistry, their unique imagination, which brings them together, are clearly seen in many poems of our two poets.

The common points and features of these two poets refer to the fact that they have succeeded in giving everything a new look and presenting it in a unique way.

The first part of the article is the love poems that describe S. Eraliev as a lyricist and philosopher, a great artist, a master of creative thinking, by combining them with nature in his works such as “Cerge sıynuu”, “Tan Ataarda”, “O Nature”. analyzed.

In the second part of the article, as mentioned above, one of the most talented poets of modern Kyrgyz poetry, B. Salgamani's “Koşu-nam maşına alganda”, “Donkey”, “Kıştak”, “Jazz menen turam Öbüşüp”, “Etyud”, “Golden arman” in examples from works such as.

Key Words: şiir, şarkı, yaratıcı(figüratif), sanatçı, doğa

Киришүү

Сүйүнбай Эралиевдин өмүрү, чыгармачылык жолуна назар салып караганыбызда, ал бир күн да ырсыз өмүр сүрбөгөнү, тээ кан күйгөн согуш талаасынан аман сактап, ушул куттуу куракка келишине да, жашоого дем, күч, чексиз кумар берген да анын табият берген таланты, жалындуу, сабырдуу ырлары экени калетсиз.

С.Эралиевдин чыгармачылыгынын башталышы да Улуу Ата Мекендик согуш мезгилине туш келип, башынан өткөн мындай ааламат анын чыгармачылыгына кызыл сызык катары жүрүп, ошондуктан, анын поэзиясы – бийик гуманизмге, патриоттуулукка үндөгөн үлгүлүү, ойчул поэзия. Акындын эң ириде тилегени элинин, журтунун амандыгы, келечегинин кеңдиги. Мында жакшы менен жаманды, ак менен караны эриш-аркак сүрөттөп, чыныгы поэзиянын суусун ичкен акын небак экинчи өмүргө ээ болду. Эгерде поэзия жөнүндө улуу акын Э.Межелайтистин : «Поэзия – это тоска по гармонии. Вечная тоска по добру, правде и красоте. Вот что такое поэзия» (Межелайтис1984: 2) дегенин эске алсак, бул туура айтылган сөздү С.Эралиевдин бүткүл чыгармачылыгына багыштасак туура болот. Кезегинде

атактуу бул эки акын бири-бирин жогору баалашкандары да жөн жеринен эмес окшойт.

С.Эралиев кандай гана темага кайрылбасын, аны жаңы эстетикалык көркөм табылгалар менен байытып, бардыгын конкреттүү, предметтүү, образдуу берүүгө жетишет. Акындын сүрөткерлиги, образдуу ой жүгүртүүсү бул жагынан өзгөчө табылгалуу, көп мүнөздүү экендигин көптөгөн поэтикалык туундулардан ачык байкалат. Ал башкалардай өзүн-өзү чектебейт, поэзия асманьнда эркин жана бийик учат. Ал ырларында биз билген, биз эчактан бери тааныш, жазылып бүткөн ой-сезимдердин, көрүнүштөрдүн, нерселердин баарына кайрадан жаңы түр-түспөл, жаңы үн берип, эч кимге окшобогон С.Эралиевдик ыкмага салат. Анын поэзиясы ушунусу менен да баалуу. С.Эралиев үчүн эскирген тема, идея жок. А чынында таланттуу акындар үчүн ошондой болуш керек.

С.Эралиев кандай гана темага кайрылбасын, аны табиятка, турмушка, адамдык жеке тагдырга байланыштырып, анын мазмунуна терең, бирок жөнөкөй маани, ой чөгөрөт, аны окурман бир жактуу чечмелөөгө мүмкүн болбогон деңгээлде кемелине келтире жазат.

Кыргыздын поэзиясынын тирүү классиги, Бакайы аталган акындын чыгармачылыгы бир кичинекей макалага сыйбастыгы, ал тууралуу жүздөгөн макалалар, ондогон китептер (изилдөөлөр) жазылган. Биз бул макалабызда табият лирикалары жөнүндө гана учкай сөз кылсакпы деп турабыз. Акындын чоң акын болушуна да табият таасир эткенин акын минтип эскерет: «Мен кандайча ыр жазып калдым? Бул суроо кээде өзүнөн өзү ойго келе калат, окуучулар да муну көп сурашат. Дароо жооп табуу кыйын. Бир ирет тоодо кетип баратсам, үстү жагымдан аска бирдеме деп кобурагансып калды. Аны азыр эле маңдайын сылап өткөн желаргы жооп бергендей болду. Бери жакта күрүлдөгөн тоо суусу өз оюн айтып, тамашалап жаткансыды. Алардын ошол кобурун тыңшап келатсам, мен жаратылыштын бул сырын башкалар менен бөлүшкүм келди. Бирок, бул үчүн баарынан мурда көркөм сөз табуу керек эле. Биринчи жолу мен ошондо көркөм сөз издедим». Көрсө, акынды акын кылган табият тура. Ошондуктан анын поэзиясында табияттын татынакай картинасы, көрүнүшү сүрөттөлбөгөн, коштолбогон ырлары саналуу гана.

Белгилүү сынчы К.Даутов: «Көрүнүштү ушунчалык бир көзгө илешип – илешпеген майда деталдарынан бери акындын сезим учкундарына урунуп, акыл таразасына түшүп, сырдуу каламынан нур алып, кайрадан жаралган жандуу, кыймылдуу элес!» (К.Даутов 2018:40) болуп тартылат деген оюн «Көк сулуу» поэмасына карата жазса, К.Укаев «Ак Мөөрдүн арманы» деген макаласында:

Мөөр сыны:апкак ыраң, кара көз,

Кырдач мурун, субагай бой-чарчылуу.

Ичке кашы жүрөккө урчу жебедей

Саал ийилип саамай жакка тартылуу –

Бир жазылып, бир азыраак жыйрылат,

Сүйлөп жаткан сөз ыргагы аркылуу. (К.Укаев 2018:8)

Мында анча апыртуу деле жок, ай менен күн да өз ордунда калды. Кеп, кыздын жаркын жүзүнүн өз боёкторуна жан киргизип, ажарына нур берип, анын сулуулуктан бүткөн портретин айнытпай тартып салганында турат» (К.Укаев 2018: 8) деген. Акын чыныгы сүрөткерлик жүзү дал ушул поэмада дагы да таасын көрүнгөн. Мына ушундай образдуулуктун жогорку чегин, акындык сүрөткерлигин кашкайта ачкан көркөм табылгалар поэмаларында гана эмес пейзаждык лирикаларында кадам сайын кездешет.

Кээде жылдыздар тараган,

Кээси деле кетелек.

Айды бирөө далдаадан,

бараткансыйт жетелеп.

Жаңырыктайт араактан,

Дайра шырын камчылап.

Шүүдүрүмдөр дарактан,

Жатты жерге тамчылап.(С.Эралиев 2002: 216)

Акын үчүн пейзаж, табият жөн гана көрүнүш, жөн гана сүрөт эмес, ал – адам менен бирге жашаган, бирге күйүшүп, бирге сүйүнгөн жандуу нерсе. Акындын кээ бир пейзаждык лирикаларындагы сүрөттөөлөр табияттын көркүн, көрүнүшүн сезимталдык менен ачып берсе көп учурда адам психологиясын, анын жан дүйнөсүнүн байлыгын ачып берчү ыкма катары көрүнөт. Жаратылыштын койнунда өз баласы катары төрөлүп, адам катары калыптанган акын табият менен накта адамдай сүйлөшүп, анын сырларын, үнүн, кайгысын уга билет, ага арыз-муңун, кубанычын айтат. Демек, табият – акындын сырын каткан, кайгырса кайгырган, кубанса кубанган жан шериги.

Мисалы, акындын «Жерге сыйынуу» деген ырында табияттын татынакай сүрөтү, Ата-Мекенди сүйүү, сагынуу, жердин ыйыктыгы эриш-аркак сүрөттөлөт. Бул ырда бир караганда жаңы эч нерсе жоктой сезилет. Бирок, эчак жазылып, эшилип бүткөн тема кайрадан жаңы өң алып, жаңы боёкторго каныктырылып, ал сезим-туюмуна жетет, кадимкидей түйшөлтөт. Акындын көрөгөчтүгү окурмандын кан жанына өткөрө жаза алгандыгында.

Бір жеңил окулуп, сүрөттөлүп жаткан көрүнүш кадимки кино тасмадай көз алдыңа тартыла түшөт.

Чарчап келип көк туланга куладым,
Бир оокумда шыбыш угат кулагым.
«Бул эмне?» деп баш көтөрсөм, а көрсө,
Тоо чуркатып жатат ички булагын.

Шылдыр-шыңгыр агып жатат ал мында:
Чөп түбүндө, оң колтугума алдыда.
Бірдайт, бийлейт, «кыт-кыт» күлөт түгөнгүр,
Чоң сууларды туурап ушул алдыда.

Миң кубулуп мени алагды кылууда...
Угуп жатам, дарманым жок жылууга.
Ал аңгыча төш алдынан сеземин,
Бир нерсени жумшак дагы, жыттуу да.
Бир нерсени жумшак дагы, жыттуу да,
Жыты өмүрдүн суусунундай жутууга.
Көрсө көк чөп ойноп жатат оронуп,
Көөдөнүмө, колум менен бутума.

Ачылган гүл, чөбүң үчүн көгөргөн,
О, ыйык жер, топурагың өбөм мен.
Сыйынамын сенин улуу күчүнө,
Тоолоруңа, алдыңа күн өңөргөн.(С.Эралиев 1991: 37]

Ички сезимдин тереңинен жаралган бул ырда «Тоо чуркатып жатат ичке булагын», «жыты өмүрдүн суусунундай жутууга», «көрсө, көк чөп ойноп жатат оронуп», «көөдөнүмө, колум менен бутума», «тоолоруңа, алдыңа күн өңөргөн» сыяктуу метафора салыштыруудан турган саптар ырдын көркүнө чыгарып, ажарына чыгып, С.Эралиевдин чебер сүрөткерлигинин далили катары чыгат.

Акындын «Жайлоодо», «Жаз», «Сүрөт», «Тоолор окшойт», «Этюд», «Жаз келди», «Суусамыр», «Тоо суусу», «Жаздын келиши» ж.б. көптөгөн ырларында курулай табиятка суктануу гана эмес, анда, аруу сезим туюму менен ой жүгүртүү, табият менен жаштык бар. Акындын терең мазмунда жазылган ырлары жүрөктөн чыгып, жүрөккө жетет. Аларда лиризм күчтүү жана табигый мүнөздө болуп, жүгүргөн кан сыяктуу ар бир сөз өз ордунда турат. С.Эралиевдин сөздү ийине келтире «иштете» алган чебер сүрөткер жана лирик экендигин «О, Табият» деген ыры талашсыз айгинелейт.

Бул ырда бийик фразалар, акылман сөздү обу жок кооздоо деле жок. Бирок мында терең лиризм, уюткулуу жана татаал философия бар. Аталган ырда табият жандандырылып берилген. Анын мазмунунда табият эне (шарттуу түрдө), ал эми адам анын баласы. Табият кыш, жай дебей, баласын эркелетип, койнуна алат. Ал адамга аба берет, суу берет, азык берет, нур берет. Бирок өмүр жалган, бардык нерсе убактылуу гана көрүнүш экени, табияттын акыркы мыйзамы өлүм болгондугу менен ыр жыйынтыкталат. Бирок адам акылына сыйбаган, кылымдан кылымга жооп табылбаган нерсе – табият эненин «өз перзентин өзү өлүмгө кыйышы». Муну менен акын адам менен табияттын биримдиги, бири– бирисиз жашай албаган эне-бала жана ошол эле убакта бири-бирине келишпес душман экендигин трагизм катары чебер чечмелейт. Ошентип, С.Эралиев табият жана адам деген эски теманы жаңыртып, анын жаңы кырларын, өңүтүн ачып берет. Ыр көркөмдүүлүгү, лирикалуулугу жана драматуулугу менен сезимди «селт» эттирет.

Ал гана эмес, акын жеке сезимин да, махабатты да табият менен туташ, эриш-аркак сүрөттөп, аны табияттын бир бөлүгү катары берет. Анын сүйүү лирикалары да жүрөктүн түпкүрүнөн чыккан, таза, кол тийгис, табияттай таза, назик жана жашоонун татаалдыгы менен чечмеленет. С.Эралиев акындар тарабынан көп колдонулган «сүйдүм», «күйдүм» деген тапталган сөздөрдү пайдаланбай эле сүйгөнүнө болгон ыйык сезимин, арзуусун окурмандын жандилине жеткире, элестүү жана көркөм тартуу кылат.

Ушул жерде сонун гүлдөр өсчү эле,
Жашыл, сары, көгүш, кызгылт түспөлдө.
Карап-карап кандырчубуз көздү эле,
Көркүн аяп, кол баралбай үзгөнгө.

Тигил жакта колот менен анан да,
Шылдыр-шылдыр туура суулар акчу эле.
Ошолордун ортосунда, аралда,

Олтурчу кез сага аябай жакчу эле.

Үлбүрөгөн ак жибектей шоодурап,

Сулуу, сулуу тандар мында сүрчү эле.

Баары сонун болчу. Анткени жоодурап,

Асылкечим дайым жанда жүрчү эле.(С.Эралиев 1991:55)

Көрүнүп тургандай, арзыганын кайсы куракта, качан, кантип сүйүп, айрылышканын билбесек да, анын асылкечи да табиятты сүйгөн, үлбүрөгөн ак жибектей кыз экени көз алдыга келет. Анткени ал сүйгөнү «гүлдү үзүп бер» деп экиленип эркелебей, аны аяп, шылдыр суулуу өзөндүн аралчасынын ортосунда отурганды жактырган, акын сыяктуу табиятты сүйгөн адам экени подтекст аркылуу берилет. Бирок, эң өкүнүчтүүсү – асыл кечи жанында турган мезгилдей табият азыр сулуу эмес, акын үчүн ошол убак гана сулуу бойдон калган. Анткени, ал кезде акындын сезиминде сүйүү жашап, табият да ошондой кооз, назик, сүйкүмдүү эле.

«С.Эралиевдин лирикасы сырга бай, ойго март, музыкага канык гана эмес, ашкере сүрөттөөчүлүк касиетке ээ. Акын карапайым сөздөр менен да, өтмө маанидеги сөз айкалыштары менен да таамай сүрөттөр тарта билет; көп учурда кыска эле ыр жолдору адамдын бир кызыктуу психологиялык абалын, коомдук турмуштун жана табият стихиясынын мүнөздүү көрүнүштөрүн, кыймыл-аракеттеги кубулуштарын, оңой кармалбас элестерин акылга туюмдуу, сезимге жугумдуу бере алат» (С.Жигитов 2018:147) – деп С.Жигитов ыр дүйнөсүнүн улуу көчүн улап, поэзиянын кадырына жетип, «АкМөөр», «Кызгылт багымдат» ж.б. көптөгөн поэтикалык шедеврлерди жаратса да, мен деп көкүрөк какпаган, адамдык сапаты бийик, ички маданияты терең акылман акындарыбыздын залкарлыгын далилдеген кырлардын бири, «адам жана табият» темасы экендиги талаш туудурбайт.

Жан дүйнөнүн түпкүрүнөн сызылып чыгып, тунук акылдын, терең сезимдин калчоосунан өткөрүлгөн жана ар бир окурмандын ышкысын козгоп, ой-туюмуна жеткен эсепсиз ыр саптарынын автору болду. Бардыгын күч-кубатка эч ким, эч нерсе тең келбеген мезгил сынап, иргеп, калчап, тарых бетине жазып же өчүрүп койгон сыяктуу С.Эралиевдин поэзиясынын катаал сыноосунан буйдалбай өтүп, бүткүл кыргыз журтунун жүрөгүнөн биротоло түнөк тапкандыгынын өзү менен ошол карыбас-арыбастыктын анык өзү десек аша чапкан болбойбуз.

Кыргыз поэзиясында дал ушундай мыкты салтты улаган Б. Салгамани поэзия дүйнөсүнө 70-жылдардын аягы 80-жылдардын башында келсе да акын катары эгемендүү жылдары таанымал болуп, азыркы кыргыз поэзиясынын

жүгүн көтөргөн белдүү акындардын бири болуп калды. Чынында эле азыркы акын атуулардын көбүнүн дүйнөнү кабылдоо жана аны көркөм чагылтуу жагынан адеп байкала бербеген, бирок окуп баштаганда эле баамга урунган кандайдыр бир өзгөчөлүгү, өзүнчөлүгү бар бул акын тууралуу сөзүмдү дагы бир өзгөчө адабиятчы-сынчы, журналист жана саясий серепчи Эсенбай Нурушевдин таасын жана талашсыз бир баа-ченеминен баштоого туура келип турат. Ал «Өзүнчөлүккө жана өзгөчүлүккө умтулган акын» аттуу макаласында: «Баарыдан мурда Бектурушту синестетик акын десек болот. Нейрофизиологияда синестезия деген түшүнүк бар, ал сырт дүйнөнү кабылдоонун өзгөчө бир ыкмасын билдирет, аны аралаш кабылдоо (смешанное восприятие) дешет. Мындайда ар кандай кубулуш же көрүнүш, буюм, зат кошумча касеттерге ээ болот. С.Эралиев «ак жыттар» деген эпитет колдонгондо жыттын да түсү болот беле деп элдин көбү чалкасынан кеткен. Бул дал ушул синестезиясынын мисалы», - деген пикирин эске алсак, Бектуруш Салгамани да табияттын татынакай сүрөтү, көрүнүшү мененадам жан дүйнөсүн эриш-аркак кемелине келтире сүрөттөө жагынан С.Эралиевдин поэзиясындагы сүрөткерлик, образдуулук сыяктуу мыкты салтты чыгармачылык менен улаткандыгы ачык көрүнөт. (Э.Нурушев 2020: 127) Дүйнөнү башкалардан башкача, өзгөчө кабылдап, башкача түшүнгөн акындар илгертен эле боло келгенин, азыр да бар экенин баарыбыз эле (адабиятчылар) билсек да, аларды синестетик – акын деп эч ким атабаптыр. Э.Нурушев ошентип мындай акындарга илимий аныктама ыроолоп отурат. Ошентип, сөз Бектуруш Салгамани (Табалдиев) жөнүндө экенин ачыктап, анын чыгармачылык өзгөчөлүгү тууралуу сөздү улантсак, белсемдүү сынчы, журналист жана акын Б.Таштаналиевдин төмөнкүдөй пикирин айтпай кетүү болобой калат. Ал Э.Нурушевдин ой – толгоосун толуктап, кеңейткен, улаган өңдүү төмөндөгүдөй пикирин ортого салат: “Бектуруш Салгамани ырларынын терендиги, көркөмдүгү, айтайын деген оюнунун масштабдуулугу менен өз муунундагы акындардын топ башында турат. Ал “станок акындарыбыздын” “станогунан” чыккандай уйкаштыктарында кынтык жок, жадатма ырларды жазбайт, дегеле ал кынтыксыз уйкаштыктарды, жадатма ырларды издеп убара болбойт. Анткени, ага жасалмалуулук жана жасалма сулуулуктун кереги жок. Ал кайсы темада жазбасын, башкалар көрбөгөн нерсени “көрөт”, башкалар сезбеген нерсени “сезет”. Кеп, акындын “көрүп” жана “сезгенинен” гана эмес, кеп аны башкалардын жүрөгүнө жеткирип жаза билгендигинде” (Б.Таштаналиев 2019: 3)

Ал эми Кыргыз эл акыны К.Бакировдун акындын чыгармачылыгы жөнүндөгү пикири жогорудагы ойлорду улаган өңдүү: “Ал башка акындар көрө албаган нерсени көрө алат. Ар бир сабына алтын ой камтыйт”[9.5]-деп сүйлөшүп алышгансып, ойлору жанашып, бир жерден чыкса, Б.Салгаманин чыгармачылыгы менен дурус эле тааныштыгы бар адам, адис катары чын эле анын “өзгөчөлүгү” эмнеде деген суроо салып, ага жооп издегенге аракет

кылып көрдүм. Акындын чыгармачылык жолуна назар салганыбызда ал китеп артынан китеп чыгарбаптыр. Аз, бирок саз жазуу аракетинде чакан жана көлөмдүү ырларында эле реалист, сүрөткер, ойчул, жана кыял чабыты кенен акын катары изденүү жолуна түшүп, анын “ысык-суугун” баштан кечиргени талашсыз сыяктанат.

Бектуруш Салмагани чыгармачылыктын келечегин, түйшүгүн туура сезип, тапталган ойлорду кайталап калуу коркунучу чоң экенин билип, тынымсыз изденүүнүн, акындык өнөргө өз жүзүн табуу аракетинин түйшүктүү жолуна түшкөнүн анын “Сууга жазылган ырлар” аттуу жыйнагынан даана көрүнөт. Андай болсо акындын поэзиясынан эмне өзгөчөлүктү табабыз деген суроону койсок, биринчиден - ал көпчүлүк сыяктуу эле реалист акын экенидиги даана көрүнөт. Ал ырларында куру кыялга, ач кыйкырыкка, жалган ойго, кооз сөзгө азгырылбай, адам турмушунун ар дайым боло келген күнүмдүк көйгөйлөрүнөн чоң проблемаларды көрө билип, аларды жан-дилиндеги ой-сезимдерине, учкул кыялына чулгап эмоционалдуу жана көркөм жазат. Ал ойдон чыгарылган, жасалма маселелерди, ынанымсыз кырдаал-мүнөздөрдү ырга салуудан качат. Анын ырларында турмуштун өзүндөй жөнөкөй да, татаал да, ачуу да, таттуу да түркүн жагдайлар, көп кырлуу ой-сезимдер орун алат. Жөнөкөйлүк анын баягы эле ата-журт, эне-бала, ата, заман, сүйүү, табият темаларына кайрылып, аны биз көрүп-билип жүргөн турмуш чындыгы аркылуубергендигине жатса, татаалдыгы ошо жөнөкөй көрүнгөн жашоо - турмуштагы адам баласы өзү түшүнүп, чече албаган, биз байкай албаган нерсени жүрөккө жеткидей кылып бир башкача, өзгөчө сүрөттөй алганында. Ал ырларында курулай акылдуусунуп, насаат айтып, же жалган пафоско жык толгон ыр саптарын чүргөй бербейт. Ал турмуш көрүнүшүнүн кадыресе бир бир көрүнүшүн, бир чындыгын алат да, анда катылган, бир назар сала бербеген “кызык” жактарын таап, аны аны татынакай поэтикалык дүйнөгө айландыра салат. Мисалы акындын “Кошунам машина алганда” деген ырын окуганда акын биз анча капарыбызга албаган, элеске алынбаган сыяктуу турмуш көрүнүшүнүн ары жагында “лирикалык мен” дал өзүнүн башынан өткөргөн, жон териси менен сезген турмуш чындыгын жазат. Мындай турмуштук кырдаал ар бир адамдын башынан да өткөндүктөн, ырды окуп жатканда дал окурман өзүнүн да чындыгын көргөндөй боло түшөт. Мында турмуштагы карама-каршылыктуу жактары менен “түшүнүксүз” адам психологиясы жатат. Адам эмне жасаганын көп учурларда өзү да байкабай калат, байкаса да эркинен сырткары далай ишти жасайт. Акын мындай адам эркинен сырт, жалган нерселерди кылбагыла деп жарыя салбай туруп эле, майда – барат турмуштук көрүнүштүн мисалында окурманга сабак болоорлук кылып сүрөттөп бере алат.

Ал эми акындын “Эшек” (жанытма) деген ырында, темасы эшекти айтып жатканы менен түбүндө адам баласынын моралдык-нравалык

маселесине кайрылат. Эшектей жашоодо таңдан – кечке чөп, кык, отун, суу ташып жаны тынбайт. Анысы аз келгенсип, бирөө минсе бирөө учкашып алат, жегени шакел. Эшектин көргөн турмушу ушул. Бирок, дың эткен үн жок. Чарчадым деп бир жолу да айтпаган. Ага боору ооругандан баягы жумуштарынан бошотуп бир орун көтөрүп коёт. Ошондо эшек мындайча тааныгыс болуп өзгөрөт:

Мурункусун, эшектигин унутуп,

-Мен – Дулдулмун! Тулпармын! – деп жулунуп,

Адырдагы асыл тукум үйүргө

Айгыр болуп ашкысы бар курутуп.

- Айгыр болом! Алар тууйт дейт качырды! –

Асыл тукум байталдарга асылды...

...Эх, байкабай алыптырбыз көптүрүп,

Эми канттик бул нысапсыз капырды?!(Б.Салгамани 2018:52)

Төрт куплеттен турган бул жанытмада акын адам баласынын жан дүйнөсүндөгү, психологиясындагы, турмуштагы татаал мүнөзүн, адамдык табиятын даана көз алдына тартат. Ырда атамзаманынан бери келе жаткан адам напсисин эшек аркылуу кыйытып кыска, бирок, ойду так, көркөм берүүгө жетишет. Ырдын ар бир сабында өтмө маанилер камтылган. Баягы оор турмушта жашаган эшекке боору ооруп аны жогору орунга жылдырып койду эле, ал бат эле эшек экенин унутуп, “дулдулмун”, “тулпармын” деп жарыя кыла баштады. Анысы аз келгенсип асыл тукумдуу үйүргө айгыр болууну каалады. Бирок, ал асыл тукум байталдарга айгыр болсо да андан баары бир асыл тукум ат туулбай, качыр туулат деген ой менен адам баласына тарбиялык мааниси зор идея сезимиңди селт этирип, ошондой “нысапсыз эшектер” өзүн “тулпар” сезип эл тагдырын чечкен мамлекеттик кызматка отуруп алып, өлкөнүн сазга батып отурган азыркы учуру көз алдына келе түшөт. Дал ушундай эле мазмунду акын “Жаралуу бөрү” деген ырында башкачараак турмуш көрүнүшү менен дагы даанараак кылып берет. Мында эки ит жолдон жолугат. Анын бирөө жарадар экен. Тытышып кетишип акыры жарадары утулат.

Акындын дал ушундай адам баласынын кыял жоруктары, алардын коомдон алган орду, адамга тийгизген зыяны сыяктуу турмуш көрүнүштөрүн сүрөттөгөн “Бир алдамчы бар”, “Жесир”, “Алтын саат”, “Жашоо”, “Жаралуу бөрү”, “Кербен”, “Картаң дөбөт, жапжаш күчүк” сыяктуу бир топ ырлары жазган.

Акын Б.Салгамани кандай гана темага кайрылбасын, аны жаңы эстетикалык көркөм табылгалар менен байытып, бардыгын конкреттүү, предметтүү, образдуу берүүгө тынымсыз изденгенин көрүүгө болот. Акындын сүрөткерлиги, образдуу ой жүгүртүүсү табылгалуу экенин тана албайсың.

Акындын туулган жер жөнүндө жазылган ырларынан байкалгандай, ал кооз жерде төрөлүп, табиятка ушунча чукул болуп, аны бүт тулкусу менен сүйүп, бүт тулкусу менен сезип жазат. Ошондуктан акындын сүрөткерлигин кашкайта ачкан көркөм табылгалар пейзаждык лирикаларында даана көрүнөт. Акын үчүн пейзаж, табият жөн гана суктанып карап турчу көрүнүш катары гана эмес, ансыз адам баласы жашай ала турбаган жандуу нерсе катары карайт. Дал ушундай адам жан дүйнөсүн, адам тагдырын, адам психологиясын табият менен эриш аркак ачуу жогоруда биз сөз кылган кыргыздын классик акыны С.Эралиевдин поэзиясынан да жыш кездештиребиз.

Мисалы, Б.Салгамани “Кыштак” деген ырында жаратылыштын накта картинасын көз алдыңа тартып келип, аны адам дүйнөсү, жашоосу менен эриш аркак сүрөттөө менен бүтүн бир бүткөн татынакай көркөм дүйнөнү жаратат. Анда “Кыштак” деген ырынан окуп көрөлү:

Чиркей консо камышы титиреген,
Жылгада агат жылкылар кишинеген.
Жар боорунун, кашаттын жанын койбой,
Жалайт дайра упузун тили менен.
Булайышкан оозунан “көбүктөрү”,
Булуттар ак пакталар өйүздөгү.
Түймөсүндөй жалтырайт генералдын,
Төгүлгөнү турушкан өрүктөрү.

Тыңшап үйдө баласы каткырганын,
Тарап жатат чабендес аттын жалын.
Киндигинен байланган чөп, беделер
Кеткен чыгып үстүнө бастырманын.(Б.Салгамани 2018:8)

Ырдагы сүрөттөлгөн айылдын тынч турмушу картина сыяктуу көз алдыңа тартылат. Биринчи сүрөт чиркей консо титиреген камышы, экинчи, жылгаларда жылкылар кишинеп жай бараткан элеси, үчүнчүдөн

жар боорунуну жанында кашаттын жанын койбой узун тили менен жалап жаткан дайра. Акындын фантазиясынан жаралып, ал табылгалуу татынакай метафоралашкан саптар менен окурмандын сезимин селт этирет да, андан ары табияттын көркүн, көрүнүшүн сезимталдык менен ачып берүү менен дал ошондой татынакай табиятын койнунда кыткылыктап күлгөн чабендес жана баласынын бактылуу жашоосун сезилет. Жаратылыштын койнунда өз баласы катары төрөлүп, адам катары калыптанган акын табият менен накта адамдай сүйлөшүп, анын сырларын, анын ар кооздугун, шыбыр эткен шыбышын сезгенине таң бересиң. “Ал бир эле көрүнүштөн бир нече сүрөт, картинаны көрөт, жаратат”(Нурушев 2020: 9) деген адабиятчы-сынчы, журналист жана саясий серепчи Э.Нурушевдин туура пикирине биз да толук кошулат элек.

Мисалы; “Жаз менен турам өбүшүп” деген дагы бир ырында:

...Ташка да сиңип таза жыт,
Толукшуйт адыр, талаа бүт.
Көл бойлоп жээкке конууда,
Көк булут- көгүш парашют.

Жондогу бүргөн, мияны,
Жем дейби, чокуйт кулаалы.
Бадамга турат ийилип,
Булуттун тытындылары.
Каакымдар бүчүр жарышып,
Кар качат аскага асылып.
Айнектей “жарк” дейт самолет,
Асмандын бетин чаңыртып.(Б.Салгамани 201: 848)

деп, жогоруда биз сөз кылган ырындагы көркөм табылгаларын дагы кеңейтет. Ырда бир да жасалма сап жок. Анда мыкты зергердин колуна чыккан сөйкөдөй болгон сөз менен тартылган табият картинасы буга чейин кыргыз поэзиясында жолуга элек жаңы көркөм сөз каражаттары менен жаздын көркүнө чыгара сүрөттөйт.

Дал ушундай мыкты сүрөткерлик өзгөчөлүгү анын “Кеч күздүн түнүндө”, “Тосордо”, “Чоку”, “Кыштак”, “Этюд”, “Кыштагы сүрөттөр” сыяктуу бир топ ырларды мисал келтирүүгө болот. Мисалы “Этюд” деген төрт сап ырын окуп көрөлү:

Суйдаң булут-үлбүрөк, аппак журкан.
-Калбасын деп чыйрыгып! –аяк сууктан,
Ал жуурканга кара түн ороп койгон
Ай наристе жаңыдан гана туулган.
Десе, “Кышкы сүрөттөр” ырында:
Сампарлап кар төгүп келип кечинде,
Сары күздү ороп аппак кепинге,
Ийри-буйру сүрөт тартты таңга кыш,
Ичи жылуу үйдүн айнектерине.(Б.Салгамани 2018:14)

Жогорудагы ырлардагы келтирилген мисалдарда көрүнгөндөй акын тарабынан укмуштуудай көркөм тартылган пейзаждын ар кандай көрүнүштөрү окуур замат окурмандын жүрөгүнө жат боло калат.

Ички сезимдин тереңинен жаралган бул ырда “Жар боорунан, кашаттын жанын койбой, Жалайт дайра упузун тили менен”, “Сары күздү ороп аппак кепинге”, “Суйдаң булут-үлбүрөк, аппак журкан”, “Калбасын деп чыйрыгып! –аяк сууктан”, “Ал жуурканга кара түн ороп койгон”, “Ай наристе жаңыдан гана туулган” сыяктуу метафора салыштыруудан турган саптар ырдын көркүнө чыгарып, ажарын ачып, Бектуруш Салгаманин чебер сүрөткерлигинин далили катары чыгат.

Акындын поэзиясы жөнүндө сөз кылганда анын сүйүү лирикасынан аттап өтүп кетүүгө болбойт. Мисалга анын сүйүү ырларынан турган “Алтын арман” ырлар циклине токтолсок жетиштүү. Бул ырлар циклинин жаралып калышы жөнүндө Э.Нурушевдин мындай жазганы бар: “Бектуруш мектептин 8-классын бүтүп жатып, түшүндө бир кызды көрөт. Төрт жылдан кийин ал кездеги Фрунзеге окууга келип, аны Университеттен жолуктурат. Ага –Мен сени түшүмдө көрүп сүйүп калгам! – десе, ал шылдындап күлүптүр. Ошол кызга арнап 1000ден ашык ыр жазыптыр. Ал ырлардын баары эле жакшы дебейм, бирок кандай болгон чакта да бир эле кыз – сүйгөнү туралуу ошончо ырды жазыштын өзү эрдик” (Э.Нурушев 2018: 2).Бул пикирге толугу менен кошулса болот. Бул ырлар циклинде сүйгөнүн табият менен эриш аркак сүрөттөө менен сүйүү азабынын аркыл жагын көркөм ачкан ырлары окурманды кайдыгер калтырбайт.

Күн тоолорду аттап барып отуруп,
Көлөкөлөр түнгө айланды чогулуп.
Кара түндү ээрчип келчү коркунуч

калтыратат караңгыда кошулуп.

Караңгыда калды боз үй, чатырлар,
Күүсүн баспа дайра, аскалар, ашуулар,
Беш манжадай чубалжыган аскалар,
Бүктөп койгон таар, кийиздей адырлар.

Иттин мурду сымал нымдуу күзгү түн,
Ичиркентет, муздак, ээн – боз үй бүгүн
Бетин жыртты тунуп турган тынчтыктын,
Бир самолет жарып асман түпкүрүн,
Тоодо түндүн мойну чексиз узарып,
Тынбайт дайра шарына күү уланып.

Койлорду ээрчип келген жетим улактай,
Көңүлүмдө маарайт сендик кусалык.(Б.Салгамани 2018:81)

Жогорудагы мисалдагы ырда көрүнгөндөй, ырды алгач окуганда пейзаждык лирика го деген ойго келесиң. Эмнегедир акын күндүн батып кеч кирип, караңгы түн келе жатканын сүрөттөө менен баштайт. Боз үй, чатыр, адыр, тоолордун баары караңгылыкта калды. Ошол караңгыда баягы жалгыз калган боз үй “лирикалык каарман” да жалгыз экен. Ал жалгыз отуруп алып сүйгөнүн эстеп отурат. Анткени, ал кусадар. Көрсө ырдын башынан берки сүрөттөлүп келе жаткан караңгыдагы жагымсыз, коркунучтуу, сүйкүмсүз жайлоодогу картинанын аягы да сүйкүмсүз экен. Лирикалык каарман “койлорду ээрчип келген жетим улактай, көңүлүмдө маарайт сендик кусалык” деп аяктайт. Эми мындан финалдан сүйгөнү лирикалык каарманды таштап кеткенби, же кайра келеби, же такыр эле жетпей калганбы белгисиз. Бирок аны жалгыздык, кусалык айлана чөйрөнү да дал ошондой көрсөтүп жаткан тура. Көрсө акын пейзаждык сүрөттөөлөрдө жөн гана анын картинасын тартпастан анда адам турмушунун ар көрүнүштөрүн, психологиялык ал-абалын берүүгө да жетишет. Бирок акын кээде жаратылыштын болобу, же бир башка көрүнүштөрдүн сөз менен тартууда ыксыз салыштырууларды, текстке анча керексиз көрүнүштөрдүн бар экенин көрүүгө болот. Андай ашыкча сөз менен ойноо ырдын көркөмдүүлүгүн деле арттырып жибербейт. Жогорудагы биз талдоого алган ырдагы эки куплетте кеч кирип келе жаткан жайлоонун

көрүнүшү жакшы эле көз алдына тартылып келет да үчүнчү куплеттеги “иттин мурду сымал нымдуу күзгү түн” деген сабындагы күздү иттин мурдуна салыштырганы анча кошпой калгандай. Керек болсо ырдагы ошол үчүнчү куплетти алып салса да ыр көркөмдүк жактан анча өксүбөйт го деген ойдо калдык.

Ал эми акындын сүйүү темасында жазылган дагы бир ырында табияттын татынакай картинасы менен жетпей калган сүйүүнүн азабы гармониялуу берилет. Ырды талдап айтып отуруудан көрө аны окуган алда канча таасирдүүрөөк. Анда акындын ушул ырын толук окуп көрөлү:

Жер каптап жалбырактар күбүлүүдө,
Желди ээрчип чырпык, чөптөр жүгүнүүдө.
... Сыртта – күз, короодо – күз, көңүлдө – күз.
Саргайган сагынычтай күз – үйүмдө.

Бирөөлөр асманда сүт кайнатканбы? –
булуттар көбүрүшүп каймактанды.
Жыландай ээн талаада жылып жүргөн
Жылтылдайт менчиктеген дайра сайды.
Карайм да жалбырактар күбүлгөнүн,
-Кайрылаар! – деген кайнак үмүттөрүм
Андадым жылдап жашыл тартып келип,
а азыр саргайганын, үзүлгөнүн.

Көз жетип келбесиңе, үмүттөрүм
көрдүм мен бариктердей күбүлгөнүн,
Эх, “зыр-р” дейт жылыбаган оң капталым,
Эч качан жылыбасын бүгүн сездим. (Б.Салгамани 2018:81)

Дал ушул ырында акын сүрөткер акын экенин дагы бир жолу көрсөтөт. Ырдын башталышындагы эле эки сапта “Жер каптап жалбырактар күбүлүүдө, желди ээрчип чырпык, чөптөр жүгүнүүдө” кадимкидей табияттын бир күзгү көрүнүшү көз алдына тартылат. Көрсө акын мындай саргайган жалбырак түшүп жаткан шамалдуу күздү жөн сүрөттөгөн жок. Анткени, “Саргайган сагынычтай күз – үйүнө” келип турган учуру экен. Акын сүйгөнүн үмүтүн

үзбөй жашыл жайда күтсө дакелбей, качан саргайып, жалбырактар үзүлүп түшө баштаганда үмүтүн үзүп, келбесине көзү жетип отурат.

Акындын сүйүү темасындагы ырларынын дээрлик көбү “Алтын арман” аттуу ырлар топтомуна топтолгон. Акын муну өзү поэма деп атайт. Акындын оюнда бир адамга арналган бир сүйүү тарыхы, ошондуктан муну поэма деп атап койсо болот деген ойдо болсо керек. Бирок, биз муну көбүрөөк ырлар цикли деп атап койсок жанрдык жактан тагыраак болот. Бул чыгарма кандайдыр бир деңгээлде О.Султановдун “Сен жөнүндө поэмасы” чыгармасына окшоп кетет. Анткени Бектуруш Салгаманин “Алтын арман” чыгармасында да акындын ар жылдагы жазылган сүйүү ырлары топтоштурулган. Мындагы тээ бала кезинде түшүнө кирип, кийин аны студент болгондон кийин жолугуп, ошол кызды өмүр бою сүйүп өткөндүгү айтылат. Акындын түбөлүк сүйүүсү болгон ошол кыз жөнүндө окурманга ар кандай жаштагы ар кыл сүйүү элестери тартылат. Чыгармада сүйүүгө мүнөздүү болгон сагынуу, кусалануу, арман, күйүт, жетпей калуу, кызгануу, сүйгөнүнө жетип бакытка балкуу, сүйгөнүнүн ар кыл мүнөздөрүн ачуу сыяктуу толгон-токой көрүнүштөр сезимди козгоп, жан дүйнөгө жан киргизет.

Акындын ырларында дагы бир көрүнгөн нерсе сюжеттүүлүктү ыктуу колдонуу менен татынакай лирикалык ырларды жарата алган. Ал анча чоң эмес көлөмдөгү ырларында кинодогу монтаждоо техникасын колдонуп жазган. Буга акындын “Базардагы шырбаян”, “Өз адамга айланды өгөй атам, өз атама айланды өгөй атам”, “Кокту, койчу, мен, анан”, “Ушакка уукан дастан” сыяктуу бир топ ырларын мисал келтирүүгө болот. Мисалы “Базардагы шырбаян” деген ырында базардагы ар кандай көрүнүштү кино тасмадай эле мантаждап жүрүп отурат.

Биринчи базарга баш бага калсаң буту түбүнөн жок орус колуна глобус көтөрүп сатып жүрөт, анын аянычтуу кебетесине бооруоорумак түгүл жибкире караган кыска юбка кийген кыз “мындан көрө өлүп калбайбы” деп суз тиктеп басып кетет, ар жакта аксияда бир топ чалдар ысык чайдан ичип карсылдап каткырып отурушат. Базардын бир жак четинде “-Шабдаалы” деп кыйкырган жаш бала. Ал бала кыйкырган сайын лирикалык каарман айылын эстеп, сагынычы күчөп турганда, ашаткы жыт Жолдошбек астынан чыгып 100 грамм алып бер деп жанын койбойт, астынан кечээ эле башка киши жетелеп ырдатып жүргөн сокур кыякчан адам чыгат, ага сооп болсун деген лирикалык каарман сомун берипары басса, бири жемпир, бири помидор, бири алма алып жаткан кардарлар. Ары басса лирикалык каарман жанынан качанкы сүйүп, бирок жетпей калган кызын башка бирөө менен колтукташып өтүп баратканын көрүп эси ооп турса, жумурткасын, өрүгүн, балын сатып жанталашат соодагерлердин кыйкырып кайра алаксыйтат. Ар жакта эки дипломду сандыгына салып коюп семичкесин сатып Анаш отурса, студент кыз менен бала шишкебектин жанынан шилекейин чууртуп өтүп барат. Кымыз ичейин

деп ичкери кирген лирикалык каарман шылдыр суу кошулган кымызды ичип нааразы болот. Баары сатылган базардагы быкмырдай кайнаган жашоону сүрөттөө менен акыназыркы замандагы ар кандай адам тагдырларын кыска бир кино картинага батырып бергендей эле элес калтырат.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Бектуруш Салгамани азыркы кыргыз поэзиясынын белдүү өкүлү катары тынымсыз изденүүнүн үстүндө иштеп жатат. Муну биз тынымсыз басма сөз беттерине, интернет булактарына чыгып жаткан ырларынын негизинде айтып жатабыз.

Ошентип, өзүнчөлүккө ээ бул эки акындын чыгармачылык дарамети, акындык стили ар түрдүү болгону менен, табиятка болгон айтып бүткүс сүйүүсү, чексиз фантазиясы, ашкере сүрөткерлиги жакындатып тураарын жогорудагы талдоолордон көрүндү.

Koldonulgan Adabiyattar

Mecelaytis, Eduardas (1984) Çto takoe poeqziya. //İzvestiya, Moskva.

Dautov, Kadirkul (2018) Nukura poeqziyanın talabınan. –Kitepte: Klassikalık izildöölör, Bişkek.

Ukaev, Kımbatbek (2018) Ak Möördün armanı. –Kitepte: Klassikalık izildöölör, Bişkek.

Eraliev, Süyünbay (2002) Kezikting küülör eeqsi Poeqziya. Irlar cana poeqmalar, Bişkek.

Eraliev, Süyünbay (1991) Tandalmalar. Irlar cana poeqmalardıń eki tomdugu.2-tom, Bişkek.

Jigitov, Süyünbay (2018) Nukura akın. –Kitepte: Klassikalık izildöölör, Bişkek.

Nuruşev, Esenbay (2020) Özüñçölökkö cana özgöçölökkö umtulgan akın. // Ala – Too, Bişkek.

Taştanaliev, Bolotbek (2019) Bekturuş Salgamani: “Suuga cazılğan ırı” //Kırgız Tuusu, Bişkek.

Bakirov, Karbalas (2018) “Suuga cazılğan ırı” (ce Bekturuş Salgamaninin ırgarmacılıgı tuuraluu)// Nookat tanqı, Oş.

Bekturuş Salgamani (2018) Suuga cazılğan ır, Bişkek.

Nuruşev, Esentur (2018) “Bekturuş – sineqstetik akın” //Nookat tanqı, Oş.

COMPARATIVE TURKISH DIALECT AND LITERATURES

YAYIN İLKELERİ

GENEL İLKELER :

Comparative Turkish Dialects and Literatures (Karşılaştırmalı Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları) Dergisi, Mayıs ve Kasım aylarında yılda 2 sayı olarak Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü tarafından yayımlanmaktadır. CTDAL, Yazı dili **Türkçe (tüm Türk lehçeleri)**, İngilizce ve Rusça olup, **yılda 2 kez** ve yalnızca elektronik ortamda yayımlanan, **bilimsel, hakemli bir dergi**dir. Dergi kapsamında Türkçe (tüm Türk lehçeleri), İngilizce ve Rusça dillerinde bilimsel dil, edebiyat ve kültür ile ilgili, araştırmaya dayalı, alanına orijinal katkılar sağlayacak, daha önce bir yerde yayımlanmamış karşılaştırmalı bilimsel yazılar yer alır.

Dergimiz ücretsiz ve açık erişim sağlayarak, alan ile ilgilenen tüm araştırmacılara bilgi kaynağı olmayı hedeflemektedir. Alanda üretilen nitelikli bilginin bilimsel yayıncılık aracılığıyla uluslararası boyutta görünürlüğünü ve erişilebilirliğini arttırmak ve bu bağlamda bilim dünyasına katkıda bulunmayı başlıca amaç edinmiştir.

Derginin hedef kitesini akademisyenler, araştırmacılar, profesyoneller, öğrenciler ve ilgili mesleki, akademik kurum ve kuruluşlar oluşturur.

AMAÇ

Ulusal ve uluslararası düzlemde erişilebilmekte;

1. Kültürün kalkınması ve uygarlık noktasından olan eğitimini, hareket noktasındaki sosyal, sosyal, okulla ele gelen sağlık bilimleri yayınları;
2. Kültür, medeniyet, kalkınma, miras, kültür kültürleri, kültür ülke ve halk eğitimi planlanmış ve eğitim öğretimsel ve uygulamak eğitime uygulanmayacak şekilde;
3. Türkiye Cumhuriyeti devletinin kültür, ekonomi, aile ve işletim sistemine katkı sağlayacak şekilde yayınları;
4. Uluslararası kültür, kalkınma, kültür kültürü, kültürleri, her türlü miras gibi inceleme takip etmek için kapsamlı dilden arındırılmış çalışmaları yapmak;
5. Kültür araştırmaları alanı ile ilgilenen bilimsel disiplinlere kuramsal veya metodolojik katkıda bulunacak olan tanıtım ve eleştiri yazılarını;
6. Alana katkı sunacağı düşünülen çeviri yazılarını yayımlamak.

KONU

Öncelikli olarak Türkiye ve Türk dünyası kültürü ve medeniyeti olmak üzere araştırma, inceleme ve derlemeyi de içine alabilecek şekilde bilimsel araştırma kuram ve yöntemleri ile ilişkilendirilmiş kültür, uygarlık, kalkınma, değişim, kültürel miras, kültür ekonomisi konularını disiplinler arası olacak şekilde ele alan bilimsel makaleler.

İÇERİK

Özgünlük: Dergiye gönderilecek olan yazıların alanlarına katkı sağlayacak biçimde özgünlük taşımaları ve bu yazıların daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış olması niteliği beklenir. Doktora ve yüksek lisans çalışmalarından çıkarılmış yayınlar alana katkı sağlayacak içerik taşımak kaydıyla özgün olarak değerlendirilecektir.

Tanıtım ve eleştiri yazıları: Alan çalışmalarına ilham verecek, teorik, kuramsal ve metodolojik gelişimine katkı sağlayacak olan eserler hakkında kaleme alınmış olan tanıtım ve eleştiri yazıları kabul edilecektir.

Çeviri yazılar: Kültür, medeniyet, kalkınma, kültür ekonomisi, halk bilimi, kültürel miras, kültür değişmesi, kültürel çeşitlilik, kültürel ifade, kültürlerarası etkileşim, korumaya ve uygulamaya yönelik kültürel ve halk bilimsel yaklaşımlar gibi çeşitli konularda katkı sunabilecek çeviri yazılar yayımlanacaktır.

Derleme: Sözlü veya yazılı kaynaklardan yapılmış derlemeler ve sözlü tarih çalışmalarına yer verilecektir.

ETİK İLKELER

Yayın Etiği: Dergiye gönderilen makaleler ulusal ve uluslararası yayın etiğine bağlı olmak zorundadır. Dergiye gönderilen makalelerin yayın etiği bakımından sorumluluğu yazarın üzerindedir. İki veya daha fazla yazarlı makalelerde ise sorumluluk bütün yazarların üzerindedir. Yazılarda ifade edilen görüşler ve düşünceler, bilimsel ve hukuki sorumluluk yazar/yazarlara aittir, derginin ve kurumun görüşlerini yansıtmaz.

Bilimsel özgünlüğün, niteliğin ve herhangi bir intihal durumunun söz konusu olup olmadığının belirlenebilmesi için makaleler, dergi intihal koordinatörü tarafından Turnitin veya iT-henticate programları vasıtasıyla intihal incelemesine tabi tutulur.

Araştırma Etiği: Makalelerde başkalarına ait ölçek, fotoğraf gibi materyallerin kullanılması durumunda sahiplerinden izin alındığının belirtilmesi zorunludur.

Makalelerde başkalarına ait fikir ve sanat eserlerinin kullanılması durumunda telif hakları düzenlemelerine uygunluğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yasal/Özel İzin Belgesi: Makalelerde insandan anket, derleme, mülakat, odak grup görüşmesi, deney gibi veri elde etme yöntemlerinin kullanılması ve deneysel amaçlarla insanların veya hayvanların kullanılması durumları söz konusu olduğunda başvuru öncesinde çalışmanın yapıldığı ilgili kurumun insan veya hayvan araştırmaları amaçlı kurulmuş ilgili etik kurulundan onay belgesi alınmalıdır. Ayrıca yazı içeriğine uygun olarak kişisel hakların korunması kanununun da gözetilmesi gerekmektedir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Makale Gönderimi: Yazarlar makalelerini <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/comturdil> adresinden üyelik oluşturarak dergiye gönderirler. Yazar, gönderim aşamasındaki çalışmasını aynı anda başka bir dergiye daha göndermediğini taahhüt eder.

Editör Kurulu: Editör kurulu, baş editör, alan editörleri ve editör yardımcılardan oluşur. Sisteme yüklenen makaleler editör kurulu tarafından ön değerlendirmeye tabi tutulur. Kurul, yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını, yazı tezden çıkarılmış ise metnin tezin herhangi bir bölümünün kopyası olup olmadığını kontrol eder. Ayrıca bu aşamada makalelerin intihal programı sonuçları değerlendirilir. Bu kontroller, dergide yayımlanacak makalelerin özgünlüğünün sağlanması amacıyla gerçekleştirilir. Editör kurulu yazıların derginin ilkelerine uygunluğunun ön değerlendirmesini de yapar. Bu kriterlere uygun olmayan yazılar kurul tarafından reddedilebilir veya düzeltme istenebilir. Ön değerlendirmesi olumlu sonuçlanan yazılar değerlendirilmek üzere yayın kuruluna iletilir. Yazıların editör kurulundan yayın kuruluna iletilme süresi en geç iki haftadır.

Yayın Kurulu: Yayın kurulu, editör kurulundan geçen makaleleri değerlendirir. Yayın kurulu dergiye gönderilen yazıları, derginin ilkelerini, amaç ve kapsamını esas alarak biçim ve içerik yönünden ayrıntılı bir şekilde inceler. Konu, yöntem, bilimsellik, biçim özellikleri ve yayın etiği açılarından onaylanan makaleler yayın kurulunun belirlediği hakemlere gönderilir. Dil kullanımı bakımından yeterince güçlü olmayan, bilimsel bakımdan kritik hatalar ihtiva eden, yayın ilkelerine uygun olmayan yazılar yayın kurulu tarafından reddedilir. Reddedilen yazılar, yazarlara yayın kurulu toplantısından sonra en geç iki hafta içinde kurul raporu ile birlikte bildirilir.

Hakem süreci: Yayın kurulundan geçen çalışmalar, incelenmek üzere en az iki hakeme gönderilir. Dergide bilimsel çalışmaların nesnel bir biçimde değerlendirilmesini sağlamak adına kör hakemlik uygulanır. Hakemlerden yazar kimliği, yazarlardan da hakemlerin kimliği gizli tutulur. Hakemler makaleleri ulusal ve evrensel bilime katkı, etik ilkelere uygunluk, yazım ve imla, stil ve anlatım, literatür taraması, yöntem, bulgular ve sonuç bakımlarından değerlendirir. Hakem değerlendirdiği yazıyı onaylayabilir, revize edilmesini isteyebilir veya reddedebilir. Hakem değerlendirme süreci bir aydır. Hakem raporu tamamlandıktan sonra düzeltme istendiği takdirde yazardan iki hafta içinde gerekli düzeltmeleri yapıp yazıyı tekrar göndermesi istenir. Hakemin gerekli gördüğü durumlarda düzenleme yapıldıktan sonra tekrar hakem tarafından kontrol edilir.

Yazar, yayımlanamaz değerlendirmesinin yer aldığı hakem raporuna itiraz edebilir. Hakemin ileri sürdüğü ret gerekçelerinde gözden kaçırılan hususların ve hakem taleplerinin neden uygulanamaz olduğuna dair açıklamalara yer veren yazıyı dergi editörlüğüne gönderir. Bu durumda nihai karar Editör Kuruluna aittir.

Hakem Süreci Tamamlanan Makaleler: İki hakemin onayından geçen yazılar, yayımlanacak makaleler sırasına alınır. İki hakemden olumsuz rapor alan yazılar yayımlanmaz. Hakemlerden birinin olumsuz değerlendirmesi durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin de olumsuz sonuç ilettiği takdirde yazı yayın kurulu tarafından iade edilir. Hakemler makalelere düzeltme isteyebilir. Hakem raporları yazara iletilir ve makaleler raporlara uygun olarak düzenlendikten sonra yayımlanma aşamasına geçer. Hakem raporları 6 yıl süre ile saklanır. İlgili sayıda hakemlik yapmış isimler, derginin ilgili sayısında toplu olarak yer alır.

Yayın Hakları Devri: Derginin web adresi üzerinden gerek yazarların gerekse yayıncıların haklarının korunabilmesi için yazarın yasal izin belgesi vermesi gerekir. Yayımlanan yazıların telif hakkı Culture and Civilization Dergisine devredilmiş sayılır.

Yayım Süreci: Hakem süreci tamamlanan makalelerin dizgisi yapılır. DOI işlemleri tamamlandıktan sonra her makalenin kapak sayfasında DOI numarası, çalışmanın gönderim, kabul ve yayım tarihleri eklenerek çevrimiçi olarak <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/comturdil> web adresinde yayımlanır. Yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yasal izni olmadan başka bir yerde yayımlanamaz veya herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Kaynak gösterilmesi suretiyle sadece alıntı yapılabilir.

GENEL KURALLAR

Başlık: En fazla 12 kelimedden oluşmalı, yazı karakteri bakımından kalın ve büyük harfler ile yazılmalı ve başlık sayfaya ortalanmalıdır. İkinci dildeki karşılığı ise başlığın hemen altında ilk harfleri büyük ve yine ortalanmış olarak yer almalıdır. Makale Türkçe olarak yazıldıysa ikinci dil İngilizce, İngilizce yazıldıysa ikinci dil Türkçe olmalıdır. Alt başlıklar herhangi bir numaralandırma yapılmadan kalın ve her kelimenin ilk harfi büyük olacak biçimde yazılmalıdır.

Yazar Adı: Yazar adı, ikinci dildeki başlığın hemen altında sayfaya ortalanmış biçimde yer almalıdır. Yazara ait görev, unvan, kurum adresi, e posta adresi, ORCID numarası bilgileri, yazarın soyadına ilintilendirilmiş olan yıldız ile ilk sayfanın altında verilir.

Öz ve Anahtar Kelimeler: Yazar adından hemen sonra en az 150 en fazla 300 kelimedden oluşacak şekilde ve makalenin özünü sunacak tarzda hazırlanan öz yer alır. Öz 9,5 punto ve tek satır aralığı ile yazılır. Özün hemen altında beş anahtar kelime verilir. Öz ve anahtar kelimelerin ikinci dildeki karşılığı da bunu takip eder.

Makale Metni: Makale metni, MS Word dosyası olarak (.doc /.docx) Times New Roman yazı stili ile 10 puntoda ve tek satır aralığı kullanılarak hazırlanmalıdır. Transkripsiyon içeren çalışmalarda Oktay New Transkripsiyon yazı tipinin kullanılması tavsiye edilir. Farklı fontlar kullanıldığı takdirde bu fontların makale ile birlikte gönderilmesi gerekmektedir. Sayfa düzeninde uyulması gereken diğer kriterler şöyledir: Paragraf girintisi 1 cm, kenar boşlukları 2 cm (alt-üst-sağ-sol), sayfa boyutu 17 x 24 cm.

Makale metni 10.000 kelimeyi aşmamalıdır. Özlü yazılarda alıntı oranı %35'i geçmemelidir. Makale, yazının araştırma sorusunu, hipotezini, amacını ve yöntemini açıklayan giriş bölümü ile başlamalı, daha sonra alt başlıkları da içerebilen ve veri, gözlem, görüş, yorum, tartışmalardan oluşan gelişme bölümü ile devam etmeli ve yapılan çalışmadan elde edilen bulguların değerlendirmesinin yapıldığı, önerilerin sunulduğu sonuç bölümü ile sonlandırılmalıdır.

Kaynak Gösterme: Bire bir olan tüm alıntılar tırnak içinde ve italik olarak verilmelidir. Dolaylı alıntılarda tırnak kullanılmasına gerek yoktur ancak alıntının sonunda mutlaka kaynak belirtilmelidir. Kaynak gösterilirken dipnot kullanılmamalıdır. Makale metinleri kaynakların metin içinde gösterildiği APA yöntemine göre hazırlanmalıdır. Derginin belirlediği yayım kurallarına göre metin içinde kaynaklar aşağıdaki şekilde gösterilmelidir:

Tek yazarlı kaynaklara atıf yapılacaksa (Köprülü 2003: 145).

Çok yazarlı kaynaklara atıf yapılacaksa (Oğuz vd. 2018: 356).

Yazarın aynı yayınlanan birden fazla eserine atıf yapılacaksa (Düzgün 2020a: 46; Düzgün 2020b: 79).

Aynı cümlede birden fazla kaynağa atıf yapılacaksa (Körülü 2003: 145; Düzgün 2014: 230; Atnur 2017: 18).

Görülme kaynağa atıf yapılacaksa (Aarne 1910, akt. Günay 1975: 20). Mümkün olduğunca bu yöntem kullanılmamalı, eserin orijinalinin görülmesine öncelik verilmelidir.

Sözlü kaynak kişiye atıf yapılacaksa (Adı Soyadı, Görüşme Tarihi / Yeri).

Metin içinde gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa (2014: 12).

age., agm. kısaltmalar kullanılmamalıdır.

Yayın tarihi belli olmayan eserlerde veya yazmalarda sadece yazar adı verilir.

Yazar adı belli olmayan eserlerde eserin ismi yazılmalıdır.

İnternet kaynakları web adresi ve erişim tarihi ile birlikte verilmelidir.

Dipnot: Kaynak gösterimi haricinde, metnin ana konusu ile alakalı olarak belirtilmek istenen ek bilgiler dipnot ile verilebilir. Dipnotlar sayfanın sonunda yer alır. Dipnotlar 9 punto ve tek satır aralığı ile verilir.

Kaynakça: Kaynakça, makale metninin sonunda ve yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanmış biçimde yer almalıdır. Kaynakça yazımı derginin yazım kurallarına uygun olmalıdır.

Sadece metin içinde atıf yapılan eserlere yer verilmelidir.

Kaynakların sıralanmasında madde işaretleri kullanılmamalıdır.

Aynı yazara ait birden fazla atıf söz konusu ise sıralamada yayın tarihi esas alınmalıdır.

Aynı yazarın aynı yılda yayımlanan birden fazla eserine atıf yapılmışsa kaynaklar a, b, c biçiminde kodlanarak sıralanmalıdır.

Derginin kaynakça yazım kuralları:

Kitap: Hikâye, roman, şiir, ders kitapları, bilimsel kitaplar kitap formatında yazılır	
Tek yazarlı kitaplar:	Özdemir, Nebi (2017) <i>Kültür Bilimi ve Yönetimi</i> , Ankara: Grafiker Yayınları.
Üç veya daha fazla yazarlı kitaplar:	Oğuz, M. Öcal vd. (2008) <i>Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1</i> , Ankara: Grafiker Yayınları.
Editörlü kitaplar:	Alver, Köksal (Ed.) (2019) <i>Kent Sosyolojisi</i> , İstanbul: Çizgi Kitabevi.
Çeviri kitap:	Tomlinson, John (2013) <i>Küreselleşme ve Kültür</i> , İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Editörlü kitapta kitap içi bölüm:	Güvenç, Ahmet Özgür (2019) “Çizgi Roman Formunda Yayınlanan Dede Korkut Anlatıları: Çocuk Haftası Dergisi Örneği”, <i>Çizgi Roman Kitabı</i> (Ed.: Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
Makale: Dergi makalesi, kitap içi bölüm, ansiklopedi maddesi, söyleşi, mektup, bildiri gibi kısa yapıt sayılabilecek yazılar makale formatında yazılır.	Düzgün, Dilaver (2019) “Halk Kültürü Değişmeleri ve Bir Alan Araştırması”, <i>Milli Folklor</i> , 31 (124), 62-74.
Çeviri makale:	Bronner, Simon J. (2017) “Uygulamadaki Folklorun Bir Tanımına Doğru”, (Çev.: Aral, Ahmet Erman), <i>Milli Folklor</i> , 29 (113), 93-116.
Elektronik ortamdaki metinler:	Sarı, Selay. “Dizilerle Kültür İhracatı” (05 Ağustos 2017) Erişim Tarihi: 1 Haziran 2021. http://www.milliyetsanat.com/yazar-detay/selay-sari/dizilerle-kultur-ihracati/8241
Ses ve görüntü kayıtları: Katkısı öne çıkarılacak olan kişi yönetmen, senarist, oyuncu, yazar, besteci, şarkıcı olabilir.	Akay, Ezel (Yönetmen). 2006. Karagöz Hacivat Neden Öldürüldü?. Senaryo: Ezel Akay, Levent Kazak. Oyuncular: Beyazıt Öztürk, Haluk Bilginer vd. DVD. Özen Film.
Sözlü kaynak:	Özdemir, Fuat (Âşık Fuat Çerkezoğlu), 1950 Narman doğumlu, halk ozanı. Görüşme tarihi: 17 Temmuz 2006.

COMPARATIVE TURKISH DIALECT AND LITERATURES POLICIES & GUIDELINES

GENERAL PRINCIPLES:

Comparative Turkish Dialect and Literatures is an academic journal by Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Contemporary Turkish Dialect and Literatures. First published in 2022, it is an international peer-reviewed journal published electronically. Publication languages are Turkish, English and Russian. It comes out twice a year as Spring and Fall issues (May and November). The articles are free to access online at <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/comturdil>.

AIMS

The main aim of this journal is to publish the articles which have the qualifications listed below to be accessible at the national and international level;

1. Scientific publications which provide interdisciplinary studies on culture in connection with social, educational, science, and health sciences on the basis of the idea that culture contributes to the development and progress of civilization;
2. Scientific articles that are planned within the framework of culture, civilization, development, cultural heritage, cultural changes, cultural economy, and folklore and will contribute to the theoretical and methodological progress of the field;
3. Scientific publications that will contribute to the culture, economy, family, and work policies of the Republic of Turkey;
4. Scientific studies translated from a foreign language to follow the studies in the fields of international culture, civilization, development, cultural economy, cultural changes, cultural heritage;
5. Introductory articles and review articles in cultural studies that will contribute theoretically or methodologically to scientific disciplines.
6. The translations that are expected to contribute to the field.

SCOPE

Scientific articles provide an interdisciplinary basis for culture, civilization, development, change, cultural heritage, and cultural economy including research, analysis, and compilation of first Turkey and Turkish culture and civilization by employing scientific research theories and methods.

CONTENT

Originality: It is expected that the journal articles to be sent to the journal have originality in a way that will make a scientific contribution to their field and that these articles have not been previously published anywhere. The articles based on doctoral and graduate studies will be considered as original if they can contribute theoretically and methodologically to their respective fields.

Book review/ critique: Book reviews/critique written about the works that will both inspire the respective field studies and contribute to their theoretical and methodological development will be accepted.

Translated articles: Translated articles that can contribute to various subjects such as culture, civilization, development, cultural economy, folklore, cultural heritage, cultural change, cultural diversity, cultural expression and cultural and folklore approaches to protect and practice intercultural interaction will be published.

Compilation: Compilations of oral or written sources and oral history studies will be included.

ETHICAL PRINCIPLES

Publishing Ethics: Articles submitted to the journal are obliged to comply with national and international publication ethics. All responsibility related to publication ethics in this journal belongs to the author. All responsibility in articles that have two or more authors belongs to all of the authors. The views and opinions expressed in the papers and the scientific and legal obligation belong to the author/authors and do not reflect the views of the journal and the institution.

All new submissions to the journal are checked by ethical editors by using Turnitin or iThenticate programs in the cases of plagiarism to verify the originality and quality of the article.

Research Ethics: It is an obligation that the article must obtain the necessary written permission to include materials such as illustrations and tables that are owned by a third party.

Taking another person's ideas and reproduction of any artwork will always require to comply with copyright regulations.

Obtaining a Legal / Special Permit Certificate: Before starting the study, all kinds of research such as survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview methods that require data collection from participants and using humans and animals for experimental purposes require the written permission obtained by the Ethics Committee of the respective institution which is established for researches on humans and animals. It should also be declared that the study was carried out in accordance with the Law on Protection of Personal Data.

THE EVALUATION OF PAPERS

Submission Guidelines: To submit a paper to the journal, authors should register themselves using the following registration page <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/comturdil>. Authors should guarantee that they do not send their articles for publication elsewhere.

Editorial Board: The editorial board consists of the chief editor, field editors, and assistant editors. Articles uploaded to the system are subject to preliminary evaluation by the editorial board. The committee detects whether the articles have been previously published elsewhere and if the article is the reproduction of the thesis, whether the text is a copy of any part of the thesis. In addition, in this process, the results of the plagiarism of the articles are checked with Turnitin and iThenticate. These controls are carried out in order to verify the originality of the articles to be published in the journal. The editorial board also makes a preliminary assessment of the compliance of the articles with the journal's publication principles. Manuscripts that do not meet these criteria may be rejected by the board or corrections may be requested. The articles whose preliminary evaluation is positive are forwarded to the editorial board for evaluation. The submission period of the articles from the editorial board to the broadcasting board takes two weeks at the latest.

Advisory Board: Advisory Board evaluates the articles accepted by the editors in the preliminary evaluation. They check for alignments between the form and content of the articles and the journal's stated principles, purpose, and scope. The articles approved in terms of subject, methodology, format features, and publication ethics are sent to the referees determined by the editorial board. Manuscripts that are not qualified enough in terms of language use, contain scientifically critical errors, and do not comply with publication principles are rejected by the editorial board. Rejected manuscripts are notified to the authors with the committee report within two weeks at the latest after the editorial board meeting.

Peer Review Process: Articles that pass pre-assessment of the Editorial Board are sent to two referees at least in order to evaluate. This journal uses a double-blind review, which means that both the reviewer and author identities are concealed from the reviewers, and vice versa, throughout the review process. To facilitate this, authors need to ensure that their manuscripts are prepared in a way that does not give away their identity. The referees evaluate the articles in terms of their contribution to national and universal science and compliance with ethical principles, spelling and writing rules, style and expression, literature review, method, findings, and results. Referees have the authority of evaluating, approving, and not publishing articles. The duration of evaluation by the referee takes one month. After completing the Referee Evaluation Report, referees will ask authors to revise articles, papers are sent back and authors make necessary corrections within two weeks. The reviewers have the right to check the new version of the articles after the corrections have been made.

Authors consider referee's criticisms, proposals, and revision requests. If there are issues with which authors disagree about referees' decisions, they have the right to object with their reasons. In this case, the final decision is always taken by the Editorial Board.

Decision: Manuscripts approved by two referees will be accepted for publication. Articles that receive a negative report from two referees will be declined. In case of a negative evaluation of one of the referees, the manuscript is sent to a third referee. If the third referee also reports a negative result, the article is rejected by the editorial board. Reviewers may request

revisions to papers. Referee reports are delivered to the author and after the papers are revised in accordance with the reports, they go to the publishing stage. Referee reports are kept for 6 years. The names of referees in the relevant issue are included in the relevant issue of the journal collectively.

Transfer of Copyrights: In order to protect the rights of both authors and publishers, the author must give a legal permission document through the web address of the journal. The copyright of the published articles is supposed to be transferred to the Journal of Culture and Civilization.

Publication Process: The accepted articles are typed. After completing the DOI procedures, the DOI number on the cover page of each paper, the submission, acceptance, and publication dates of the study are added and published online at <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/cultandcivil/index>. All or part of the published articles cannot be published elsewhere or reproduced in any way without the legal permission of the publisher. Quotations can only be used by citing the source.

GENERAL WRITING RULES

Title: It should consist of no more than 12 words, be prepared in bold and capital letters at the center of the page. The title of second language should be added under the title of written language in capital letters and should be centered, as well. If the written language is Turkish, the second language should be English, if the written language is English, the second language should be Turkish. Subtitles should be written in bold without being numbered and the first letter of each word should be capitalized.

Author's Information: The author's information should be centered on the page just below the title in the second language. The author's position, title, institution address, e-mail address, ORCID number information are given at the bottom of the first page with an asterisk associated with the author's surname.

Abstract and Keywords: Following the author's information, 150-300 words abstracts must be added at the beginning of the paper. After the abstract, there should be five keywords appropriate to the content of the article. If the written language is Turkish, an English abstract and English title must be added or vice versa.

The Main Text: Authors should use Microsoft Word Program (.doc /.docx) while writing their papers. The main text should be prepared in Times New Roman, 12 font size, 1,5 line spacing. Authors are expected to use the Oktay New Transcription font for works involving transcription. If authors use different fonts, they must send the fonts with the article. Other guidelines for formatting are as follows: Paragraph indent 1 cm, margins 2 cm (bottom-top-right-left), page size 17 x 24 cm.

The article text should not exceed 10,000 words. The citation rate in concise articles should not exceed 35%. The article should start with the introduction section that explains the research question, hypothesis, purpose and method of the article, then continue with the development section, which may also include subtitles and consists of data, observations, opinions, comments, and discussions. It should end with the conclusion section.

Citation: All direct citations should be given in quotation marks and italics. There is no need to use quotation marks in indirect quotations, but it is required to give the source information in a parenthetical citation. Footnotes should not be used when citing the source. Article texts should be prepared according to the APA format that follows the author-page method of in-text citation. According to the writing rules determined by the journal, the guidelines for references are as follows:

In-text citation for sources by one author (Köprülü 2003: 145).

In-text citations for sources by multiple authors (Oğuz et al. 2018: 356).

In-text citations for sources that are published by the same author in the same year (Düzgün 2020a: 46; Düzgün 2020b: 79).

In-text citations for one more source in the same sentence (Körülü 2003: 145; Düzgün 2014: 230; Atnur 2017: 18).

Citing the indirect sources: (Aarne 1910, qtd. Günay 1975: 20). Whenever possible, take material from the original source, rather than citing an indirect source

Oral Source citation (Name Surname, Date / Place of Interview).

If the name of the cited author is given in the text: (2014: 12)

Abbreviations such as *abid. ag.* should not be used.

In works or manuscripts whose publication date is not known, only the author's name is given.

For works whose author name is not known, the name of the work should be written.

Internet resources should be given with the web address and date of access.

Footnote: Except for the reference, additional information about the main subject of the text can be given with footnotes. Footnotes are at the end of the page. Footnotes are given in 9 points and single line spacing.

Bibliography: The bibliography should be placed at the end of the article and in alphabetical order according to the surname of the author. The bibliography should be in accordance with the writing rules of the journal.

Only works cited in the text should be included.

Bullets should not be used to list the references

If there is more than one citation for the same author, the date of publication should be taken as a basis in the order of the list.

If more than one work of the same author published in the same year is cited, the references should be listed by coding as a, b, c.

Bibliography Rules and Guidelines :

Books: (It includes stories, novels, poems, textbooks, scientific boks)	
Books with one author	Özdemir, Nebi (2017) <i>Kültür Bilimi ve Yönetimi</i> , Ankara: Grafiker Yayınları.
Books with three or more authors	Oğuz, M. Öcal vd. (2008) <i>Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1</i> , Ankara: Grafiker Yayınları.
Edited books	Alver, Köksal (Ed.) (2019) <i>Kent Sosyolojisi</i> , İstanbul: Çizgi Kitabevi.
Translated books	Tomlinson, John (2013) <i>Küreselleşme ve Kültür</i> , İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Books chapter from a edited book	Güvenç, Ahmet Özgür (2019) “Çizgi Roman Formunda Yayımlanan Dede Korkut Anlatıları: Çocuk Haftası Dergisi Örneği”, <i>Çizgi Roman Kitabı</i> (Ed.: Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
Journal Article: (It include short works such as a journal article, a book chapter, an encyclopedia article, an interview and a letter)	Düzgün, Dilaver (2019) “Halk Kültürü Değişmeleri ve Bir Alan Araştırması”, <i>Milli Folklor</i> , 31 (124), 62-74.
Translated Journal Article:	Bronner, Simon J. (2017) “Uygulamadaki Folklorun Bir Tanımına Doğru”, (Çev.: Aral, Ahmet Erman), <i>Milli Folklor</i> , 29 (113), 93-116.

Web Sources:	Sarı, Selay. “Dizilerle Kültür İhracatı” (05 Ağustos 2017) Erişim Tarihi: 1 Haziran 2021. http://www.milliyetsanat.com/yazar-detay/selay-sari/dizilerle-kultur-ihracati/8241
Audiovisual Media: The person who made a significant contribution to work such as director, screenwriter, actor, writer, composer, singer. will be highlighted.	Akay, Ezel (Yönetmen). 2006. Karagöz Hacıvat Neden Öldürüldü?. Senaryo: Ezel Akay, Levent Kazak. Oyuncular: Beyazıt Öztürk, Haluk Bilginer vd. DVD. Özen Film.